

ЗБОРНИК

XI МЕЂУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЈА О ХОЛОКАУСТУ **Холокауст из перспективе 21–ог века**

III МЕЂУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЈА О ЈАСЕНОВЦУ **Јасеновац – анатомија запостављених концентрационих** **логора**

Председавајући
Др Бернард Клајн

Белгијска кућа
Хебрејски универзитет
Универзитетски центар Гиват Рам
Јерусалим, Израел

29–30. децембар 2002.

Учесници конференције [према редоследу учешћа, тј. обраћања]:

Председавајући:

Др Бернард Клајн, Општински колеџ Кингзборо, Њујорк, САД
[Dr. Bernard Klein, Kingsborough Community College, CUNY, New York, USA]

Др Ефраим Зуроф, Центар Симон Визентал, Јерусалим, Израел
[Dr. Ephraim Zuroff, Simon Wiesenthal Center, Jerusalem, Israel]

Др Ница Друјан, Универзитет Хофстра, Њујорк, САД
[Dr. Nitza Druyan, Hofstra University, New York, USA]

Др Филис Палги, Израел [Dr. Phyllis Palgi, Israel]

Поздравни говори:

Гђа Кринка Видаковић–Петров, Амбасада Југославије у Израелу

Г. Данијел Романо, Амбасада Босне и Херцеговине у Израелу

Г. Живко Радишић, Влада Републике Српске, Босна и Херцеговина

Гђа Елена Петардић Тушни, Амбасаде Хрватске у Израелу

Г. Здравко Антонић, Академија наука и умјетности Републике Српске, Република Српска, БиХ

Реферати и саопштења:

Рабин Јозеф Атијас, Јеврејска заједница РС, Република Српска, Босна и Херцеговина

Др Милан Булајић, Фонд за истраживање геноцида, Београд, Југославија

Гђа Жени Лебл, Израел [Ms. Jennie Lebel, Israel]

Г. Славко Голдштајн, Савет Спомен–подручја Јасеновац, Хрватска

Проф. Србољуб Живановић, Лондон, Велика Британија

Г. Драгољуб Ацковић, Светски конгрес Рома, Београд, Југославија

Др Томас Поповић, Општински колеџ Насо, Њујорк, САД
[Dr. Thomas Popovich, Nassau Community College, New York, USA]

Др Ванда Шиндли, Тексашки универзитет А&М за трговину, Далас, САД
Dr. Wanda Schindley, Texas A&M University–Commerce, Dallas, USA

Др Филис Палги, Израел [Dr. Phyllis Palgi, Israel]

Г. Александар Петров, САД

Јеромонах Јован Ћулибрк, Богословија Св. Петра Цетињског, Цетиње, Црна Гора, Југославија

Г. Симо Брдар, ЈУ Спомен–подручје Доња Градина, Република Српска, Босна и Херцеговина

Г. Дарко Трифуновић, Република Српска, Босна и Херцеговина

Др Зоран Лакић, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, Црна Гора, Југославија

Др Младенко Кумовић, Музеј Војводине, Нови Сад, Југославија

Др Ерик Маркузен, Дански институт за међународне студије, Копенхаген, Данска
[Dr. Eric Markusen, Danish Institute of International Studies, Copenhagen, Denmark]

Др Лили Халперт–Замир, Колеџ Давид Јелин, Јерусалим, Израел
[Dr. Lily Halpert–Zamir, David Yellin College of Education, Jerusalem, Israel]

Гђа Каталина Петров Плацер, Мичиген, САД [Ms. Katalina Petrov Platzer, Michigan, USA]

Др Пејо Ђурашиновић, Документациони центар за истраживање рата Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина

Др Ница Друјан, Универзитет Хофстра, Њујорк, САД
[Dr. Nitza Druyan, Hofstra University, New York, USA]

Гђа Ана Петров Бамбл, Универзитет Брандајс, Бостон, САД
[Ms. Anna Petrov Bumble, Brandeis University, Boston, USA]

Г. Јасмин Бабић, ГЕО Центар д.о.о. Београд, Југославија

Остали учесници:

Г. Арије Ливне, Израел [Mr. Arie Livne, Israel]

Гђа Миријам Штајнер–Авијезер, Израел [Ms. Miriam Steiner–Avieser, Israel]

и други

Садржај:

Недеља, 29. децембар 2002.

УВОДНА РЕЧ ПРЕДСЕДАВАЈУЋЕГ И ПОЗДРАВНИ ГОВОРИ

Председавајући: др Бернард Клајн, САД

- Др Бернард Клајн, САД
- Гђа Кринка Видаковић–Петров, Југославија
- Г. Данијел Романо, Босна и Херцеговина
- Г. Живко Радишић, Босна и Херцеговина
- Гђа Елена Петардић Тушни, Хрватска
- Г. Здравко Антонић, Босна и Херцеговина

ПРВА СЕСИЈА

Преседавајући: др Бернард Клајн, САД

- Рабин Јозеф Атијас, Босна и Херцеговина
ЈАСЕНОВАЦ – НЕЗАЛЕЧЕНА РАНА
- Др Милан Булајић, Југославија
ЈАСЕНОВАЦ: ЈЕВРЕЈСКО–СРПСКИ ХОЛОКАУСТ И УЛОГА ВАТИКАНА У
УСТАШКОЈ ХРВАТСКОЈ [1941 – 1945]

- Дискусија на реферат др Милана Булајића
- Гђа Жени Лебл, Израел
СВЕДОЧЕЊА СРПСКИХ ЛОГОРАША ИЗ ЈАСЕНОВЦА О УЛОЗИ
ЈЕВРЕЈСКИХ ЗАТВОРЕНИКА
- Г. Славко Голдштајн, Хрватска
ПОЗДРАВНО ОБРАЋАЊЕ И РЕПЛИКА

ДРУГА СЕСИЈА

Председавајући: др Ефраим Зуроф, Израел

- Др Томас Поповић, САД
УЛОГА КАТОЛИЧКОГ СВЕШТЕНСТВА У ПРОГОНУ И ПОКРШТАВАЊУ
СРПСКОГ ПРАВОСЛАВНОГ СТАНОВНИШТВА У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ
ХРВАТСКОЈ ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА
- Др Ванда Шиндли, САД
МЕТОДОЛОГИЈА ПРИКУПЉАЊА ВИДЕО СВЕДОЧАНСТАВА
ПРЕЖИВЕЛИХ ЛОГОРАША
- Г. Славко Голдштајн, Хрватска
ИСТРАЖИВАЊА АРХИВА И ДОКУМЕНАТА ВЕЗАНО ЗА СПОМЕН–
ПОДРУЧЈЕ ЛОГОРА ЈАСЕНОВАЦ
 - Дискусија на реферат г. Славка Голдштајна
 - Др Филис Палги, Израел
ОДЛАЗАК У ПАКАО: СЕЋАЊА ЈЕВРЕЈСКОГ ПАДОБРАНЦА О
БОРАВКУ ИЗ НАЦИСТИЧКИХ ЛИНИЈА ОД ЈЕЛА ПАЛГИЈА
 - Г. Александар Петров, САД
КАРАКТЕР ЈАСЕНОВЦА У КЊИЖЕВНОСТИ
- Јеромонах Јован Ћулибрк, Југославија
СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА И ЈАСЕНОВАЦ
- Г. Драгољуб Ацковић, Југославија
РОМСКЕ ЖРТВЕ У ЈАСЕНОВЦУ
 - Питања и одговори
- Г. Симо Брдар, Босна и Херцеговина
ПОЗДРАВНО ОБРАЋАЊЕ
- Мр Дарко Трифуновић, Босна и Херцеговина

СПОМЕНИК ЈАСЕНОВАЧКИМ ЖРТВАМА У ЊУЈОРКУ

- Проф. Србољуб Живановић, Велика Британија
РАЗОТКРИВАЊЕ И ДОКАЗИ ЗЛОЧИНА НАД СРПСКИМ, ЈЕВРЕЈСКИМ И
РОМСКИМ ЖРТВАМА У ХРВАТСКОЈ

➤ Дискусија на реферат проф. Србољуба Живановића

Понедељак, 30. децембар 2002.

ТРЕЋА СЕСИЈА

Председавајућа: др Ница Друјан, САД

- Др Младенко Кумовић, Југославија
СТРАДАЊЕ СРЕМСКИХ ЈЕВРЕЈА У КОНЦЕНТРАЦИОНОМ ЛОГОРУ
ЈАСЕНОВАЦ 1941 – 1945
 - Дискусија на реферат др Младенка Кумовића
- Др Ерик Маркузен, Данска
ПОВРАТАК НА ТЕМУ ГЕНОЦИДНОГ МЕНТАЛИТЕТА
 - Дискусија на реферат др Ерика Маркузена
- Др Лили Халперт–Замир, Израел
ПЕСМА НАД ПЕСМАМА У АУШВИЦУ: ПЕСМА НАД ПЕСМАМА КАО
АПОКАЛИПТИЧНИ ТЕКСТ
 - Дискусија на реферат др Лили Халперт-Замир
- Гђа Каталина Петров Плацер, САД
БИБЛИОТЕКА И АРХИВ У СПОМЕН ГЕНОЦИДА НАД СРБИМА
- Др Пејо Ђурашиновић, Босна и Херцеговина
КОНТИНУИТЕТ СТРАТИШТА И ЛОГОРА
 - Питања и одговори
- Г. Симо Брдар, Босна и Херцеговина
СПОМЕН–ПОДРУЧЈЕ ДОЊА ГРАДИНА
 - Дискусија на реферат г. Симе Брдара

ЧЕТВРТА СЕСИЈА

Председавајућа: др Филис Палги, Израел

- Др Ница Друјан, САД
СЕЋАЊЕ НА ХОЛОКАУСТ И ТЕРОР У КЊИЖЕВНОМ ИЗРАЗУ
 - Питања и одговори
- Др Зоран Лакић, Југославија
ДРЖАВА НОРМИРАНОГ ЗЛОЧИНА: ЈАСЕНОВАЦ, ФАБРИКА СМРТИ, И НЕЗАВИСНА ДРЖАВА ХРВАТСКА
- Гђа Ана Петров Бамбл, САД
ПРЕДАВАЊЕ КЊИЖЕВНОСТИ НА ТЕМУ ХОЛОКАУСТА ПИСАЦА ДРУГЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ
- Г. Јасмин Бабић, Југославија
ПРИМЕНА МОДЕРНИХ ТЕХНОЛОГИЈА У ИСПИТИВАЊУ МАСОВНИХ ГРОБНИЦА У СИСТЕМУ УСТАШКИХ ЛОГОРА ЈАСЕНОВАЦ
- Дискусија и усвајање Резолуције; затварање Конференције
- РЕЗОЛУЦИЈА ТРЕЋЕ МЕЂУНАРОДНЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ О ЈАСЕНОВЦУ – АНАТОМИЈА ЗАПОСТАВЉЕНИХ ЛОГОРА

Спонзори:

Међународна комисија за Јасеновац
[International Commission on Jasenovac]

Општински колеџ Кингзборо, Одсек за историју, филозофију и политичке науке
[Kingsborough Community College, Department of History, Philosophy & Political Science]

Академија за јеврејску филозофију, Хебрејски универзитет
[Academy for Jewish Philosophy, Hebrew University]

Колеџ за кривично право „Дон Џеј”
[John Jay College of Criminal Justice]

Факултет за постдипломску наставу и универзитетски центар за јеврејске студије
[Graduate School and University Center: Judaic Studies]

Одсек друштвених наука, Технички колеџ града Њујорка

[Humanities Department, New York City Technical College]

Одсек за филозофију и религију, Универзитет Пејс
[Philosophy and Religion Department, Pace University]

Удружење јеврејских универзитетских наставника Градског универзитета Њујорка
[Jewish Faculty Association of CUNY]

Напомена преводиоца и објашњење симбола у тексту

[логор] – усправно написана реч у угластој загради значи да је видео снимак тог дела Конференције био веома лош и да реч или део текста није било могуће прецизно транскрибовати

[*логор*] – реч или део текста написан курзивом у угластој загради је додатак убачен од стране преводиоца ради постизања боље јасноће текста или коментар преводиоца ради прецизирања невербалних догађања која су пратила излагања или дискусије учесника Конференције

УВОДНА РЕЧ ПРЕДСЕДАВАЈУЋЕГ И ПОЗДРАВНИ ГОВОРИ

Председавајући: др Бернард Клајн, САД

Др Бернард Клајн

Уводна реч

Задовољство ми је да вас поздравим као председавајући ове конференције. Дозволите ми да објасним како је организована. Најавили смо конференцију и пружили могућност да нам се јаве сви они који би хтели да дођу. Нажалост, због владајуће ситуације у Израелу многи из Сједињених Држава се нису одазвали, или су одговорили да неће доћи. Дакле, нисмо унапред бирали ко ће учествовати а ко не. Проценили смо оне који су се одазвали и прихватили највећи део оних који су се јавили да би дошли. Дозволите да вам кажем, ја нисам стручњак када се ради о Јасеновцу, и не говорим ни српски ни хрватски. Умем да читам ћирилицу, али је не разумем. Зато не могу да проценим шта је тачно, а шта не. Моја улога је једноставно да убрзам могућност да се дође до истине, каква год да је. Дозволите такође да вам кажем да сам „ветеран” Аушвица и

Матхаузена, и сигурно ћу се супротставити ако ме било ко оптужи да сам пристрасан или да толеришем икакве негативне исказе уперене против преживелих логораша, или да изврћем истину. Стога вас молим да схватите да нисам поборник нити једне од страна, хрватске, српске, а ни јеврејске, ту смо да бисмо о овоме, о овој теми дискутовали на професионалан начин, па се надам да ћете сарађивати са мном у томе да будемо професионални. У мојој земљи се то тако ради.

Знам да је Јасеновац проблематична тема. Знам то још од Прве међународне конференције коју смо одржали код мене на факултету, где су били присутни неки врло проминентни научни радници и представници различитих државних институција у Сједињеним Америчким Државама, као што су Министарство иностраних послова, Министарство правде, Федерални истражни биро, Централна обавештајна агенција, Полиција града Њујорка и наше обезбеђење. Дакле, знам о каквом се проблему ради. Такође вам кажем да су ми претили и да је на мене вршен притисак да откажем Прву конференцију. Није им успело. Било је покушаја са различитих страна да се исто учини и са овом конференцијом. То код мене не успева и није ме страх. Разни су се обратили универзитету покушавајући да одложе конференцију, обратили су се новинама, видео сам један чланак у много новина, и гарантујем вам да ће се још један појавити у неким другим новинама, али сам ја научио да је потребно извагати доказе пре него што се донесу закључци. И могу вам рећи да има пуно искривљених и лажних приказа када су у питању дешавања везано за ову тему, што не волим. Стога ћемо ми све размотрити и дозволити истини да изађе на видело, каква год да је. Овим завршавам своје уводне напомене, и сада ћу се окренути програму. Први део програма чиниће формална обраћања, поздрави различитих људи, различитих представника из многих области, разних влада, и почећу најавом хрватског амбасадора у Израелу. Задовољство ми је да вам представим Томислава Бошњака, хрватског амбасадора у Израелу. Амбасадор Бошњак. Мислим да сам га видео малопре.

Преводацац: Да ли је господин Бошњак овдје?

Одговор присутних: Не, он је био овдје... отишао је.

Др Бернард Клајн: Добро, даље ћемо...

Преводацац и присутни: Вратиће се. Био је ту, вратиће се.

Др Бернард Клајн: Добро, док се он врати... позивам госпођу Кринку Видаковић–Петров, Амбасада Југославије.

Гђа Кринка Видаковић–Петров

Поздравни говор

Хвала вам, докторе Клајн. Прво бих желела да се захвалим организаторима и спонзорима ове конференције, ове међународне конференције о Јасеновцу, Општинском колеџу Кингзборо и осталим спонзорима са којима смо сви упознати из програма. Хвала вам што сте позвали не само мене, већ и амбасадоре и представнике Хрватске и Босне и Херцеговине. Желела бих да истакнем да се сви ми који смо у овој сали, учесници и они који само присуствују конференцији, налазимо у сенци ужаса јасеновачких логора и у сенци жртава овог логора. Жртва је било пуно. Међу њима је било људи чији се идеолошки погледи нису допадали усташкој власти – био је то комунизам. Али идеологија је ствар избора. Већина јасеновачких жртава није имала никаквог избора јер је немогуће одабрати родитеље или родитеље својих родитеља. Биле су три главне скупине, Срби, Јевреји и Роми. Мислим да је данас, педесет година касније, неприхватљиво са становишта морала и сваког другог становишта давати примат било којој од ових група жртава. Живот сваке појединачне жртве вреди подједнако. И ја и сви ми схватамо да због ужаса нико не може и не сме да буде равнодушан. Међутим, они који изучавају ову тему не смеју да дозволе да им страст или осећања умање снагу расуђивања, њиховог расуђивања и доказа до којих су дошли. Као у свакој причи и у овој постоје најмање два гледишта или две стране. Циљ ове конференције зато јесте да дође до истине, искључиво до истине, онолико колико је то могуће. Јер ова ће истина бити светло у овој сенци, у овој болној сенци у којој се налазимо, а то ће светло бити наш дар поштовања и сећања јасеновачким жртвама. Желим вам све најбоље у вашим разматрањима.

Др Бернард Клајн: Пуно вам хвала. Заиста ми је драго да су на овој конференцији присутни и хрватски представници поред представника Југославије, за разлику од наше прве конференције у Њујорку када нисам успео да доведем хрватског амбасадора.

Позвао сам Туђмана али ми није одговорио. Није баш да сам очекивао да ће ми одговорити; хрватска влада, додуше, јесте послала своју званичну делегацију. Такође желим да вам кажем да су овде у Јерусалиму загребачки рабин Дадон и рабин Асијел из Београда, и да се надају да ће доћи да учествују у конференцији. Дозволите ми да сада позовем Данијела Романа, амбасадора Босне и Херцеговине у Израелу. Господин Романо.

Г. Данијел Романо

Поздравни говор

Ја сам Данијел Романо, амбасадор Босне–Херцеговине у Израелу, и у знак пијетета према жртвама концентрационог логора Јасеновац, као што видите, ја говорим српскохрватским језиком. Оно о чему ми размишљамо када говоримо о Јасеновцу, ми заправо говоримо о једној политици која се у то доба одвијала. Као разумни људи ми апсолутно прихватамо да садашњи разговори о Јасеновцу не треба да буду оптужба за становнике Хрватске и Хрвате који живе у данашњем времену, али не смију бити ни адвокатура за оно вријеме када се Јасеновац дешавао. По мом дубоком увјерењу, будући да је добар дио моје фамилије завршио у Јасеновцу, ми треба да настојимо, ми треба да поручимо Уједињеним нацијама, заправо Унеску, да Јасеновац буде регистрован као концентрациони камп за вријеме Другог свјетског рата и да Унеско преузме финансирање Јасеновца. Ја сам дубоко увјерен да то треба да буде главна порука ових разговора. Такође, будући да је ово трећа конференција о Јасеновцу, сматрам да би четврта конференција, кад за то дође вријеме, требало да се одржава на мјесту гдје је Јасеновац. Захваљујем се што сам позван као гост у име народа Босне–Херцеговине. Опростите ми што их не набрајам јер у Босни живи двадесет и осам различитих народности. Захваљујем се организаторима и желим да кажем да је Министарство науке и културе Републике Српске учествовало у организовању ових састанака. Волио бих да овај скуп прихвати ову сугестију да следећа конференција буде организована у Дубици, гдје се налазе гробна поља. Хвала вам и сретан вам рад.

Др Бернард Клајн: Пуно вам хвала. Хвала вам. Мислим да ћемо прихватити позив ако нам пошаљете карте. Нарочито сам срећан што овде видим Славка Голдштајна и

мислим да ће он истраживачким духом допринети раду ове конференције. Дозволите ми да сада позовем Његову екселенцију Живка Радишића, који доноси поздраве Владе Републике Српске.

Г. Живко Радишић

Поздравни говор

Говорићу на свом матерњем језику, из чије уже породице је много страдалих у Јасеновцу. Ја сам Живко Радишић, до прије два мјесеца члан Предсједништва и председавајући Предсједништва Босне и Херцеговине. Овдје сам данас по овлаштењу премијера Владе Републике Српске доктора Иванића. Поштовани господине Клајн, ваше екселенције, уважени академици и професори, часни оци, представници вјера црква, уважени и сви остали учесници Треће међународне конференције, даме и господо, срдечно вас поздрављам у име Владе Републике Српске и делегације Републике Српске, која је присутна у овој конференцији. Изражавам захвалност свима који су дали допринос да се ова конференција одржи, посебно Вама, поштовани господине Клајн, на освједоченом напору и ентузијазму да се питање холокауста у свијету темељито и трајно изучава – не само ради истине о оном што је било, већ и посебно као опомена савременом свијету и будућности нашој. У тим опредељењима, очекивањима и напорима Јасеновац је имао, има и треба да има своје изузетно значајно и респективно мјесто. Посебно нас радује да се ова конференција одржава овдје у Јерусалиму, у овом светом граду, у овој светињи над светињама, који је хиљадама година био и јесте не само духовно и религијско средиште, већ и огромна нада и инспирација за цијело човјечанство, а посебно за све хришћане, Јевреје и муслимане. Ово је и најбољи и највећи мост човјекове прошлости и човјекове будућности. Хвала нашим домаћинима на створеним условима за наш рад, а у успјех конференције не сумњам.

Даме и господо, од конференције о Јасеновцу очекујемо пуно. Ово није отварање старих рана на људском уму и савјести човјечанства, већ допринос истини, оном што је било, али и трајној спознаји да човјечанство нема перспективу, нема сретну будућност уколико геноцид, рат, насиље и терор дефинитивно не постану прошлост. Савремени свијет као да није извукао довољно порука свих „Јасеноваца” широм свијета. Као да

четрдесет милиона жртава у Другом свјетском рату и милиони жртава бројних локалних и регионалних ратова у међувремену нису довољна опомена да само стабилан мир за све, толеранција међу народима и религијама, међусобно људско поштовање у име слободе човјека нису услов човјекове среће и благостања. Нажалост, и данас се свијет сусреће са новим појавним облицима терора и насиља, злоупотребама националих и вјерских осјећања. Наш глас за истину, за пуно поштовање и равноправност народа и религија биће и утјеха за све жртве геноцида и терора, али и нови зрачак наде за свеопшти бољитак свих нас. Јер и шири регион Јасеновца носи додатне поуке и опомене. Само прије десет година доживјели смо нови рат, нови сукоб, нову трагедију свих народа и грађана у Босни, у Хрватској, у Југославији. Као да жртве Јасеновца нису биле довољна опомена. Доживјели смо нове злочине и страдања, злоупотребу вјерских и националних осјећања. Зато и овај рат мора да буде додатна опомена. Нека све жртве у Босни и Херцеговина – и Сребренице и Сарајева, и Тузле и Коњица, и на свим другима мјестима – и истина о ономе што је било буду основа наше додатне одговорности у стварању услова да живимо људски, али и наш подстицај да сваки злочин мора бити санкционисан, а да сви заједно јачамо толеранцију, људске слободе и права. За Босну и Херцеговину као истинску мултинационалну и мултиконфесионалну државу то је модус вивенди. Знам да трошим вријеме, али хоћу да кажем да смо сви дужни – и у Републици Српској и Босни и Херцеговини и у окружењу – да се далеко боље и одговорније и организујемо и односимо према изазовима Јасеновца, и вјерујем да ће ова конференција у том погледу дати снажан подстицај. Опростите ми на емоцијама, ја нисам изучавао Јасеновац и концентрационе логоре, ја сам као дијете Козаре био у једном од њих. И зато дижем свој глас против терора, геноцида а за напредак и срећу свих нас. Хвала.

Др Бернард Клајн: Хвала вам. Само да вам кажем, управо сам се сетио да ми је, у ствари, хрватски амбасадор рекао да ће отићи и да ће се вратити поподне, тако да... Чекамо или...?

Г. Славко Голдштајн: Не знам хоће ли се вратити јер ми је рекао да можда хоће, можда неће, тако да сам ја једини учесник из Хрватске и желео бих да кажем неколико речи. [*највероватније се обраћа се госпођи Елени Петардић Тушини*] Хоћете ви рећи пар ријечи са стране Хрватске?

Др Бернард Клајн: Дозволите да вас упозорим да ћу вас прекидати након три до пет минута. Следећи ће говорити доктор Здравко Антонић.

Коментар присутних: Извините, ја бих питао господина Клајна... доктора Клајна...

Преводаца: Говориће госпођа Елена Петардић Тушни, она је тајник хрватског велепосланства.

Гђа Елена Петардић Тушни

Поздравни говор

Ја сам други тајник у Велепосланству Републике Хрватске, и ја само желим изразит задовољство што ћемо имати прилику радити заједно, и да ћемо тако један... једну истину, један Јасеновац који се догодио, да ћемо имат прилику о свему томе чут, и да ће имат прилике сви већ ту своје мишљење исказат, и то ми је драго. Посебно ми је драго што је с нама господин Голдштајн, који највише зна о Јасеновцу, будући да је [неразговорно] и који је физички присутан у Јасеновцу и сада, и који ће нам један свој аспект тренутни у Хрватској о свему томе рећи. Хвала вам.

Др Бернард Клајн: Хвала вам. Добро. Знате, када је господин Радишић рекао оно о свом матерњем језику, за тренутак сам помислио да ће говорити на јидишу. То је једини матерњи језика за који ја знам. Добро. Позивам сада доктора Здравка Антонића, члана Академије наука Републике Српске. Он је написао књигу о документацији о геноциду над Србима.

Др Здравко Антонић

Поздравни говор

Поштовани председниче господине Голдштајн... Клајн, пардон, драге колеге и драги, дакле, научници који се баве као специјалисти овим проблемом, ја сам се такође као један од историчара бавио историјом, новијом историјом, дакле, наших народа, па

између осталог и проблемом Јасеновац. У свом истраживачком раду историјска наука није још нашла прецизан одговор на питање гдје се на земаљској кугли налази епицентар из кога се исијава геноцид и ко и зашто иза тога стоји. Зна се једино то да су поједини народи, међу којима и српски, суочени са том појавом, особито у деветнаестом и двадесетом вијеку. Сукоби геноцидног карактера посебно су везани за Босну и Херцеговину. Мислимо да је у анексионој кризи 1908/09. основни коријен каснијег усташког геноцида у БХ. Књига под називом *Документа о геноциду над Србима у Босни и Херцеговини од априла до августа 1941.* представља збирку извора о планском помору српског народа у БХ у прва четири мјесеца постојања и дјеловања Независне Државе Хрватске, када није било још никаквог оружаног отпора. Други дио књиге... дакле, први дио књиге чине документи о геноциду, а други чине прилози, односно званичне наредбе усташке владе и извештаји хрватских и окупационих власти о припремању и извођењу злочина, чији симбол представља Јасеновац. Ова књига је мој прилог другој конференцији међународној о Јасеновцу и приложићу је у документацију за потребе даљег проучавања проблема Јасеновац. Хвала лепо.

ПРВА СЕСИЈА

Председавајући: др Бернард Клајн, САД

Др Бернард Клајн: Хвала. Сада ћу се као председавајући позвати на своја овлашћења да бих унео неке измене. Имао сам утисак да ће се ови уводни делови... овај уводни део састојати првенствено од поздрава који ће бити кратки. Ако ћемо... ако будемо наставили овако, нећемо ни стићи до програма. Зато ћу ове људе позивати у току дана да чујемо њихове коментаре. Мислим да... надам се да се нећете превише разочарати због овога и да ћете успети то да преживите. Хвала вам. Дакле, идемо на програм. Пре него што то урадим, дозволите ми само један тренутак. Арије! Желим да изразим захвалност особи која нам је пуно помогла у организацији ове конференције, а то је Арије Ливне. Арије Ливне, који је био... са којим сам се практично виђао сваког дана, а ту сам скоро две седмице... У реду. Позваћу првог говорника... Хвала ти на помоћи коју си нам пружио, и не би требало да толико причаш преко телефона. У реду. Опет ћу употребити своја овлашћења председавајућег. Донекле ћу променити програм. Први

говорник ће бити духовни вођа бањалучке општине, који је пуно постигао и труди се да општина заживи. Чујем да води центар са јеврејским активностима и синагогу ван Бања Луке, а такође чујем да ће посветити нови центар у мају, а још ми је рекао да ће мени и мојој жени послати карте да дођемо и присуствујемо церемонији посвећења.

Рабин Јозеф Атијас

ЈАСЕНОВАЦ – НЕЗАЛЕЧЕНА РАНА

Дубокопоштовани уважени професоре докторе Клајн, ваше екселенције, поштоване даме и господо, драга браћо и сестре, желим прије свега да вас поздравим у име јеврејске заједнице из Босне и Херцеговине, да вам пожелим мир и благослов овому скупу у нади и жељи да разум преовлада. Замолићу госпођу што преводи да прочита мој говор, а добићете прилог у преводу на енглеском, тако да не бих вам одузимао драгоцено вријеме.

Моја је тема *Јасеновац, најболнија рана*. Јасеновац је највећа, најболнија и најчешће позлеђивана рана двадесетог вијека на просторима бивше Југославије. Године и деценије пролазе а ова рана не зараста. Предубока је, ужасна, не може се да се залијечи. Томе доприноси и чињеница да правда никада није стигла починиоце најмонструознијих злочина, никада Независна Држава Хрватска, та мрачна творевина Хитлера, Мусолинија и хрватских нациста на челу са Павелићем, није капитулирала. Никада није званично ни поражена, као што је то био случај са Италијом, Њемачком или Јапаном. Нова, сада већ бивша Југославија преузела је њене гријехе на своју душу ради прокламованог братства и јединства свих народа и ко зна из којих још углавном политичких разлога. Неколико закашњелих суђења хрватским нацистима, међу којима је било шефова из овог хрватског Аушвица, била су само судске или, боље речено, политичке фарсе. Јер актуелна је била политика измирења унутар хрватског народа и изједначавања жртава и злочинаца и проглашења Јасеновца за њихов заједнички споменик, споменик несреће.

Усташки нацистички покрет који је након Другог свјетског рата у емиграцији преживио, обновио се и подмладио значио је након пада комунизма и распада Југославије моралну али и значајну материјалну помоћ стварању нове хрватске државе, која ради тога није смогла снаге да се суочи са својом недавном прошлошћу и савешћу.

Наравно, и са Јасеновцем. Никако није случајно да је већ код првих међунационалних сукоба нова хрватска војска гранатирала пусто подручје Јасеновца. Тридесет и четири кратера од минобацачких граната – нове ране на овом страшном гробљу. Поново су се на јасеновачком пејсажу забјелесале људске кости. Гранате су откриле и неке нове, до тада непознате масовне гробнице. Што је значило то бомбардовање пустих сабласних ливада? Био је то, господо, израз очаја. Нова држава гранатирала је своју прошлост, своју неокајану савјест. А и каснија скрнављења овог гробља о томе свједоче.

И посљедњи рат у Босни и Херцеговини почео је, трајао, а и мир се тако наставља – скрнављењем гробова. Док су у ентитету који се назива Република Српска учестали случајеви бацања експлозивних направа на тек обновљене џамије, у мјесту Сански Мост, који је у Федерацији Босне и Херцеговине, недавно је оскрнављено без икаквих повода и видљивих разлога православно гробље. Оскрнављени су гробови жртава људи које су усташе, хрватски нацисти, побили 1941. године. Оскрнављен је споменик тим жртвама подигнут на мјесту гдје су у два дана августовска, 1. и 2. августа 1941. године, на мјесту Шушњар побијено више од пет и по хиљада људи, жена и дјеце, а покренута је нека нова врста иницијативе да се споменик и гробови прогласе мултиетничким, дакле, да се прогласе гробовима свих народа који настањују те просторе, премда се поуздано зна да ту леже побијени Срби и они Јевреји који су тада, нажалост, живјели у тим крајевима, о чему недвосмислено свједоче и њихова имена.

Заједнички живот у тим крајевима мора се градити на новим вриједностима, а не на гробовима из прошлости. Они заслужују нашу бригу, пажњу и поштовање. Не смију бити препуштени политичкој вољи и потребама. И ревизија историје, господо, је скрнављење прошлости и не води никаквој бољој заједничкој будућности. Та скрнављења, нажалост, почела су од највиших државних мјеста. Писане су чак и читаве расправе да би се некако доказало да у Јасеновцу није умрло не знам колико хиљада или више превасходно Срба, Јевреја и Рома, а онда и антифашиста без обзира на нацију, него само двадесет хиљада, понављам, само двадесет хиљада. Смрт у политичкој пропаганди. Ужас бројева. Цифра која аутору расправе *Беспућа повијесне збиљности* наводно дозвољава да констатује да у Јасеновцу од 1941. до 1945. године није био сасвим добро познати нацистички усташки концентрациони логор познатији под називом логор смрти, него радни логор са мноштвом пољоделских и творничко–обртничких радних јединица. Дакле, неки ембрион будуће хрватске индустрије и пољопривреде саздан, нажалост, на више од деветнаест хиљада само дјечијих лешева или, тачније, 19.432 дјечака и дјевојчица у доби од једног дана до четрнаест година

старости, од којих 1119 гробова недужних јеврејских малишана. А шта тек рећи о ромској дјечи, која су по поузданим свједочењима преживјелих жива закопавана у том радном логору? Та несрећна дјеца побијају све поменуте тврдње о броју јасеновачких жртава, а посебно оне да су ту били затечени искључиво комунисти и други политички противници, или оне о радном карактеру логора смрти. Сlike њиховог страдања према исповестима очевидаца толико су потресне да су речи немоћне да изразе бол и ужас. Никаква политика иза тога не може стајати, никакав државнотворачки циљ, а прикривање или оправдавање ових злочина најблаже речено значи саучествовање у њима самим. То треба да имају на уми сви који из ко зна каквих политичких побуда стоје иза ових фалсификовања историје и скрнављења прошлости. И данас кад човек пролази тим тужним крајевима не може да не види оне огромне транспорте хиљада заточеника који у пломбираним теретним жељезничким вагонима путују према станици Јасеновац. Свакога дана четири године свуда на свим путевима у тим крајевима виде се оне колоне сељака и жена са дјецом у наручју које наоружани нацисти проводе у смрт. То не може да не види... не може да се не види дим који се виори из пећи некадашње циглане, да не чује повике, не може да не види ону полудјелу заточеницу која сасвим слободно плеше по кругу тог радног логора. Онда када неко пише књиге о такозваној погубљеноманији Срба и Јевреја, који воле да их је што више изгинуло како би, ваљда, по том основу добили и нека посебна права, право на освету, на пример, и да пишу они који сви добро знају, још измишљају такозвани јудеонацизам, нека нас заиста Бог сачува тог зла.

Размјере јасеновачког лудила протежу се тако и до наших дана. А у Јасеновцу нису лудили само заточеници. И међу нацистима било је десетак оних који то нису могли да поднесу па су хоспитализовани на клиникама за нервне болеснике. А шта тек рећи о оним свједоцима нашег ужаса, заточеницима, пријатељима који су били присиљени да се међусобно убијају сјекирама? Осмогодишњи дјечак којег су ослободиоци нашли недалеко од логора био је избезумљен и није ништа знао да каже. Касније су сазнали да је гледао како његове родитеље бацају живе у ватру. И онда та господа постављају питање броја јасеновачких жртава. Да ли ће и овог дјечака признати, и све оне који су били у прилици да само виде љепоте нацистичког радилишта? А жртва је сигурно више од побројаних неколико стотина пута. Када су априла, 22. априла 1945. године хиљаду заточеника преостали у централном дијелу логора ненаоружани измучени кренули у осуђени пробој, преживило их је свега осамдесет седам. Око четиристо заточених у кожари, једном од радних погона, кренули

су такође у пробој. Успјели су свега петорица. Партизанске јединице су 24. априла у околним селима Кленику и Врбовљанима нашли педесет осам ових логораша који су успјели да се пробију до слободе. Од њих су сазнали да их по мочварама у том крају има још, или се крију не само од усташа него и од људи.

У Јасеновцу је убијена човјечност, сваки људски смисао. По крашким вртачама тадашње Независне Државе Хрватске безброј је јама пуних лешева Срба, Јевреја и Рома забетонираних касније ради неких политичких циљева. Јасеновац је због пространства и великог броја масовних гробница није се могао забетонирати, као што се забетонирати истина никада не може. Због тога вас молим, све који се осјећају позваним, актуелне власти, световне и духовне, да се отворених очију и отворених срца поклоне жртвама Јасеновца, јер прикривање истине, ублажавање или оправдавање не води будућности какву сви желимо. Заједнички живот на просторима бивше Југославије могућ је само уз међусобно уважавање и, прије свега, поверење. Страх не смије чинити суштину наших односа. Тешке патње јасеновачких жртава биће патње свих нас и генерација које долазе. Све док не сагледамо и не признамо истину онако каква она јесте – у истини је спас. Учинимо тај напор да бисмо поново постали људи од којих се други неће скривати по неким будућим мочварама. И молим вас да овај позив не схватите као политички гест, јер када се политика бави овим питањима, онда резултати могу бити нетачни и погубни. Мртвима треба да се баве живи, њихова браћа, са најљудскијим, најпоштенијим намјерама. Ужасне јасеновачке смрти не смију бити никоме од користи, осим очовјечењу човјека који мора сагледати своје право лице. Јасеновац је страшно огледало. Погледајмо се у очи са собом, са својим скривеним тамним набојима, са страховима али и надама. Не тражимо кривце који су далеко у прошлости нашој и не откопавајмо зло. Оно је заувек у свакоме од нас. Истина је једина правда, једина сатисфакција и мир. Прошlost нећемо живјети, нити ћемо јој робовати. О прошлости мислимо ради будућности. Будимо достојни нада својих генерација које долазе. Не скрнавимо патње јасеновачких жртава, будимо достојни поштоваоци великог јасеновачког бола. Заслужимо милост вјечне правде и истине. *Шалом увраха.*

На крају желим да покажем, истине ради, како је изгледала некада породица мог дједе Моше Елазара, мог дједе, прадједе, и Давида Елазар, од којих је, нажалост, 153 члана нашло свој крај у тим мрачним, мрачним логорима прошлости. Молим Господа Свевишњег да се никада и више никоме ово не понови. Хвала.

Др Бернард Клајн: Има ли питања или дискусије на Атијасов реферат?

Рабин Јозеф Атијас: Заиста, желио сам да кажем, ако ми допуштате, да стојим иза сваке тачке, иза сваког зареза, да стојим иза сваке ријечи коју сам написао, да је ово истина жива; да имам мајку живу која има деведесет година, и да је спремна, да сам спреман да свједочим свугдје на овом свијету. Изволите, молим вас, питајте ако било шта имате... Можда је понекад и неодговор одговор.

Др Бернард Клајн: Пуно вам се захваљујемо. Следећи референт ће бити доктор Милан Булајић, који је био и јесте веома активан у борби за правду за јасеновачке жртве и извођење јасеновачких криминалаца пред лице правде. Написао је неколико књига на ову тему, а последња је *Јасеновац: јеврејско–српски холокауст и улога Ватикана*. Чини ми се да сам видео да књига кружи овуда, тако да је можете погледати ако будете желели. Нисам био у прилици да је прочитам, па не могу да је коментаришем или дам било какве опсервације. Са задовољством вам представљам доктора Булајића.

Др Милан Булајић

ЈАСЕНОВАЦ: ЈЕВРЕЈСКО–СРПСКИ ХОЛОКАУСТ И УЛОГА ВАТИКАНА У УСТАШКОЈ ХРВАТСКОЈ [1941 – 1945]

Хвала вам, господине председавајући, ваша екселенцијо, амбасадорко Југославије, амбасадоре Босне и Херцеговине, амбасадоре Хрватске. Обраћам вам се у новом својству као председник Фонда за истраживање геноцида из Београда.

Већ је шест дугих година отада сам први пут захваљујући доктору Бернарду Клајну имао прилику овде на Хебрејском универзитету, управо овде у Белгијског кући при универзитетском комплексу Гиват рам, да се обратим Петој конференцији о холокаусту, „Спашавање, преживљавање, бекство и кривица”; 30. децембра 1996, пре шест година, са темом *Систем усташких логора*. Шта се догодило? Када сам се пожалио доктору Клајну да је 10. новембра 1994. отказана изложба о Јасеновцу у Америчком меморијалном музеју холокауста која је била договорена са покојним доктором Вајнбергом, он ми је обећао да ће бити приказана у Њујорку на колеџу Кингзборо. Одржао је обећање, изложба о Јасеновцу је приказана 29. октобра са Првом међународном конференцијом о концентрационом логору Јасеновац. Прва међународна

конференција је покренула судски поступак, изручење и суђење бившем команданту Јасеновца Динку Шакићу који је живео на слободи у Аргентини. Овом суђењу су присуствовали директор Центра Визентал у Јерусалиму, доктор Ефраим Зуроф, мој пријатељ и члан Међународне комисије за Јасеновац, и председник удружења Б'наи б'рит Тони Бер. Нажалост, Нада Шакић је још увек на слободи у Загребу услед недостатка доказа, премда није био саслушан ниједан од предложених двадесет девет сведока из Југославије и Босне и Херцеговине из Републике Српске.

На Другој међународној конференцији одржаној од 8. до 10. маја 2000. у Бањалуци, Босни и Херцеговини, Републици Српској, након оснивања Међународне комисије за Јасеновац, Међународна комисија је 29. јуна 2001. на свом састанку у Њујорку одабрала доктора Бернарда Клајна за председавајућег. На овој Једанаестој међународној конференцији о холокаусту, „Холокауст из перспективе 21. века”, окупили смо се у Јерусалиму и на Трећој међународној конференцији о Јасеновцу: Анатомија запостављених концентрационих логора. Па, овде сад имате моју књигу, *Јеврејско–српски холокауст [улога Ватикана] у нацистичкој усташкој Хрватској [1941–1945]*. Мислим да смо донели неколико примерака ове књиге, тако да ћемо радо дати примерке онима који су заинтересовани за њу. Ово је мој допринос написан за Трећу међународну конференцију о Јасеновцу. Резултат је мојих вишедеценијских проучавања и свакодневног писања од Друге међународне конференције 10. маја 2000. Драге колеге, пријатељи, учесници, молим вас, прочитајте ову књигу, и ако буде неких примедби, предлога, молим вас, реците ми. Немојте да чекате да прођу године па да причате – Булајић написао то и то. Моја електронска адреса је milanbulajic – једна реч – на yahoo.com.

Још увек смо суочени са дилемом – шта се догодило? Ово ћу укратко елаборирати, пошто нам време не дозвољава, премда ми је наш председавајући, мој пријатељ др Клајн дао изузетно двадесет пет минута, укратко ћу ово размотрити. Прво, статус Јасеновца. Друго, број жртава у Јасеновцу. Постоји ли заиста код Срба јасеновачки мит? Треће, да ли је надбискуп... кардинал Алојзије Степинац злочинац или „праведник међу народима”? И четврто, закључци ради вашег разматрања.

Јасеновац – радни логор, логор смрти, или систем логора геноцида, каквим га ја сматрам? Фрањо Туђман, 1989, Младен Ивезић, 1999, хрватски академик Јосип Печарић, 2002 – тврде да је то био радни логор у Хрватској попут оних за Јапанце у САД током Другог светског рата. На Конференцији о потраживању ратне одштете 2000. године јасеновачким жртвама је додељен статус затвореника гетоа. Исплата

одштете нејеврејским жртвама јасеновачких логора, као што стоји у Ајзенштатовом извештају Министарства спољних послова САД, посебни одељак *Нацистичко злато*, тачније, *Усташко злато*, дошло је до акције жалбе Џорџа Живковића ет ал. против Ватиканске банке ет ал, што је био посебан судски поступак на судовима у Сједињеним Америчким Државама. Господине председавајући, имам предлог. Можда је боље да ја објасним на енглеском па после на српском, јер ће нам требати пуно времена. Наравно, ако се слажете? Конференција о потраживању ратне одштете, Фонд средње и источне Европе за преживеле логораше [CEEFF], Либманово писмо Божи Шврацу од 3. и 20. јула 2000, сматра се да се тако поступило према инструкцијама Савезне Републике Немачке према листи логора рајсфирера SS, веровали или не, што је објавила Међународна служба за трагање Међународног комитета црвеног крста, Међународна служба за тражење несталих. Ово је покушај Немачке да се ослободи одговорности за злочине геноцида почињене на територији нацистичке усташке Независне Државе Хрватске, која пак са своје стране такође не прихвата одговорност за ово. То значи да Немачка може преживелима овог најсуровијег логора геноцида да призна само статус становника гетоа.

У писму од 26. маја 1996. које су председнику Републике Хрватске доктору Фрањи Туђману упутили доктор Авнер Шалев, председавајући управе Јад вашема, и доктор Јосип Берг, председавајући Међународног већа, пише, цитирам: Године 1941. око четрдесет хиљада Јевреја је живело у Хрватској. Отприлике двадесет пет хиљада Јевреја је убијено у концентрационом логору и логору смрти Јасеновац – концентрациони логор и логор смрти Јасеновац – од стране хрватског усташе Анте Павелића у оквиру генералног плана нацистичке Немачке за уништење јеврејског народа. Три карте које можете видети овде, Јасеновац, јеврејски холокауст, показују да је Јасеновац систем логора геноцида у нацистичкој усташкој Хрватској од 1941. до 1945. Петар Вучић, доктор Петар Вучић је у Хрватској написао у својој књизи: „На Јеврејима лежи одговорност за судбину нејевреја у логору Јасеновац.” Ова књига, *Жидовство и хрватство*, преведена је у Загребу 2001. као *Judaism and Croatianhood*. Након хрватских аутора Анта Цилиге, *Сам кроз Еуропу у рату [1939–1945]*, написане 1978, Фрање Туђмана, *Беспућа повијесне зближности*, 1989, Младена Ивезића, *Геноцид над Хрватима заповиједа Тито*, 1999, и Вучића, *Жидовство и хрватство*, 2001, предложио сам доктору Клајну да на дневни ред стави Јасеновац и антисемитизам. Буде ли нам време касније то дозволило, имаћете прилику да видите документарни филм, нешто што би могли да представимо на компакт диску.

А сад, друго питање које желим да размотрим, које је врло важно, суштинско и прилично контроверзно у задње време – број жртава. По процени историчара и председника Хрватске, доктора Фрање Туђмана – двадесет тисућа; кардинал доктор Фрањо Кухарић – не више од педесет хиљада; Младен Ивезић процењује – не више од десет хиљада; хрватска парламентарна комисија за ратне жртве је након девет година истраживања нашла само 2238 жртава у јасеновачким логорима, а само 236 жртава Јевреја. [Музеј] холокауста САД 2002. године, ове године, и цитирам: Мада ће даља истраживања можда дати тачније цифре, тренутно се процењује да су усташе у Јасеновцу током Другог светског рата убиле између педесет шест и деведесет седам хиљада жртава. То је последње из [Музеја] холокауста САД након што су прегледали документа из Јасеновца која су узета прошле године. Хрватска комисија за ратне злочине – дозволите ми сад да наведем неке од ових извора – хрватска комисија за ратне злочине оцењује: „Ако се убијеним појединцима дода неких педесет масовних гробница које су починиле усташе, добићемо приближну цифру од петсто до шестсто хиљада.” Наведени број може бити тачан, то је оцена хрватске комисије о ратним злочинима. Председник Председништва Хрватске Анте Марковић: „Према прикупљеним подацима цирку седамсто хиљада људи, мушкараца, жена и деце је изгубило живот у Јасеновцу.” Председавајући Већа Спомен–подручја Јасеновац, Хрват Анте Милковић: „Око седамсто хиљада мушкараца, жена и деце је убијено у овом логору.” То је наведено за округлим столом, ја сам био присутан, у самом Јасеновцу 1996. Хрват Мика Шпиљак: „Сви жалимо за седамсто хиљада људи несталих у јасеновачком логору, од којих су нађени и идентификовани остаци више од петсто хиљада, док је оних двеста хиљада нестало у мутним водама Саве или у пламену гасних комора.” Хрват Стипе Шувар: „Јасеновац је масовна гробница стотина хиљада Срба, Јевреја и Цигана.” А сад, Енциклопедија Хрватског лексикографског института, чији је уредник био велики хрватски писац Мирослав Крлежа, тврди да је у Јасеновцу убијено између петсто и шестсто хиљада људи, књига 3, та и та страна. У пролеће 1942, према проценама кардинала Еугена Тисерана, број масакрираних жртава је већ прешао триста педесет хиљада особа. Јеврејска заједница Југославије, *Злочини фашистичких окупатора и њихових помагача над Јеврејима у Југославији*, издање 1957, Јаша Романо, *Јевреји у Југославији 1941–1945*, *Енциклопедија холокауста*, наводе да је у Јасеновцу убијено шестсто хиљада жртава, међу којима више од двадесет хиљада Јевреја – Јад вашем, Јерусалим, књига 2, страна 407. Ово је прва група извора.

Друго, немачки извори. Немачки историчар [Валтер Гуренц] је написао: „Нажалост, једна од првих мера које је усвојио усташки католички режим је била ужасна војна операција чији је циљ било истребљење становништва гркоправославне вере.” Валтер Хаген, шеф немачке војне обавештајне службе за југоисточну Европу, бележи у својим мемоарима: „Према Србима и Јеврејима у Хрватској односило се са смртоносном мржњом и они су званично проглашени за „јуденфрај”. Могли сте све да им урадите, чак и да их убијете, без икаквих последица. У лето 1945. организовани су незапамћени масовни масакри. Систематски су уништена читава села. Читаве области у Хрватској су доживеле масовна погубљења.” Доктор Херман Нојбахер: „Убијено је три четвртине милиона.” Затим Валтер Шеленберг, Инострано одељење Службе безбедности Трећег рајха: „Број православних цивила које у Хрвати садистички мучили и измасакирали иде до триста хиљада.” Феликс Бентлер, изасланик Министарства иностраних послова у Београду, известио је 16. фебруара 1942: „Чак и обазриве процене указују на то да су усташе убиле најмање неколико стотина хиљада људи.” Пуковник Масенбах, врховни командант окупационих снага у Београду, сматра да је до краја августа 1942. убијено седамсто хиљада затвореника. Генерал Лотар Рендулич, командант немачке оклопне дивизије, мисли да је убијено триста педесет хиљада Срба. Генерал Александар Лер, немачки командант за југоисток, процењује 1943. да број Срба убијених у Независној Држави Хрватској износи око четиристо хиљада.

Могао бих да наставим са овим немачким изворима, али ћу их због времена изоставити, али ћу истаћи следеће: на Првој међународној конференцији доктор Ели Розенберг, директор Канцеларије за специјалне истраге Министарства правде САД, цитирао је један немачки документ. Документе који датирају од 8. децембра 1943. је добио у Националној архиви САД, где се тврди да је сто двадесет хиљада људи убијено у Јасеновцу и осамдесет хиљада у логору у Старој Градишци; укупна цифра је збир ове две, пошто се ради о систему, што је двеста хиљада жртава у овом систему нацистичко-усташких логора геноцида. Ова процена, ово је веома важно, не укључује жртве из 1944. и прве половине 1945, када су акције по бруталности [неразговорно]. Верујем да је врло важно да је ове цифре објавило Министарство иностраних послова САД. Управо ове цифре. У питању је извештај за штампу који је први пут објављен 1998. Можете га наћи као додатак у мојој књизи. Затим, захваљујући члану наше комисије доктору Ривелију, добио сам италијанске војне [документе] који представљају Хрватску као део Мусолинијеве окупације. Официр Берсаљера [Ренцо Баталди] пише о логорима Хрвата у којима је између 1941. и 1942. убијено 356 хиљада православних

хришћана и десетине хиљада Јевреја. Пронађено је још доказа у чланцима којима су италијански новинари извештавали из Хрватске, који су били објављени упркос пажљивој цензури фашистичког режима. На пример, новинар [Роберт Батаља] пише: „Хрвати су покренули логоре да са великим успехом потпуно униште Србе.” Извештаји које је писао Корадо Золи а који су објављивани у болоњском дневнику *Ил ресто дел карлино* од септембра 1941. на даље описују усташке масакре и такође активну сарадњу суровог генерала Фурија Монтичелија, команданта дивизије Сасари; он ће у интервјуу новинама *Ил Темпо* од 9. и 10. септембра 1953. изјавити: „Невероватна мржња експлодирала је у виду масакра који је у кратком временском периоду довео до смрти триста педесет хиљада Срба и десетинама хиљада Јевреја.”

Ово је само илустрације ради, и те цифре су проглашене српским митом. Ови извори показују да се не ради о српском миту, ово нису српски извори. Могуће је пронаћи неколицину који цитирају ове изворе, али то нису оригинално српски извори. Тако да то не може бити српски мит. Ревидирали смо изложбу у Спомен-подручју Јасеновац по повратку из Америчког музеја холокауста, и она је друкчија у односу на оригиналну поставку музеја, јер га приказује више као радни логор него логор смрти. Само један пример – овде је представник ромских жртава, г. Ацковић. Били смо заједно у Јасеновцу 22. априла ове године и на изложби нигде нису приказани Цигани, никаквих Рома нема. И када смо обојица питали у јасеновачком музеју зашто, ауторка изложбе је објаснила – ради се само о 1941. и 1942. Управо те године је већина Рома брутално убијена без икаквих доказа. Већ сам поменуо да је хрватска парламентарна комисија након девет година дошла до само 293 јеврејских жртава у Јасеновцу. У нашем музеју геноцида – пошто ја никада нисам навео никакве цифре, ја верујем само именима, именом и презименом, једино то вреди код утврђивања јасеновачких жртава, и други начин је по мом мишљењу неприхватљив – уз помоћ имена смо дошли до осамдесет хиљада жртава, именом и презименом. Већ је поменута књига Драгоја Лукића, деца у Јасеновцу стара између једног дана и четрнаест година, њих 19.432. И морам да исправим мог пријатеља рабина Атијаса – ради се о 1911 мале јеврејске деце. А све је то у додатку моје књиге, где по први пут можете то наћи као прилог дечијем споменику у Јад вашему.

Пошто време лети, само неколико речи о надбискупу Степинцу. Овако стоје чињенице. Представник Ватикана у Јасеновцу је имао поуздан обавештајни извор на располагању – католичке свештенике. Свештеник у Јасеновцу током рата је био Јурај Паршић, који је имао усташки чин капетана, и он је обавештавао католички Каптол у

Загребу о својим контактима са усташким официрима и о ситуацији у логору. Неко је време фра Вјекослав Томислав Филиповић, Мирослав Мајсторовић, био командант логора Јасеновац. Међу мноштвом геноцидних злочинаца били су и католички свештеник Звонко Брекало, Мијо Јагодар, фра Фердо Маретић, Алојзије Венко, итд. У извештају Министарства иностраних послова САД пише: „Ватикан, који је имао свог апостолског посланика или делегата у Загребу од јуна 1941. до краја рата, био је обавештен о акцији убијања.” Лондонски *Тајмс* је навео недавно пронађен документ из кога се види да је британски министар при Светој столици Франсис д’Арси Озборн од 1940. свакодневно слао извештаје [нацистичким злочинима у Ватикану]. Према Џону Корнвелу, папа Пије XII Пачели био је боље обавештен о дешавањима у Хрватској него у било којој другој европској земљи сем Италије. Алојзије Степинац, загребачки надбискуп, чија је проглашење блаженим било у току у то време у Риму, од самог почетка се у потпуности слагао са општим циљевима нове хрватске државе и својски се залагао за признавање папе. Италијанско изасланство у Београду је у својој депеши од 2. октобра 1937 – ’37 – обавестило Министарство иностраних послова у Риму да Павелић може да рачуна на потпуну и активну подршку антисемитског елемента на челу са надбискупском куријом у Загребу, те да је немогуће створити Независну Државу Хрватску без сагласности моћне католичке цркве. Дана 16. априла 1941. Степинац је приватно посетио Павелића, вођу [неразговорно], и рекао да неће толерисати Српску православну цркву зато што то није црква, већ политичка организација. Надбискуп Степинац позвао је католичко свештенство и вернике да сарађују са нацистичком усташком државом Хрватском, пастирско писмо од 28. априла 1941. Папа Пије XII примио је нацистичког усташког поглавника и државну делегацију са католичким бискупом 18. маја 1941. Надбискуп Степинац се обратио усташком поглавнику са молбом да холокауст који се врши без његовог знања буде спровођен хуманије али и ефикасније, ако би он препоручио... прихватио његове савете. Дана 13. јуна 1941, на Павелићев имендан Антуново, папа је одредио Његову милост Ђузепеа Рамира Марконеа, бенедиктинца конгрегације Монте Верђине и члана римске академије Св. Тома Аквински, за свог представника у хрватској епископији.

И могли бисмо да наставимо овако. Надбискуп Степинац је писао Павелићу: „За ове грешке не оптужујемо власт Независне Државе Хрватске. Ваши напори да обезбедите да правда влада у свим деловима земље заслужују пуно признање.” То је било од 17. до 20. новембра 1941. Дана 20. јануара 1942. папа Пије XII је надбискупу Степинцу дао титулу *викар сине титоло* хрватске нацистичке усташке војске. Да,

викар југословенске краљевске војске, јер надбискуп Степинац у то време још увек није био разрешен. Дана 6. фебруара 1942. Марконеов секретар монсињор Мазучи и Степинчев секретар Лацковић посетили су Јасеновац у својству тзв. међународне нацистичке комисије. И они су били у Јасеновцу, али шта су пренели папи – нико не зна. Међутим, у исто време, баш у исто време, папа Пије XII је примио 206 младих усташа нациста у Ватикану – у то исто време. Наредног дана, 7. фебруара 1942., усташки криминалци предвођени од стране фрањевца Филиповића су у само једном дану, 7. фебруара, убили 2370 мушкараца, жена и деце. И сада ми имамо имена свих ових две хиљаде триста људи. А чланови, учесници Друге међународне конференције су посетили – др Клајн је видео школски дневник који наводи податак о смрти све убијене деце, или тако нешто.

Али најважнија ствар, најважнија ствар – можда ћете то видети на нашем филму – је да надбискуп Степинац не само да је дао свој благослов Тедеум на заседању усташког нацистичког Сабора – скупштине – 24. и 25. фебруара 1942, већ су Степинац, надбискуп Степинац, и десет чланова, десет католичких свештеника именовани за званичне чланове Сабора. Његова екселенција Марконе је био у дипломатском делу, као доајен дипломатског кора, и сви, баш сви међу њима су званично чули извештај министра унутрашњих послова Андрије Артуковића да је јеврејско питање коначно решено у Хрватској. Није било никаквог гласа, никаквог протеста. Ништа се није десило. То у најмању руку значи прећутно признавање онога што су усташки злочинци урадили јеврејском становништву у Хрватској. По мом мишљењу је то најважнија ствар када говоримо о одговорности надбискупа Степинца. Не шта се десило једном или другом Јеврејину, не је ли пробао да спасе овог или оног, већ ово што је написао Павелићу – кривица није ваша, други су то починили. И да је учествовао са Марконеом, са дипломатском ложом, у признавању коначног решења, геноцида над Јеврејима. Да не помињемо шта се касније дешавало, да је до последњег минута покушавао да спасе геноцидну нацистичку хрватску државу.

Само да поменемо 1943 – Степинац је путовао папи у Ватикан с документима у којима је писало – Свети оче, морате да спасите Хрватску. Јер шта ће се десити са двеста педесет хиљада преобращених православних Срба, изгубићемо их. Превласт Ватикана зависи [од тога], шта ће се десити с Хрватском? А сматрало се да ће он доћи на место Павелића када је падао Трећи рајх, када су се нацисти повлачили, да ће он преузети власт у Хрватској. А све злато опљачкано од Срба, Јевреја и Рома однето је на сигурно на Каптол у Загреб. Пронађено је, можете видети филмове о томе. А архива

власти, нацистичке усташке власти Хрватске, је послана у Ватикан. А Ватикан ништа од тога не да. Када сам написао своју двотомну књигу *Улога Ватикана у Независној Држави Хрватској*, пре него што ће изаћи отишао сам у Ватикан и рекао... примио ме је монсињор Мецлер, префект Тајне ватиканске архиве, и рекао сам – ово је мој рукопис, необјављени рукопис. Ово је оптужба против Ватикана. Молим вас, бисте ли погледали рукопис, и ако нађете нешто што није тачно, покажите ми то место, ја ћу то на ваше очи исцепати, али бих вас питао неколико питања о документима за које знам да их ви имате, а ја не. Јер сам током својих истраживања у Риму, у Паризу, у Ке д’Орси, у лондонском Ки Гарденз, у Националној архиви у Вашингтону нашао трагове ових докумената о одговорности Ватикана, али нисам имао текст. Знао сам датум, знао сам број, али без текста. Рекао је – не, не можете, можете истраживати само до 1922, то је година понтификата, тада почиње понтификат папе Пија XII. Дакле, рекао сам – нисам дошао овамо ради 1922. године, дошао сам овамо због Другог светског рата, ми желимо да то... – Не, то не можете урадити. Па, рекао сам им – могу ли вас барем питати? Просто, је ли ово истина или није? Не, чак ни то. Дакле, на крају сам рекао, чак сам цитирао Библију, истина ће вам се исплатити – није било начина да ишта добијем, и рекао сам – остаје ми само да активирам свој компјутер [*показује на своју главу док ово говори*], јер је на крају рекао – мија бока е кјуза, и овако ми показао – моја уста су нема, не сме ништа да каже. Е, а иста се ствар десила и са јеврејском делегацијом која је покушала да добије нека документа од Ватикана. Дакле, мислим да су ово ствари... и има пуно тога још о чему би требало причати, али нам време не дозвољава.

Дакле, да закључимо, хтео бих да кажем да више не можемо говорити – и ако сада погледате било коју нову енциклопедију – оно што су то Туђман и неки други хрватски аутори тврдили, десетине хиљада жртава у Јасеновцу – не, сада сви говоре о стотинама хиљада. Колико стотина – ја не знам. Утврдићемо, трагаћемо даље, али стотине хиљада, то могу да потврдим [*неразговорно*] пред вама са пуном одговорношћу. Али ово покреће бројна друга питања. Био сам посматрач на суђењу усташком министру полиције Андрији Артуковићу, представљао сам Академију наука 1986. Андрија Артуковић је тада оптужен, суђено му је и осуђен је за злочине које није починио, не за злочине за које смо имали доказе. То је била кључна ствар. И не само да је то потврдио суд у Загребу или Врховни суд Хрватске, потврдио је и Врховни суд Југославије. Уместо да тада напишем извештај Академији наука као званично акредитован посматрач, ја сам морао да напишем четири тома књиге, 3180 страна, да бих доказао како је суђење било лажно – 1986, у мојој сопственој земљи, у Југославији.

Па ипак, има сад ту дискусија на ових три хиљаде страна, шта је писало тамо, шта је писало тамо, али сам написао седамдесет пет страна о геноциду над јеврејским народом.

Заиста верујем да је истина о Јасеновцу веома важна – није важна за Србе, важна је за Хрвате, важна је за Муслимане. Прво сам био предложио конзулу хрватске амбасаде у Београду да заједнички покренемо програм истраживања. Никада нисам добио одговор. Када сам био акредитовани службени посматрач на Шакићевом суђењу у Београду поново сам предложио на хрватској телевизији – хајде да радимо заједно. То је одбијено, академик Печарић је чак јавно захтевао да се Булајић прогласи ратним злочинцем... у то време је управо о томе писао. Дакле, на Другој међународној конференцији смо рекли – у реду, хајде да имамо међународну комисију, да нема никога из Југославије, Хрватске, Босне и Херцеговине, са цењеним доктором Бернардом Клајном као председавајућим и многим другим члановима као што је професор Живановић, који је овде, доктором Гусковым из Москве, доктором Ривелијем из Милана, Ванитом Син из Индије, и другима... доктором Беренбаумом из Сједињених Држава, Волтером Робертсом из Вашингтона, да бисмо имали објективну комисију која ће...

А онда – заиста, предуго – дозволите ми да овим завршим. Има пуно питања на која тек треба одговорити. Зашто истина о Јасеновцу и дан–данас наилази на препреке? Зашто су постојале препреке за ову конференцију? Не умем да вам кажем, доктор Клајн је рекао да је било пуно покушаја да се спречи ова трећа конференција. Зашто истина о Јасеновцу и данас наилази на препреке? Зашто се Јасеновцу не признаје чак ни статус концентрационог логора, ако већ не логора смрти или геноцида? Зашто је спомен–подручје Јасеновца подељено између две државе, Републике Босне и Херцеговине, Републике Српске, и Републике Хрватске, зашто није под заштитом Унескове културне баштине, као што је то признато Аушвицу? Зашто јасеновачка изложба никада није приказана у Израелу? Зашто? У Јад вашем? О овом предлогу сам разговарао 1989, 1990, 1991 – никада није прихваћен. Зашто ова изложба није никада прихваћена од стране Америчког меморијалног музеја холокауста, премда је, као што сам рекао, тај дивни човек доктор Вајнберг пристао да је прикаже 23. јуна 1994. И тај ми је фини човек рекао – господине Булајићу, немојте донети само изложбу, донесите [документа], скупите документа, округли сто, да се види какви су варварски злочини почињени у Хрватској.

Сада бих предложио, као што је то учинио Његова екселенција босански амбасадор, да се Четврта конференција одржи у Јасеновцу. Он је поменуо Републику Српску, Дубицу. Ја бих предложио Јасеновац у Хрватској, не Дубицу. Јер постоји место да се она одржи, они... они имају капацитете за одржавање четврте конференције. Био сам у Јасеновцу ове године и мислим да би било веома важно да се тако уради. Као алтернатива, ако то није могуће, мој је предлог Париз, седиште Унеска, и да се затим обезбеди заштита Унеска ако не умемо да нађемо начин да сами заштитимо и боримо се за истину о Јасеновцу. Пуно вам хвала.

[прекид траке]

Дискусија на реферат др Милана Булајића

Др Бернард Клајн: ...Он је из Републике Српске.

Др Милан Булајић: Да.

Рабин Јозеф Атијас: Поштовани докторе Булајићу, из овог силног и озбиљног излагања видимо безброј бројки, безброј цифара, безброј нагађања. Почињем од полазне једине чињенице да се ради, прије свега, о људским животима. Не бих, не дај боже, желио да лицитирам да ли је заиста убијено пет или десет или педесет или пет стотина, хиљаде, стотине хиљада. Злочин је злочин, а једино моје питање – шта је истина од свега. Хвала.

Др Милан Булајић: Зато смо овде.

Др Бернард Клајн: Славко Голдштајн.

Г. Славко Голдштајн: Молим вас, желео бих да дам коментар на Миланов говор, говор доктора Милана Булајића, али Жени Лебл је хтела да буде пре мене зато што...

Др Бернард Клајн: Могу ли да кажем... да вам предложим – пошто ви тренутно говорите, поставите питање и дајте свој коментар. Позваћу...

Г. Славко Голдштајн: Жени Лебл... то је повезано с оним што ја желим да кажем, а ја могу да објасним оно што ће она рећи. Или... па нема везе, могу ја први, могу ја први. Па, Жени, хајде да се договоримо.

Питање присутних: Опростите, молим вас, не знам ко је госпођа и хоће ли она... о чему ће нам она сада говорити. Имам...

Др Бернард Клајн: Мислим да ће поставити питање, тако ми се чини.

Питање присутних: Коме жели да постави питање?

Др Бернард Клајн: Доктору Булајићу.

Одговор присутних: Доктору Булајићу. У реду.

Др Бернард Клајн: Неће држати говор, поставиће питање.

Гђа Жени Лебл

СВЕДОЧЕЊА СРПСКИХ ЛОГОРАША ИЗ ЈАСЕНОВЦА О УЛОЗИ ЈЕВРЕЈСКИХ ЗАТВОРЕНИКА

Драги пријатељи, веома захваљујем иницијаторима и организаторима овога скупа посвећеног логору Јасеновац и свим аспектима везаним за тај логор. Драго ми је што се међу гостима и референтима налази и неколико мојих познаника, међу њима и бивши заточеници Јасеновца.

Године 1989. објављена је у Загребу књига доктора Фрање Туђмана *Беспућа повијесне збиљности*, где је у четвртом делу са поднасловом *Изопака повијесно–* *знанствених чињеница о вјеродостојности извора и свједочанстава о ратним жртвама* аутор употребио тобожње изјаве тринаесторице бивших заточеника који су

крајем марта '42. године после посете Јасеновцу међународне комисије пуштени на слободу. Од њих је захтевано да пред Недићевим Комесаријатом за избеглице у Београду дају пригодне исказе које су мењали три пута, о чему ће, надам се, подробније говорити господин Славко Голдштајн, коаутор књиге *Холокауст у Загребу*. Од тих догађаја до објављивања књиге прошло је четрдесет и седам година, о свему су објављени документи, али је Туђман навео баш трећу верзију тих изјава по којима су Жидови у Јасеновцу водили главну улогу у управи логора, били слободни, живели с породицама у граду, сарађивали с усташама у изгладњивању, мучењу па и убијању Срба и Рома. Због тог и још неких делова књиге Туђман је сматран за Израел непожељним лицем и упркос свим његовим напорима није му омогућена посета овој земљи. У енглеској верзији Туђман је изоставио наводе тих извора.

Исте године у Београду је изашла четвортомна књига под насловом *Усташки злочини геноцида*. Аутор је донео своје дело и поклонио га Јад вашему. Требало је том приликом да одржи предавање, али услед недостатка публике предавање није одржано, и само се група од неколико лица, међу њима и ја, нашло за неком врстом округлог стола у овој установи. Случајно се преда мном нашао четврти том, где сам на страницама 837 и 840 видела да је аутор донео исте податке из истих извора као и Туђман. Тражила сам разлике, али их нисам нашла, осим у категоричном наслову четвртог дела, *Унутрашњи логорски режим у Јасеновцу*. Питала сам аутора како је могао да напише такве одвратне лажи и бљувотине, али ми је он мирно одговорио да је писао и о Титу, па може да пише и о Јеврејима. Приметила сам да свакако може и треба да пише о Јеврејима, али само истину. Устала сам и демонстративно напустила место.

И тадашњи председник Савеза јеврејских општина Југославије доктор Ладослав Каделбург слично је реаговао на ту књигу у органу Савеза *Јеврејски преглед* од 1989. године. Он је написао да аутору није смела да се поткраде грешка и да цео комплекс питања о унутрашњем логорском режиму у Јасеновцу представи искључиво на основу исказа које су сведоци дали пред Недићевим квислиншким Комесаријатом за избелице који је свакако морао бити оријентисан антијеврејски. Доктор Каделбург не тврди да и међу Јеврејима и међу Србима и осталима није било појединаца који су се недолично понашали, али је недопустиво да се због грешака појединаца генерално закључује о одговорности свих припадника једног народа. Он наводи да аутор није смео да упадне у исту грешку у коју су упали Бобан и Туђман, и да је направио још већу методолошку грешку када је за приказ једног наслова користио само једностране и непоуздане изворе, тј. исказе дате пред прогонитељима Јевреја, и тиме понудио читаоцу доказ, и да

треба очекивати да ће аутор сагледати погрешну конструкцију. Уосталом, закључује доктор Каделбург, питамо аутора за ког Јеврејина у Јасеновцу је интервенисала међународна комисија, који је Јеврејин пуштен из Јасеновца, да ли је ауторова селекција докумената случајна? Међутим, аутор, чије је име доктор Милан Булајић, до данас није сагледао погрешну конструкцију, и док је др Туђман био персона нон грата у Израелу, аутор овог дела је позван да својим рефератом отвори овај цењени међународни скуп. Мислим да то не служи на част ни Израелу ни организаторима овог скупа.

Хвала на пажњи и на могућности да поделим са присутнима оно што ми лежи на срцу. Хвала. Само сам хтела да кажем још једну ствар, да је један од заточеника Јасеновца Ото Лангфербелд дао своју изјаву о томе када је видео о чему се ради у тој књизи. Ја мислим да би требало тај део превести, то је на хебрејском писано, ја мислим да би то требало превести, и ту је један човек који је веома спреман да преведе то и на енглески. Хвала.

Др Бернард Клајн: У реду. Мислим да смо чули презентацију, госпођо Лебл. Мислим да се превођењем тог додатног документа на хебрејски овде ништа не би постигло и стога то нећу допустити, већ прелазимо на друге. Славко Голдштајн.

Г. Славко Голдштајн

Поздравно обраћање и реплика

Па можда би требало да говорим на енглеском и да затим дам сажетак на хрватском, српском или босанском, како год вам се свиђа, да се не преводи свака реченица. Ја немам тако лоше мишљење о доктору Булајићу као Жени. Не мислим да он намерно кривотвори чињенице, али мислим да је врло површан. Он то узме, прође кроз документа, прочита нешто што он мисли да треба навести, а не чита другу страну. Он наводи у својим књигама – на пример, ја сам његове књиге прочитао, али он није прочитао књигу мог сина, где је, мислим, истина утврђена.

Др Милан Булајић: Јесам те читао. Јесам те читао.

Г. Славко Голдштајн: Па... па не мислим да си читао јер смо разговарали и учинило ми се да не знаш шта тамо пише. Дакле, он наводи... врло често помиње три Милетићеве књиге, које су стварно основни извор, има око шестсто... колико? Шестсто двадесет...

Др Милан Булајић: Три тома.

Г. Славко Голдштајн: Три тома, све укупно двеста... две хиљаде страна, више од шестсто докумената, и ако их заиста пажљиво прочитате пронаћићете истину. Истина је тамо. Мислим да је помало касно да сада овде разговарамо о тражењу истине, откривању истине о запостављеним конц... – ја сам из овог запостављеног јасеновачког логора – јер о свему томе имате истину у Милетићевој књизи. А о улози Јевреја и јеврејских капоа у Јасеновцу – јасно је како је дошло до ове лажи, али доктор Булајић није гледао документа и то није видео.

Др Милан Булајић: Шта нисам видео?

Г. Славко Голдштајн: Шта ниси видео – рећићу ти. Дванаест... тринаест, укупно тринаест затвореника је из Јасеновца доведено у Београд крајем марта, 31. марта 1942, и требало је да буду са породицама транспортовани на принудни рад у Немачку. Они су пред извесном комисијом Недићеве владе дали изјаве 9. марта. У свим овим изјавама, укључујући и г. Прњатовића, Војислава Прњатовића, хвалили су Јевреје и тврдили да су им Јевреји помогли. Превезени смо из Госпића у Јасеновац, и у Јастребарском је јеврејска општина из Загреба донела храну и... не знам шта још, и Јевреји који су је примили су нам помогли да преживимо. Али четири дана касније, 13. марта исте године, дванаест... сво тринаесторо су поново позвани или доведени пред исту комисију, и тада су дали друкчију изјаву која је била у потпуности антисемитска, којом су оптужили Јевреје да помажу усташама да убијају Србе у логору Јасеновац, да објасним укратко. Прњатовић није дошао на овај други састанак, тако да ју је потписало дванаест људи, без тринаестог, али је касније Прњатовић – касније је комисија објавила Прњатовићев исказ, доста дуг, и датирала га 11. марта 1942. Дана 11. марта Прњатовић је био у Јасеновцу. Дакле, фалсификат је очигледан. У свом првом исказу он је написао „Јевреји”; у другом исказу који је комисија фалсификовала написао је „Жидови”; Србин из Сарајева никад не би рекао „Жидови”, увек би рекао

„Јевреји”. Дакле, то је такође један од доказа који ћете наћи у овој књизи, биће преведена на енглески и објавиће је Музеј холокауста у Вашингтону, а овде имам превод тог поглавља, али доста груб превод. Дакле, исказ о улози Јевреја у Јасеновцу који доктор Булајић наводи у својој књизи је лажан. Написала га је комисија Недићеве владе једноставно да би – можда по наређењу немачке команде, знате да је тада Србија била под управом немачке војске – или можда просто...

Коментар присутних: Под окупацијом.

Г. Славко Голдштајн: Под окупацијом. Да. Или можда просто да би им показали да су и они антисемити. У том тренутку године...

Коментар присутних: То није тачно.

Г. Славко Голдштајн: Шта?

Коментар присутних: То није тачно.

Г. Славко Голдштајн: Па, у сваком случају, исказ је лажан.

Коментар присутних: Немојте, како... [смех]

Г. Славко Голдштајн: Не, не, не, овај други Прњатовићев исказ...

Коментар присутних: Ви не говорите о документу, већ о Србима.

Г. Славко Голдштајн: Не, не, рекао сам да не знам зашто су направили овај лажан исказ, али да је лажан, лажан је, молим вас, да наставимо. Када су објављене књига господина Туђмана и четири књиге господина Булајића ја сам био председник Јеврејске општине Загреб и покренули смо истраживање о улози Јевреја у Јасеновцу. Према документима смо дошли до двадесет три имена Јевреја који су сарађивали, заиста сарађивали са усташким властима у Јасеновцу, као уходе или – међу њима су четворица заиста бирали ко ће бити ликвидиран. Мислили су да ће спасити – знам имена неких од њих – ту је Шпилер, ту је Дијаманштајн, то је Визнер, заборавио сам четврто – у сваком

случају, четворица међу њима су заиста учествовали, били су „слободњаци”, што значи да су се слободно кретали по Јасеновцу и излазили ван и ишли у Загреб, те је на основу те четворице који су заиста сарађивали, и њих још деветнаест који су учествовали као уходе или – не знам, већ некако – заиста не можете кривити читав јеврејски народ или све затворенике Јевреје у Јасеновцу, где је убијено неких седамнаест или осамнаест хиљада Јевреја. Рекао бих... оно што сам и хтео у почетку, само једна реченица – неки од наслова реферата овде и неки од реферата, такође и реферат господина Булајића, су – могу ли добити чашу воде? Једна битна ствар је изостављена у говору господина Булајића, а то је да су се у овом смислу времена у Хрватској променила. То више није Туђманова Хрватска. Не мислим да се све променило. Не мислим да је у Хрватској данас све савршено. Ја критикујем неке аспекте садашње хрватске политике, па и јавно. Али, када је Јасеновац у питању могу рећи као председник Савета да су ствари углавном коректне. И ево, на пример, објавили смо каталог изложбе с почетка Јасеновца. А господин Булајић је и ту рекао нешто нетачно. Рекао је да на овој изложби нема ничег о Циганима. Не, нема ничека, наравно, јер овде пише да изложба покрива период од августа '41. до фебруара '42. Цигани су доведени у Јасеновац у мају '42. и скоро сви убијени током јуна и јула.

Питање из публике: 1942?

Г. Славко Голдштајн: 1942. Имамо документ и управо почињемо серијал...

Коментар присутних: Библиотеку.

Г. Славко Голдштајн: Библиотека је...

Коментар присутних: Серију.

Г. Славко Голдштајн: Па, серију... Управо започињемо серију књига докумената. Прва ће бити о Циганима. Пише је госпођа Нарциса Ленгел–Кризман, одличан познавалац, врло познат стручњак о логорима у Другом светском рату у Хрватској. Већ је дошла до пет хиљада и седамсто, око седамсто, не сећам се тачног броја, али ту негде, пет хиљада седамсто имена Цигана, што до сада никада није било утврђено. Пронашла је осам хиљада петсто докумената, не имена, већ бројева у документима из

различитих жупанија посланих у Јасеновац. То ће бити прва књига о холокаусту Цигана. Наш је Савет намерно одлучио да почне са Циганима. Следећа књига ће бити... и о Србима, и тако даље.

Дакле, хтео бих само да поменем – сутра ћу говорити више о томе шта смо утврдили и шта радимо – али бих само хтео да кажем оно што сам хтео да кажем на почетку, а то је следеће: времена су се променила, постоји нови – не закон, амандмани на закон о Јасеновцу. Према овим амандманима именован је савет делегата, девет чланова савета, представник српске заједнице... делегат господин Затезало, кога Булајић познаје. Милане, одлично га знаш, не можеш ништа лоше да кажеш о њему. Он је делегат Срба. Имамо делегата Цигана, то је господин Ђурђевић, он је потпредседник Удруге Рома Хрватске. Ја сам делегат Јеврејске заједнице Загреба... Хрватске. Ту је и... представник је и председник већа бивших логораша концентрационих логора Јасеновац господин Бранко Петрина. Он је био у Јасеновцу и Лепоглави. Он је у оквиру Савеза антифашистичких бораца Хрватске – такође потпредседник. У савету такође имамо потпредседника, првог потпредседника господина Крешимира Пишкулића, затим директора Државног архива, председника Црвеног крста округа Јасеновац и делегата из хрватског – госпођу Седмак – из хрватског парламента. Ја сам на првој седници одабран за председника Савета, и одлучили смо да идемо до истине. Нећу да понављам о истини [неразговорно] речено, хоћу само да цитирам једног мудраца, веома познатог мудраца, Спинозу. Он је рекао да је истина једини начин да људи међусобно комуницирају, међу собом, људи међусобно. Нема комуникације без истине. Дакле, морамо ићи до истине.

А сада ћу вам то рећи и нешто детаљније. Има пуно могућих – госпођа Видаковић је то рекла исправно – неколико могућих приступа историји и појавама као што је Јасеновац. Два таква приступа – један је још увек приметан, политичарски... политички приступ, други је приступ историчара. Политички приступ карактерише одабир навода и чињеница. Не мислим да је господин Булајић било шта слагао код својих навода. Али су они селективни, једнострани. Не желим да идем у детаље, желим само да вам кажем да се истина може открити само ако се читавим проблемом бавимо са веома много страна, и наш је јасеновачки савет одлучио да настави са таквим истраживањима. Мислим да ћемо кроз неколико година бити врло, врло успешни, не у неком кратком року, и у оквиру овога имам... опуномоћен сам... не – овлаштен, овлаштен – да, овлаштен сам од стране министра за културу Хрватске да вам кажем да сте сви позвани у Јасеновац. Ми имамо документа која нећете наћи. Има неких

докумената у Јад вашему и у Ватикану и у... али ми сада имамо документа. Документа су сада тамо у Јасеновцу, она су... биће сређена, рецимо, идуће године. Недавно смо добили документа од Министарства полиције и први је мој син у својој књизи *Холокауст у Загребу* прошао кроз документа усташке полиције о Јасеновцу и свим концентрационим логорима. Дакле, ми их имамо, ви сте позвани, узећемо ваше адресе, добићете позив од нас, и покушаћемо – мислим да је наш задатак да организујемо такве састанке и такве симпозијуме, конференције, ако желите. А ми ћемо вас позвати. Када – не знам. Највероватније до краја идуће године, за годину дана. Хвала вам пуно. Ја ћу сутра говорити – не сутра, данас поподне – а тада ћу покушати да мало више изнесем детаља о ономе што смо до сада утврдили.

Др Бернард Клајн: Хвала вам. Дозволите ми... само тренутак.

Рабин Јозеф Атијас: Рекли сте да ћете на српском појаснити укратко говор.

Др Бернард Клајн: Пре него што дам реч...

Г. Славко Голдштајн: Треба ли ово... треба ли ово поновити?

Г. Драгољуб Ацковић: Требало би, оно о Ромима нарочито.

Г. Славко Голдштајн: Ево, о Ромима. Што се Рома тиче, ми имамо, рекао сам, ми имамо господина Ђурђевића Стеву – Свету – члана нашег... овај... Савјета, и прву књигу коју ћемо у нашој серији, библиотеци која ће се зват „Камени цвијет” по споменику Богдана Богдановића, прва књига коју објављујемо, она је већ готова за штампу, изаћиће у марту, бити ће посвећена, зове се *Геноцид над Ромима у НДХ* од докторице Нарцисе Ленгел–Кризман, познатог истраживача логора. Она је, ја бих рекао, цели свој знанствени живот посветила истраживању логора, не Јасеноваца само него у НДХ. Она је успјела око пет тисућа и седам стотина имена Рома страдалих прикупити и нашла је документе о отпремању око осам и по тисућа из различитих жупанија у Јасеновац. Према томе, она бројка о страдањима Рома за коју ми можемо сада рећи је најмање осам и по тисућа, а колико ће бит више показате даљња истраживања.

Др Бернард Клајн: Пуно вам хвала. Само... само минут. Један минут.

Коментар присутних: Оно што [je] господин Славко рекао, да у овој изложби није било речи о Ромима јер та изложба покрива период док Роми по тврђењу господина Голдштајна још нису били допремљени у Јасеновац, и зато у овој изложби нема говора о томе. То је био *поинт* који сте рекли на енглеском.

Г. Славко Голдштајн: О Ромима само једну реченицу. Роми су допремљени по наређењу у мају – у априлу је било наређење – у мају '42. Нажалост за хрватску НДХзију, не, не, за НДХзију Павелићеву врло је за... уопће, за слику о њој врло је жалосно то што је наређење овај пута о прикупљању Рома потписао не Усташка народна служба, него заповједник домобранства Славко Квартерник, тако да су домобрани судјеловали у прикупљању и отпремању Рома у Јасеновац. Како су Роми страдали то имате у Булајићевим књигама, али ми ћемо то, наравно, у тој књизи поновити.

Др Бернард Клајн: У реду. Има ли још питања на ову тему? Доктор Замир.

Др Лили Халперт–Замир: Ја сам доктор Лили Замир, долазим са колеца Давид Јелин овде у Јерусалиму, и имам једно питање. Молим вас, можете ли – слушате ли ме? Можете ли, молим вас, појаснити, видите ли икакву разлику између папиног неоглашавања у овом конкретном случају у поређењу са другим случајевима током холокауста, јер као историчар видим да је тако било све ово време док су убијани и Јевреји и нејевреји, Ватикан је ћутао. Дакле, има ли разлике у овом случају? Или то помињете само зато што се бавимо Јасеновцем, а... како ја то видим, Ватикан је увек ћутао, све те године док су људи убијани и ликвидирани. Хвала вам.

Др Бернард Клајн: У реду. Мислим да ћемо дати прилику доктору Булајићу да одговори. Доктор Зуроф.

Др Ефраим Зуроф: У реду. Као прво, доктора Булајића познајем дуго година; између осталог, заједно смо се борили да Динка Шакића који је једно време током 1944. био команданта Јасеновца изведемо пред суд. Мислим да су Славко Голдштајн и Жени Лебл изнели неке врло битне податке који се тичу сведочанства које се појавило у

вашој књизи. И ево у чему је проблем – питам вас сад, лицем у лице – схватате ли или не схватате да је неопходно да се оградите код ових сведочанстава? Другим речима, сада разумемо – мислим, апсолутно је јасно да је сведочанство изнето у четвртом тому ваше књиге било у суштини изнуђено сведочанство које оставља утисак да су сви Јевреји у Јасеновцу сарађивали са усташама, што је ужасна клевета логораша Јевреја у Јасеновцу. Дакле, мислим да је ово и време и место да одговорите на ове податке и да кажете једном и за свагда да ли прихватате тај доказ или не прихватате тај доказ. Ако овај материјал узимате здраво за готово, мислим да се ради о озбиљном клеветању јеврејских логораша, и лично би ми било веома тешко да наставим да учествујем у овој конференцији ако се од овога не оградите.

Др Бернард Клајн: У реду. Мислим да смо чули питања и коментаре... – ово баш и нису била питања, већ коментари – а у суштини, ако прочитате презентацију коју је изнео доктор Булајић, то и није била његова тема. Свеједно, мислим да доктор Булајић неће одговорити ако немате нешто баш важно. Јер желим да завршимо с овом презентацијом.

Проф. Србољуб Живановић: Господине председавајући, као академски радник навикао сам да говорим барем педесет минута, јер су сва моја предавања била педесетоминутна...

Др Бернард Клајн: Ви то говорите о Енглеској, али...

Проф. Србољуб Живановић: ...Овога пута нећу то урадити. Као прво, приговорио бих...

Питање присутних: Ко сте ви? Ко сте ви? Представите се.

Проф. Србољуб Живановић: Зовем се Живановић и из Лондона сам. Приговорио бих овим изливима политичарења које смо управо чули. Требало би да се држимо реферата који је аутор поднео, питања и одговора. Чини ми се да је циљ неких који су ту присутни да нам одврате пажњу са главне ствари, онога што би требало да радимо данас. Ако имају примедбе на нешто што је господин Булајић написао пре тринаест година и желе да о томе данас разговарамо, требало би барем да нам дају фотостат

текста о којем говоре јер нисмо сви били у прилици да књигу прочитамо и видимо шта тамо пише. Можемо коментарисати само ако видимо шта стварно пише. Без тога не можемо о томе ни да разговарамо, а нико од нас није знао да ће се ово данас наћи на дневном реду. И молим вас, држимо се онога што треба да радимо и немојте нас ометати у ономе главном. А главна ствар данас је извештај господина.... доктора Булајића и његова нова књига о страдању Јевреја у хрватским концентрационим логорима током Другог светског рата. Захваљујем вам се и извините.

Др Бернард Клајн: И последњи коментар на ову тему има господин Ацковић. Мислим да сте подигли руку, зар не? Не, нисте.

Коментар присутних: Не би било згорег да чујемо господина Булајића, нека одговори на ово што је речено.

Госпођа из публике: Могу ли да поставим питање?

Др Бернард Клајн: Да.

Госпођа из публике: Господин Булајић је упоређивао број Срба са бројем Јевреја убијених у Јасеновцу. Оно што бих ја волела да знам, проценат Јевреја убијених у Јасеновцу у односу на укупан број Јевреја у Хрватској, а ради се о веома малој цифри, колико знам, а исто и у погледу Срба. Не можете износити апсолутне бројеве а да не кажете колики део јеврејског становништва је тамо убијен. Схватате ли? Мислим да је ова цифра веома битна.

Др Бернард Клајн: Тешко је одговорити на то јер ако се не слажете по питању цифара, како ћете добити проценте?

Госпођа из публике: Али – да, тачно, јер ако се ради о мањем броју...

Др Бернард Клајн: У реду. Чули смо ваша питања и ваше коментаре, а сада ћу позвати професора... доктора...

Др Милан Булајић: Ацковића. Ацковића.

Др Бернард Клајн: Доктора Ацковића? У реду. Слажу се.

Г. Драгољуб Ацковић: Ја сам Драгољуб Ацковић, члан Светског парламента Рома. Сутра имам своје саопштење, али ћу само коментарисати реченицу господина Голдштајна. Како је могуће да је дошло да ниједног документа на изложби коју смо и доктор Булајић и ја видели заједно нема о Ромима зато што су Роми наводно страдали после '42. године? Средином '42. године? Зар је могуће да докуменат који гласи: „Као Циганин у смислу ове законске одредбе вриједи особа која потјече од два или више предака другог коријена који су Цигани по раси”. Ова законска одредба је послужила за комплетно уништење Рома у Хрватској, а казаћу вам и кад је објављена и ко је потписао – Независна Држава Хрватска, Министарство унутрашњих послова, број 13542 МУП, 1941. године, у Загребу, дана 4. српња 1941, и овај документ носи назив [„Циганопопис”], Општи помоћник Министра унутрашњих послова. Претходну одредбу је лично, законску одредбу, је потписао – то је, само секунду да вам кажем, а то је „Законска одредба о упућивању непоћудних и погибелних”, међу којима су сматрани и Роми – у Загребу 25. студенога 1941. године поглавник Независке Државе Хрватске Анте Павелић. Питање гласи: зар је могуће да ова два документа нису могла да се, бар само њих два, односе на Роме?

Др Бернард Клајн: У реду. Сада ћу предати микрофон доктору Булајићу да одговори, па ћемо позвати наредног говорника.

Др Милан Булајић: Дакле, ово сматрам покушајем госпође Лебл да наруши конференцију. Исту је ствар урадио њен брат у Београду током презентације књиге доктора Иве и Славка Голдштајна. Драго ми је да је мој пријатељ Славко Голдштајн поменуо како су ове четири књиге први пут представљене у Загребу у дому Јеврејске општине. А тада о томе нисмо уопште разговарали. Зашто? Зато што се ради, као што сам већ рекао, о четворотомној књизи, три хиљаде осамдесет страница. У другом тому се налази посебно велико поглавље *Геноцид над Јеврејима*. У склопу овог поглавља од седамдесет пет страна се налази моја одговорност у смислу како сам представио страдање Јевреја, о оним лошим Јеврејима, као што је било и лоших Срба и лоших Рома. Дозволите ми само да кажем да је први поднаслов овог поглавља *Геноцидно усмјеравање јавног мњења у НДХ против Јевреја као припрема за геноцид и холокауст*.

Друго је *Артуковићева одговорност*, јер се ова књига бавила Артуковићевим суђењем и његовом директном одговорношћу, јер је прва веза са одговорношћу Артуковића – као што сам рекао, био сам амикус курије, пријатељ суда у Јерусалиму на Ајхмановом суђењу, и моје је сведочење тада унето у пресуду Ајхману. Затим, четврто поглавље се бави легализацијом злочина геноцида против Јевреја. Затим, *Хрватска католичка црква – одговорност за јеврејски геноцид*. Следеће је *Пљачка јеврејских жртава у Јасеновцу*. Затим посебно поглавље о сведоцима јеврејског страдања у Јасеновцу. Затим посебно поглавље *Геноцид против Јевреја у Сарајеву*. Посебно поглавље *Усташки логори у Бакову*. Затим, *Сарадња између нацистичких есесоваца и усташке полиције*. И на крају, ту је закључак – *Уместо закључка*. Сада у Југославији има само шест хиљада Јевреја. Ја знам да мој пријатељ... хвала ти, Клајн, што си ме назвао својим пријатељем, ми јесмо пријатељи, и разумем да ти ниси могао да прочиташ ових седамдесет пет страна. Јесте ли ви, госпођо Лебл, прочитали ових седамдесет пет страна? Ништа не говорите о ових седамдесет пет страна? А, не занима вас? Не, не, не, зашто то нисте превели Зурофу? Затим...

Коментар из публике: Једно не оправдава...

Др Милан Булајић: Не, само тренутак! Само тренутак... Правдано, неоправдано... Као што сам рекао, прво представљање је било у Загребу у јеврејској општини. Па шта вам сад треба да о овоме расправљамо више од сат времена, само да не бисмо расправљали основне проблеме? Шта је с овом књигом? Објављена је у Хрватској, *Жидовство и хрватство*. У овој књизи... у овој књизи објављеној прошле године каже се да Хрвати немају зашто да се извињавају Јеврејима у Јасеновцу. Затим, ако прочитате књигу *Брани ли Голдштајн НДХ?*, ту члан Хрватске академије знаности Јосип Печарић напада Славка и Иву Голдштајна, а са њима и седамдесет четири пута Милана Булајића. Госпођо Лебл, што се не позабавите овом књигом коју је у Хрватској из затвора објавио Динко Шакић, *С поглавником у Алпама*? Овде ћете видети, Ефраиме, како је Динко Шакић вођен од једног до другог католичког манастира, где су га скривали пре него што је побегао пацовским каналима у Аргентину. [*прекида покушај госпође Лебл да се умеша у одговор*] Не, не, само тренутак, будите мало стрпљиви. Па онда – онда говори о [Ивану Хенрику], Јеврејину који не само да му је платио пут до Аргентине него је и финансирао читав усташки покрет [и све њихове злочинце у иностранству]. О томе би требало да расправљамо. И дозволите ми да још ово кажем: драго ми је да сте ово

покренули, без обзира што сматрам да је циљ био да изгубимо на времену. Моја је привилегија што ће коначно ови људи знати какво је становиште Милана Булајића. Ово је моје становиште – *Јасеновац: јеврејско–српски холокауст [улога Ватикана] у нацистичкој усташкој Хрватској*. А наћићете и поглавље о овим људима, о овом проблему Јевреја у Јасеновцу. Славко је поменуо двадесет троје Јевреја који су били грозни злочинци, међу којима је најгори био Дијамантштајн.

И да завршим ово. Ако ико мисли, а понајпре мој пријатељ Зуроф, да је дошло до икаквог неспоразума, премда ја само као наводе имам оно што су други рекли, не као моје становиште, јер моји су коментари на тих седамдесет пет страна. И опет сам у овој књизи рекао каква је ситуација стварно била, са сведочанствима Јевреја о тим Јеврејима злочинцима, као што је било Срба злочинаца, Рома злочинаца, и било којих других. Али, ако је дошло до било каквог неспоразума, Ефраиме, ја сам спреман да се извиним. Без намере да... не да се извиним због своје грешке, већ због друкчијег схватања онога што је урађено у четвртој књизи. Али питајте госпођу Лебл да вам преведе оних седамдесет пет страна из другог тома, питајте је да вам преведе сведочење Ервина Милера, Јеврејина, које се по први пут појавило у овом истом издању, које је Милан Булајић објавио у целости у том истом четвртом тому, пре Прњатовића и осталих. Дакле, погледајте све то заједно. Жао ми је, жао ми је, и извињавам се ако је дошло до неспоразума, али питам вас, Ефраиме, као пријатељ, дозволите ми – волео бих да видим који је то нејеврејин написао више о страдању Јевреја од Милана Булајића.

И да одговорим на питање о Пију XII – па, као што је наведено у извештају Министарства иностраних послова САД, у Ајзенштатовом извештају, да је Ватикан, Пије XII знао много, много више о Хрватској него о било којој другој источноевропској земљи. Имали су свог представника монсињора Марконеа у Загребу, човека који је био доајен дипломатског кора у Загребу. Он је био... Павелић му је дао све привилегије, када год је желео добио би специјални авион да лети по Хрватској и до Ватикана. А у Јасеновцу је његов секретар монсињор Мазучи... [*прекид траке*] ...XII да на сваки могући начин одбрани нацистичку усташку Хрватску. Године 1944. Степинац је примио највише усташко одликовање, и папа Пије је то знао. И по мом мишљењу – да поновим да су Степинац, једанаест католичких свештеника и Марконе били у усташком сабору 24. и 25. фебруара 1942. када су Артуковић и Будак објавили да је јеврејско питање решено. Ако вас интересује, можете то добити... – у њиховом је документарном филму, од усташа документарни филм, кога имам овде. Пуно вам хвала. Хвала вам.

Др Бернард Клајн: У реду. Мислим да смо затворили ово поглавље и идемо даље. Мислим да се ради о једном општем проблему, не тиче се само Јасеновца него и других логора, и мислим, ако размислимо... ако погледате детаље и поглавља онога што се дешавало током холокауста ван Јасеновца, открићете сличне ствари, па би можда људи који су покренули ово питање могли да размисле да посвете одвојену конференцију овом проблему, што би било на месту, тако да то треба да узмете у обзир. Сада би Арије Ливне, који ми је стварно пуно помогао, а и ја њему, желео да каже неколико речи, и има привилегију да то и учини, на моје задовољство. Арије Ливне.

Г. Арије Ливне: Драги поштовани пријатељи, нисам имао никакве намере говорити, али на основу настале ситуације желим вам рећи неколико речи. Ја мислим... ја стојим овде, човек од осамдесет једну годину који је изгубио породицу делимично у Аушвицу, делимично у маршу из Будимпеште за Беч, делимично у Јасеновцу са стране оца из Копривнице. Остао сам сам, немам никога у животу. Рат сам провео у концентрационим логорима у Бору, одакле сам побегао и борио се у 25. дивизији партизанској, и као такав, мислим, имам право да кажем неколико речи. Јако жалим о неспоразуму о доктору Булајићу. У небројеним разговорима са доктор Булајићем желим да будем сведок да се не ради о никаквом антисемити, ради се о пријатељу јеврејског народа...

Др Ефраим Зуроф: Нико то није рекао. Нико то није рекао. [*говори на хебрејском*]

Г. Арије Ливне: *Ок, ок, ок, ок,* момент, момент... Ја се не слажем, наравно, са оним написаним изјавама који су били дати пред фашистичким Недићевим органима, али сматрам то се није требало урадити. Ја разумем да доктор Булајић се извињава пред овим важним форумом за тај неспоразум и молим овај цењени скуп да то буде обновљено пријатељство између нас и доктора Булајића. Хвала вам свима на доласку и поздрављам и желим вам много среће и добар рад. *Шалом.*

Др Бернард Клајн: Мислим да ћемо следећег говорника одложити за поподне. Предлажем да сада направимо паузу и да се вратимо у петнаест до два. Један и четрдесет пет. У реду? Први говорник ће бити доктор Поповић. Надам се да ћемо... да

више неће бити ометања и да ћемо моћи да наставимо конференцију и завршимо на време.

ДРУГА СЕСИЈА

Председавајући: др Ефраим Зуроф, Израел

Др Ефраим Зуроф: Желео бих да отворим другу сесију конференције, а прво предавање ће одржати доктор Томас Поповић, *Улога католичког свештенства у прогањању и покрштавању српског православног становништва у Независној Држави Хрватској током Другог светског рата*. Дневни ред нам је доста згуснут, па да почнемо.

Др Томас Поповић

УЛОГА КАТОЛИЧКОГ СВЕШТЕНСТВА У ПРОГОНУ И ПОКРШТАВАЊУ СРПСКОГ ПРАВОСЛАВНОГ СТАНОВНИШТВА У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Часни оци, господо амбасадори Хрватске, Југославије и Босне и Херцеговине, даме и господо, желим да се захвалим организаторима ове конференције што су ме позвали да дам свој допринос проучавању једног од најстрашнијих догађаја у историји балканског народа. Припремио сам презентацију на енглеском. Да сам знао, могао сам је превести на српскохрватски, како ја још увек називам језик који сам научио у својој родној земљи. Нисам знао а предложио бих да убудуће имамо превод за оне који не могу да прате језик оригинала да бисмо убрзали конференцију и омогућили присутнима да лакше прате реферате. Читаћу прво на енглеском, како сам и припремио, а потом, ако будете инстистирали, резимираћу вам реферат на српскохрватскобошњачком језику, на свом матерњем екавском дијалекту. Због времена ћу изоставити пуно појединости и

проблема које сам истакао у свом раду, дакле, биће то сажетак, с обзиром да су претходна два говорника већ обухватили неке од информација, доказа које бих ја изнео.

Доста ме интересује религија пошто сам дипломирао на два теолошка факултета, на „Светом Сави” у Београду и „Светом Владимиру” у Њујорку. Заређен сам као православни свештеник 1961. Из тог разлога одабрао сам тему *Улога католичког свештенства у прогањању и покрштавању српског православног становништва у Независној Држави Хрватској током Другог светског рата.*

Уопштено говорећи, однос између римокатоличке и православне цркве се погоршавао од раскола 1054. године. Ранију сарадњу и међусобно помагање ове две хришћанске куће заменило је ривалство и директан сукоб. Почело је са најавом Првог крсташког рата папе Урбана II као одговор на молбу византијског цар Алексија Комнина да окупи војску крсташа и помогне да ослободе света места у овој земљи која су заузели Турци Османлије... Турци Селџуци. Ово се догодило на сабору у Клермону, где је Урбан II најавио Први крсташки рат и када је, између осталог, обећао потпуни опрост за све грехе и сагрешења почињена од стране његових светих ратника, не само током похода него и пре и после њега. Ова идеја општег опроста без обзира на природу греха послужиће као оправдање у главама католичких следбеника и неких припадника свештенства за злочине и недела која ће починити против некатолика, било да су то муслимани, Јевреји или православни хришћани током Првог крсташког рата.

Од Првог крсташког рата можемо видети трајну тенденцију и напоре папа да наметну своју превласт над источном православном црквом. Ово се најбоље види у Четвртом крсташком рату, који је и почетак директног сукоба између две цркве: свети ратници не само да су заузели главни град Константинопољ него су и оскрнављивали цркве и заузели верске објекте и користили их на нехришћански начин. Уместо приближавања двеју цркава оне су сада растављене, због чега ће католичка црква морати да употреби драстичније мере присиле да некатолике прикључи унији, што се десило у Пољској и познато је као Брестлитовски споразум из 1690. Сличан савез је успостављен са становништвом у Румунији 1701, а исто се приступило, са истим ставом, на територији онога што се данас назива модерном Хрватском. Постојали су слични напори на Блиском истоку са Мелкитима, јерменским унијатима, Коптима католицима и маронитском црквом.

Овакав наступ према некатолицима био је најагресивнији у случају Српске православне цркве и њених припадника који су живели у Независној Држави Хрватској током Другог светског рата. Има доказа оваквог агресивног понашања римокатоличке

цркве према православним Србима откад су почели да пристижу услед османске инвазије Балкана од друге половине 14. века. Многи православни Срби били су принуђени да пређу Саву и Дунав на територију коју је контролисала Аустроугарска. Да би задовољио њихове верске потребе патријарх [*неразговорно*] поставио је Гаврила Мијакића за првог епископа Србима. Он се настанио у новооснованом српском православном манастиру Марчи. Али не задуго. Убрзо ће католичка црква на његово место поставити унијата, бискупа познатог као Павле Зорић, за којим ће доћи Исаија Поповић.

Са доласком патријарха Арсенија III Чарнојевића ситуација се за православне Србе донекле поправља. Многима који су били натерани да се прикључке унијатској цркви допуштено је да се врате у окриље православне цркве и да им служе православни свештеници, посебно током владавине Јулија II, познатог као „просветљени деспот”. Међутим, ситуација ће се променити након његове смрти, те ће се многи Срби жртве антиправославног става власти придружити разним организацијама које ће се борити против аустријске владавине, нарочито након анексије Босне 1907, што се, као што знамо, завршило атентатом на надвојводу Фердинанда и почетком Првог светског рата. Након Првог светског рата створена је Југославија и православни Срби су по први пут имали верску слободу. Многи од оних који су били приморани да приђу унијатској цркви поново ће се придружити својој православној браћи и имати слободу вероисповести. Наравно, католичка црква није баш била наклоњена свему томе и учиниће све да дође до промене система. Знамо како се то десило и тај део ћу изоставити из своје презентације.

Знамо да је Ватикан све до инвазије на Југославију био обавештаван о фашистичким плановима који су се договарали и у Риму и у Берлину. Маја 1940. је загребачки надбискуп Алојз Степинац позван да Ватикану поднесе извештај о будућој инвазији и парчању Југославије. У свом дневнику надбискуп Степинац је забележио да се редовно сусретао са представницима италијанског министарства иностраних послова и илегалним усташким покретом. Надбискуп Степинац не само да је подржавао усташки покрет него је и поздравио окупациону нацистичку војску на уласку у Загреб. Пуно пута је виђен у друштву нациста у Хрватској. Такође се сусрео с усташким вођама 12. априла 1941. и благословио нову усташку власт током церемоније у својој катедрали. Степинац је организовао вечеру у част Анте Павелића и усташке власти. У свом дневнику Степинац извештава да му је Павелић рекао о свом плану да искорени некатоличке вере у Хрватској. Степинац потом закључује да ако Павелић буде владао

Хрватском десет година, Хрватска ће бити рај на земљи. То су његове речи. Његово одушевљење усташким покретом се види из његовог ускршњег обраћања 1941. године, када је стварање нове фашистичке државе у Хрватској упоредио са Христовим васкрсењем. Након тога је у свом пастирском писму од 28. априла наложио свештенству и позвао све католике у Хрватској и Босни да следе свог поглавника. Редовно је био у вези са Анте Павелићем и тражио му услуге. Тражио је од њега дозволу калуђери реда траписти протерани из Рајхенбурга узму православни манастир Ораховица.

Пре Другог светског рата су други водећи чланови католичког епископата у Хрватској успоставили блиске везе са вођама усташког покрета који су живели у прогонству. На пример, надбискуп Шарић је посетио усташке емигранте који су живели у Јужној Америци убрзо након атентата на Александра Карађорђевића у Марсељу 1934. године. Надбискуп Шарић је потврдио ову посету у чланку објављеном у *Католичком тједнику*, где је навео: „Посетио сам усташе који живе у Северној и Јужној Америци и заједно смо се помолили нашем Господу да поведе Анту Павелића и доведе га у нашу слободну Хрватску. Добри је Господ чуо наше молитве – нека је благословен Господ!” У песми коју је написао за Божић 1941. године под називом *Ода поглавнику* открива чињеницу о свом сусрету са Павелићем у базилици св. Петра. Нижи припадници католичке цркве су такође били укључени у усташки покрет у почетној фази. Оснивачи усташког покрета Марко Храниловић, Матија Солдин, Мијо Бабић и Звонко Поспишил су се сусрели на Каптолу 4, како је известио [*Усташки магазин*] број 3 од 3. јула 1941, страна 4. Усташке вође су се срели у фрањевачком манастиру [*неразговорно*], о чему је известио часопис *Хрватски народ* од 26. августа 1941. У том чланку се наводи да је манастирски [*неразговорно*] отац [Херман] члан усташког покрета и заговорник покрета. Последњи пут су се сусрели у фрањевачком манастиру на Божић 1940, када су и донели коначан план о устанку. Фрањевачки манастир у Широком Бријегу је такође коришћен као центар усташког покрета. У часопису *Хрватски народ* од 4. јуна 1941. се наводи да је фрањевац доктор Радослав Главаш посетио једну средњу школу, где је покушао да индоктринира дечаке усташким учењем. Доктор Брковић, свештеник из Дрниша, је признао да се код њега често сусрећу домаће усташе и други у циљу ширења усташке идеологије. Доктор Драгутин Камбер се хвалио како „ми, католички свештеници, у већини припадамо усташком покрету, који је успео да створи Независну Државу Хрватску.” Сличан је навод и [*неразговорно*], свештеника из [*неразговорно*], који тврди да су многи католички

свештеници из Далмације и Херцеговине заклете усташе. Могу само да наведем неке међу њима. Ови католички свештеници су били предложени усташком вођству за одликовање: доктор [Фран Илички], доктор [Тома Сеферовић], доктор [Иван Јаковчић], [неразговорно], Видак Чорић, Радослав Главаш, Вилим Цецеља, Частимир Херман и [Иван Мика]. Многи припадници усташког покрета завршили су фрањевачке средње школе, где су их индоктринирали усташком идеологијом, према тврдњама Томе Пенавића који је завршио фрањевачку средњу школу у Широком Бријегу.

Католички свештеници су били директно укључени у разоружавање југословенске војске. Свештеник Илија Томас је написао чланак под насловом *Жупник са Неретве*, где сведочи да је са другим усташама и другим католичким свештеницима учествовао у акцији разоружавања југословенске војске која је пролазила кроз Чапљину. Слично томе је свештеник са Пага одиграо активну улогу у разоружавању остатака југословенске армије. Слична су сведочанства и других свештеника, фра Симића из Буковице, фра Анте Кларића из Трамошњице, фра Карла Грбовца из Дувна, фра Емануела Рајића из Горњег Вакуфа, Драгутина Марјановића, капелана из Славонског Брода. Поред тога, усташки званичници су поставили неке католичке свештенике да воде избегличке логоре. Свештеник Анте Ђурић је био заповедник свих логора у дрварској жупанији, док је отац Драгутин Петрановић био заповедник логора у Огулину. Фрањевачки свештеник Филиповић је четири месеца био заменик заповедника у Јасеновцу, од септембра 1942. до јануара 1943. Његови обавештајни извештаји од 23. фебруара 1943. под називом „Масакр Срба у Хрватској” отворено говори о окрвављеним рукама католичког свештенства у логорима.

Католичка црква је чистила пут пуном развоју [неразговорно] у Хрватској. Канцеларија црквеног суда загребачке надбискупије је утврдила правила којих мора да се придржава свештенство код покрштавања. Усвојени поступак је послан ординаријату, као и владин декрет који је наглашавао присилно покрштавање. Текст се појавио у новинама *Католички лист* од 15. маја 1941. Ево неких битних ставки: „Они који желе да се преобрате морају обећати да ће се крстити” – премда су већ били крштени у православној цркви – „и да ће своју будућу децу одгајати у католичкој вери, као и да ће покрстити већ рођену децу.” 26. јуна 1941. Анте Павелић је примио католички епископат. Имам фолију, али мислим да ми време неће дозволити да је покажем. Пробаћу да то можда урадим док будем сумирао. Према његовом сопственом сведочењу до тога дана је изазвао масакр 180 хиљада Срба и Јевреја и прогласио

мученицима три православна епископа и више од стотину српских православних свештеника.

Српском православном становништву у Хрватској је било забрањено да пређе у унијате, као што се може видети у писму које је Министарство правде упутило епископату, у коме се изричито наводи да се српском православном становништву ни у ком случају неће допустити да прихвати гркокатоличаност. То значи унијатску цркву. Неки чланови католичког епископата и њихово свештенство оглушили су се о упутства Свете конгрегације у погледу евангелизације Срба и наставили с масакром. Католички свештеници послани да покрсте православне хришћане користе много горе опаске да заплаше Србе; на пример, Дионизије Јуричев, који је такође био на челу Државног равнатељства за понову, исто им се обраћа: „У овој земљи не може да живи нико осим Хрвата, јер ово је земља хрватска, а тко се неће покрстити, ми знадемо куд ћемо с њим. Ја сам у овим горе наведеним крајевима давао очистити од пилета све до старца, а ако буде потреба, учинит ћу и овђе, јер данас није грехота убити ни мало дијете од седам година, а које смета нашем усташком поретку.” Седмогодишње дете. „Немојте мислити што сам ја у свећеничкој одори, али да знате да ја, када је потребно, узмем стројницу у своје руке и таманим све до колијевке, све оно што је против усташке државе и власти.”

Време ми не дозвољава да наведем неке примере из Библије, укључујући десет Божијих заповести – шесту заповест, не убиј – као и Христове речи када каже „Окрени и други образ”; такође су ту наводи о томе како би требало да се понашају епископи и свештеници, многи примери обичајног права и учења црквених отаца којима се препоручује да се рашчини сваки онај свештеник који дигне руку на своје парохијане. Такође се говори о световним лицима ако неког убију, да им треба ускратити свето причешће двадесет година. Ово [неразговорно] је узето од светог Василија. Свети Григорије Ниски предлаже да би то требало чинити током девет година пре него што се некоме дозволи да се [поново прикључе] цркви. А овде говоримо о хиљадама жртава, где нема ни помена да се ти људи рашчине или било како казне за своје злочине.

Пошто ми је остало мало времена, желео бих да дам закључни коментар. Немогуће је утврдити тачан број Срба, Јевреја и Рома које су убили усташе. Јутрос смо довољно чули, а верујем и да ће наредни говорник говорити о тачности цифара. Католичка црква није предусретљива нити од помоћи код откривања истине о овом срамном времену и периоду своје историје. Чине се сви напори да се отежа и онемогући приступ историјским доказима који би донекле расветлили оно што се

десило у Хрватској између 1941. и 1945. Поред тога, Света столица или хрватски епископат никада нису изразили, што наглашавам, искрено кајање нити се искрено извинили због злодела свог свештенства у Павелићевој Независној Држави Хрватској. Може се закључити да још увек верују да су сви греси опростиви ако су чине у Божије име и ради католичке цркве. Општи опроштај који је прогласио папа Урбан II се још увек даје свима који га затраже. Не траже опроштај од жртава јер га могу добити од Свете столице. Питање папиног опроштаја за туђе грехе покренуо је Мартин Лутер у 16. веку. Слична питања покрећу и католици у Сједињеним Државама данас и чекају потврдан одговор. Грех се не може опростити или разрешити док се од жртава искрено не затражи опроштај. Хвала вам.

Др Ефраим Зуроф: Хвала вам, докторе Поповићу. Једна... да поменем једну ствар коју је у Хрватској постигао Центар Визентал, а тиче се комеморативне службе у част Анте Павелића која је до недавно одржавана сваке године. То је нешто смо успели да прекинемо. Дакле, има некаквог напретка. Желео бих да позовем доктора Ванду Шиндли са Тексашког трговачког универзитета А&М да нам изнесе реферат под насловом *Методологија прикупљања видео сведочанстава преживелих логораша*.

Др Ванда Шиндли

МЕТОДОЛОГИЈА ПРИКУПЉАЊА ВИДЕО СВЕДОЧАНСТАВА ПРЕЖИВЕЛИХ ЛОГОРАША

Заправо ћу прво поменути две књиге, у ствари, две верзије једне књиге. Ово је последње српско–енглеско издање књиге Илије Ивановића *Сведок јасеновачког пакла, [ради се о] сведочанству преживелог логораша*. Он је један од људи који су побегли 22. априла 1945. Ту је такође радна верзија зборника са конференције одржане 1997. године. То сам донела докторима Клајну и Булајићу, у тврдом повезу, али такође имам довољно... чини ми се да је ово... такође имам неколико примерака на свом... имам довољно примерака на ЦД–овима барем за референте, а посебно за оне који су учествовали та тој конференцији. Ово је зборник и ако га неко жели на ЦД–у... а књига ће вероватно бити објављена на пролеће и биће свима доступна.

Оно о чему желим да говорим је значај прикупљања видео сведочанстава преживелих логораша који су сад већ веома стари, а знам да има и других који прикупљају сведочанства, и волела бих да видим, тј. хоћу да вас питам на који начин неко као ја може да помогне људима као што сте ви? Под хитно је потребна нека врста архива за оваква сведочанства. Тренутно имам више од десетине сведочанстава преживелих логораша, углавном из Босне... и чувају се у сефу у банци јер знам да су незамењиви. Али бих волела да их умножим и поделим да их има на више различитих локација за будуће истраживаче. Сматрам да овај пројекат има двоструки циљ: породице неких преживелих логораша, чини ми се нарочито на Балкану, а посебно млађи нараштаји, не знају шта се тада десило њиховим бабама и дедама. И постоје разлози за то, али сам сигурна да је један од разлога тај да бабе и деде нису желели да оптерете младе људе болом који сами осећају. Дакле, као резултат, а имам *[неразговорно]* да ово прикажемо, у питању је веома кратак исечак који илуструје како млади људи који су преводили својим бакама и декама по први пут чују причу о њиховим искуствима у... у ствари, *[били су послани]* у Стару Градишку.

Први инсерт приказује човека – можда га познајете, има га у књизи господина Драгоја Лукића, у првој књизи. *[технички проблеми приликом покушаја да се пусти видео запис сведочења]* Овај човек је одведен Јасеновац са породицом када је имао девет година, и на путу је присуствовао убиству маћехе и млађег брата тако да је, у ствари, *[био слеп када је стигао у Стару Градишку]*; неки хрватски стражар га је тамо хранио и касније извукао и одвео некој хрватској породици, те је преживео. Остао је код њих док му се вид није вратио... А ово је... Овом приликом, док преводи, овај младић по први пут сазнаје... *[прекид траке]* ...и петогодишња сестра у Старој Градишци, и када се сестра пробуди, кад се старија сестра пробуди, види да је двоје млађих отишло, и види их у великој јами са пуно деце међу којима су нека још увек жива, а онда тамо види свог једноипогодишњег брата и петогодишњу сестру – тако да је овај млади човек по први пут чуо шта се десило његовој баки. Дакле, ради се о делу породичног наслеђа. Јуче сам разговарала са женом која ми је рекла да њена мајка кога год да сретне у продавници прича о ономе што јој се десило у концентрационом логору, али није тако са свима. Неки људи не говоре о томе и мислим да је крајњи тренутак да се прикупе ова породична сведочанства, видео записи, не само ради самих породица, већ и за будуће историчаре, и да се створи нека врста архива да би се у различитим деловима света прикупљала ова сведочанства, што би онда било у разним музејима, а да се направе копије тако да их имају и будући нараштаји и историчари.

Дакле, [била би то] нека врста мреже која би помогла да се ти људи пронађу, знам да се са пуно њих већ разговарало и да су оставили видео записе, али има још пуно оних који о томе никако нису говорили. А ово двоје младих на снимку је било убеђено да њихове баке нису желеле да о томе говоре, да нису хтеле да опет проживљавају бол, да нису хтеле да се с њим суоче; замолила сам их да их свеједно питају, и баке су рекле – наравно да желим да говорим о томе – јер ћутале су педесет година. Таква је била политика бивше Југославије и људи су се бојали да говоре, поред других ствари, јер нису хтели да оптерећују децу болом својих искустава. Дакле, сада вас питам и надам се да је могуће у склопу ваше организације направити неку врсту мреже да се скупе ова сведочанства док је још увек могући добити сведочанства из прве руке, док су ти људи још живи.

Др Ефраим Зуроф: У реду. Хвала вам, госпођо Шиндли. Волео бих да позovem Славка Голдштајна да нам пренесе *Резултате истраживања архива и докумената везано за Спомен–подручје логора Јасеновац*, а желим и да му се захвалим за његове јутрошње речи које су нам помогле да разјаснимо и разрешимо ситуацију.

Г. Славко Голдштајн
ИСТРАЖИВАЊА АРХИВА И ДОКУМЕНАТА ВЕЗАНО ЗА
СПОМЕН–ПОДРУЧЈЕ ЛОГОРА ЈАСЕНОВАЦ

Хвала вам, Ефраиме, али мислио сам да ћете ви говорити о броју жртава.

Др Ефраим Зуроф: Ради се о неспоразуму.

Г. Славко Голдштајн: Па, ево, овде пише, морате то да исправите. Нисам намеравао да говорим о бројкама, али хоћу. Ако ви не желите...

Др Ефраим Зуроф: Мораћете ви. Далеко сте компетентнији.

Г. Славко Голдштајн: Поменућу само неколико ствари. Па, једна... прва или једна од првих ствари која је јутрос покренута је природа Јасеновца. Је ли то био радни логор или логор смрти? Истина није једностранична. Макс Лубурић, усташки злочинац...

Коментар присутних: Број један.

Г. Славко Голдштајн: Број... па, он је злочинац број један везано за Јасеновац, али било је... било је неколико људи изнад њега, Павелић и Кватерник и други. Он је септембра '41. боравио петнаест дана у логору Заксенхаузен–Оранинбург, а ишао је тамо да научи како да организује логор. Касније је поменуо неколико пута да је био у одличној школи. Заксенхаузен–Оранинбург је био један од три највећа логора на територији Трећег рајха, не... ово се не односи на логоре у окупираној Пољској, дакле – Аушвиц, Собибор, Треблинка, Мајданек – они су били већи. Заксенхаузен–Оранинбург, цитирам *Енциклопедију јудаике*, имао је укупно двеста затвореника да... не знам колико, мислим шест година, опростите, двеста хиљада, двеста хиљада затвореника.

Коментар присутних: Разлика је велика.

Г. Славко Голдштајн: Да, доста је велика разлика, признајем. А стотину хиљада, значи пола њих... је умрло или било убијено, а све време је двадесет пет хиљада радило за немачку војну индустрију. Дидо Кватерник, коме је првом пала на памет идеја за Јасеновац, имао је исту намеру, да искомбинује радни логор за ратну... за потребе војске Независне Државе Хрватске са логором смрти. И, у почетку нису почели тако, организовали су Јасеновац I са Јасеновцем II – то су Крапје и Брочица, где су побили готово све људе – али у новембру су из различитих разлога основали Јасеновац III, који је у почетку заиста био радни логор. Око три до пет хиљада људи је радило за војну индустрију Независне Државе Хрватске. Касније су већ, не много касније, у децембру, почели да убијају вишак. Љубо Милош сведочи да је вишак било све изнад пет хиљада. Дакле, држали су пет хиљада људи да раде за војну индустрију и да раде за хиљаду петсто усташа који су тамо били чувари и у гарнизонима око Јасеновца. Вишак је увек убијан и никад нису имали више од пет хиљада затвореника. Постојао је такође и Јасеновац IV, Кожара, где је стално радило између сто тридесет и двеста људи. Готово да није било убијања, сем појединаца. А онда, имали смо Јасеновац V, што је Стара Градишка, где су прво затварани политички, прави политички осуђеници, Хрвати.

Касније је дошло до... касније је то био логор за народ са Козаре, већина њих је убијена. Дакле, уопштено, можемо рећи да је то првенствено био логор смрти јер већина људи која је ушла у Јасеновац никада није изашла из Јасеновца, из било које од ових пет јединица. Али било је такође људи који су из Јасеновца као транзитног логора транспортовани у села око Пожеге, око десет хиљада Срба, и у села око Дарувара, око шест хиљада Срба, било је, не знам колико, али више од десет хиљада је транспортовано на рад у Немачку, а био је и мирнији период 1943. када није било масовног убијања. Тада стварно јесу имали хор и оркестар, добро, није се са њима добро поступало, и даље су убијали појединце, али током десет месеци имали су оркестар, углавном састављен од Јевреја, али и Срба. А сада, сви... [*неразумљиво питање*] Молим?

Питање присутних: И сви су побијени на крају?

Г. Славко Голдштајн: Да, барем све то... добро, доћићемо до краја. Али, шта је поента? Поента је следеће: ако неко хоће да се Јасеновцем бави једнострано, политички, онда он може да бира документа и доказе који иду на руку било једној или другој страни. Истина има више страна. То је логор смрти, највећи логор смрти у окупираној Европи ван... који није био под командом Немаца, са највише жртава, али је тачно и да је делимично био транзитни логор, људи су излазили, неки су били осуђени на шест месеци до три године, углавном Хрвати, политички непријатељи режима, неки су убијени, многи су убијени, око дванаест хиљада Хрвата, колико до сада имамо доказе, а неколико хиљада је након истека казне ослобођено и отишло у партизане, тако да имамо преживелих из Јасеновца. Ревизиониста... Туђман и други ревизионистички историчари одабрали су да помену извођење Тијардовићеве *Мале Флораме*, што је тачно. И рекли су – не, то није логор смрти, изводили су свог Тијардовића – што је било тачно неко време, краће време. Када се Лубурић вратио крајем '43 опет је то постао логор смрти. Али тих десет месеци није био, био је нешто попут радног логора. Дакле, замолио бих све присутне истраживаче и оне заинтересоване за Јасеновац да не буду једностране, јер ако кажете да је то само логор смрти, увек ће бити доказа на другој страни, који су свакако у мањини, али ако покушате да их прикријете, ако будете једностране, бићете на удару критичара који има неки доказ.

Када говоримо о католичкој цркви која је овде била предмет два или три предавања – ствар стоји исто. Господин Поповић је исправно навео, и господин

Булајић, шта је урадила католичка црква. Али морамо да поменемо и да су шездесет два свештеника, католичка свештеника, отишли у партизане, да је Степинац који је стварно био... открили смо... Добро, ја сам сад у врло, врло глупом положају. Мој син и ја смо објавили књигу која је пуно хваљена као најбоља књига и цитирају нас и свуда се [појавило издање], сем критика католичке штампе и академика Печарића – али он је математичар, не историчар, то морамо да кажемо, читаву књигу је објавио против нас, наводи, оптужујући нас за учитеље господина Булајића. Наводи га тамо као нашег професора и да оптужујемо католичку цркву зато што смо рекли истину! Према... Архив Надбискупије нам је отворио своју документацију. Није тачно да немамо приступа. Можда је тако било пре, али је Иво сад био тамо и провео тамо неколико месеци. Све нам је било доступно и он наводи – Степинац је у својим дневницима навео то и то што је било антисемитског карактера. Дана 12. априла [неразговорно] ишао је код Кватерника да поздрави усташку државу. Дана 28. априла објавио је ово и ово. А онда је по први пута написао 13. маја – ‘41 – написао је писмо Павелићу где каже – примио сам вест из Глине да је двеста шездесет Срба убијено без суђења. Сигуран сам да то није ваша грешка; највероватније нисте знали. То је – цитирам га – али молим вас, мислим да то није исправно у нашој држави, нико се не сме осудити без суђења. Дакле, морамо цитирати и једну и другу страну. Степинац је доста касно схватио какав је заиста усташки режим; међутим, ‘42. године је одржао проповеди у којима је осудио усташки режим и рекао да је Јасеновац љага на души хрватског народа. Тако је рекао! Дакле, писали смо о његовој кривици, а навели сте све за шта је крив, али такође морате навести другу страну. Нас је критиковала католичка штампа, углавном *Глас Концила*, да понављамо суђење Степинцу из ‘46. године које је било намештено. Не мислим да га понављамо. Суђење Степинцу је било монтирани процес. Као и у случају Артуковића, што је рекао Булајић. Дакле, ми не поричемо кривицу католичке цркве, али морамо да кажемо да је Мајсторовић, за кога се тврдило да је убица, био избачени из цркве, избачен је зато што је фрањевачки генерални... фрањевачке власти су 12. јуна ‘41. донеле одлуку да нити један фрањевац не сме да се прикључи усташком покрету, а онај који се прикључи ће бити протеран из реда. То се десило Мајсторовићу. Убио је... признао је да је убио стотине и стотине, и он је... то нико не пориче, нико не пориче да је много више католичких свештеника сарађивало са усташама, помагало усташама, а да су неки од њих и активно учествовали у усташким злочинима. Али, с друге стране морамо рећи да су шездесет два свештеника били у партизанима, да су усташе убиле неке од њих. Морамо рећи да је [Павао] Лончар,

Степинчев веома близак пријатељ, протестовао против усташког режима у мају '41. и да је прво осуђен на смрт па помилован... Опростите ми, уморан сам, мањка ми енглеских речи, па вас молим да ми опростите, али има оних који ће ми помоћи... и осуђен је на двадесет година, па је након не знам колико, можда годину дана, опет пуштен на слободу.

Исто бих рекао и када се ради о цифрама. Булајић је навео све изворе који говоре о бројкама од неколико стотина хиљада. Не желим да се бавим бројкама ако ће то Ефраим...

Др Ефраим Зуроф: Нећу, нећу. То је грешка. Мораћете се ви позабавити бројкама. Ви ћете морати да се позабавите бројкама.

Г. Славко Голдштајн: Нећете ви? Добро, дакле, то је подуга прича, а ја не желим да идем у детаље, ако будете желели сутра, можда, али ћу само поменути да је '64. године југословенска влада наложила Државном заводу за статистику да спроведе истраживање о жртвама рата јер су припремали захтев за одштету влади Западне Немачке. Дошли су до петсто тридесет седам жртава. Нису убројали жртве...

Коментар присутних: Хиљада.

Г. Славко Голдштајн: Петсто тридесет седам хиљада жртава.

Рабин Јозеф Атијас: Па реците хиљада, немојте нас зезати тим бројкама, богати, више... хиљаде, тисуће...

Г. Славко Голдштајн: Чуј, опрости, опрости...

Коментар присутних: Деведесет седам хиљада, не тридесет...

Г. Славко Голдштајн: Деведесет седам хиљада, добро, погрешно сам, опростите, али... [*прекид траке*]... и потом објавили да је то између педесет шест и педесет девет посто стварне слике. Ако то прихватимо, онда то значи да смо у Јасеновцу имали можда стотину десет хиљада убијених жртава...

Др Ефраим Зуроф: Хиљада.

Г. Славко Голдштајн: Молим? Сто десет, сто десет хиљада би по томе било. Мислим да то није коначни резултат.

Рабин Јозеф Атијас: Опростите, можете објаснити само на основу чега?

Др Ефраим Зуроф: Тренутак... тренутак... дајте, дајте...

Г. Славко Голдштајн: Према Југословенском статистичком заводу. Званично.

Коментар присутних: Комунистичке државе Југославије!

Г. Славко Голдштајн: Југославије. Да. Званично. Могу то да наведем, имам педесет три процента...

Др Ефраим Зуроф: Дозволите да Славко заврши, па ћемо након његових коментара одмах прећи на питања.

Г. Славко Голдштајн: Е, дакле, '92. године је стављен ембарго на ово. Тридесет година није... нико није могао да има потпуни увид; неки истраживачи су добили само делић, попут Љубе Бобана, ја сам видео упитник са двадесет шест питања, врло детаљних и врло пажљиво састављених. Године '92. одштампано је десет примерака, посебно за Србе, посебно за Хрвате, за Јасеновац, све што смо имали, и неко је то донео у Цирих, врло је вероватно да су били одлично плаћени, и Зулфикар Пашић је '93. објавио књигу о Јасеновцу. И ја ту књигу имам код куће, са педесет девет... педесет девет хиљада имена... више од педесет девет, мање од шездесет хиљада.

Дакле, сада идемо даље. Постоје различити начини да се истражују бројке. Један од њих је путем статистичке демографије; други тако што ћете покушати да сазнате имена; трећи је што ћете пречешљати архиве у свим градовима и жупанијама где су регистровани транспорти у Јасеновац, углавном без имена, али су бројеви тамо. И према... на основу ових бројева ми имамо број Цигана, што сам такође споменуо. Сада ћемо наставити да истражујемо у свим овим правцима. Нисмо завршили. Али мислим

да би најисправније било доћи до максималног броја имена, што... максимума са именима.

Добро, четврта тачка – ово је била моја трећа тачка – четврта тачка је тренутна ситуација. Тренутна ситуација је таква да мени треба чаша воде. То је тренутна ситуација. Опростите... Тренутна ситуација је следећа: савет који ја представљам је именовано јун 2001. То значи да функционишемо осамнаест месеци, тако нешто, годину и по. Нисмо учинили пуно, али смо решени да окончамо политичку свађу око Јасеновца и да се окренемо историјском приступу, коректном историјском приступу. У тим истраживањима су добродошли сви са својим учешћем или помоћи. Имамо подршку садашње хрватске владе, коју ја доста критикујем спрам извесних питања, као што сам рекао, али морам овде да кажем да као савет имамо помоћ Министарства културе. Сада смо добили око сто педесет хиљада долара – сто педесет хиљада долара – за реституцију споменика. Довели смо господина Богдана Богдановића, аутора споменика који се зове „Камени цвијет”, и он је донео своје нацрте за споменик у наше Спомен–подручје, радови су отпочели, то ће се урадити. Споменик постоји, није уништен, али је био заиста запостављен, какав јесте... колико може бити.

Коначно, мислим да Јасеновац не можете сматрати запостављеним концентрационим логором. Мислим да је са амандманима на закон на основу којих ми и радимо, и са овим саветом, а јутрос сам вам рекао каквог је састава, са свим делегатима, а и ја сам спреман да прихватим део одговорности – наставићемо потрагу за истином, али нећемо прихватити политички једностране интерпретације, чак ни од хрватске стране, јер још увек има остатака усташке ревизионистичке историографије која – Булајић је поменуо ову књигу, а ми смо протестовали у вези с њом и објавили друге књиге... И само да вам ово илуструјем: за време Туђмана у уџбеницима је постојала искривљена слика Јасеновца. Готово сви историјски уџбеници су кориговани на... неки потпуно а неки тако да су скоро сасвим коректни. Разлика је велика, велика је промена, што људи који живе овде у Јерусалиму могу посведочити са... јер се сећају да је председник Месић, који је као дечак био у партизанима и који је дете партизанског борца, дошао овамо и да се извинио, заиста извинио на начин који је у Хрватској углавном прихваћен. Не значи да немамо ревизионистичких књига, имамо их, али их хрватска влада више не помаже. Раније их је финансирало Министарство културе; сада нити једну од ових књига – Вучића или Иву Јурчевића, који је био овде – хрватска влада није помогла финансијски. С друге стране, књига коју овде имам, коју је највећим делом написао мој син, а делове и ја, суфинансирана је од стране Министарства

културе – *[обраћа се доктору Милану Булајићу]* Милане, слушај ово – добила је финансијску помоћ од стране Министарства културе, шездесет хиљада куна, од... не, од Министарства науке шездесет хиљада, од Министарства културе тридесет хиљада, и петнаест хиљада од Градског одбора за културу. Укупно сто пет хиљада куна, што готово да је покрило све трошкове штампе. Влада подржава и све остале књиге које се приближавају истини, што не значи да је комплетна влада на тој страни. Постоје разлике и у влади, али ако говоримо о Министарству културе, које је задужено за књиге, њихову подршку имамо. Готов сам... Говорио сам око петнаест минута...

Др Ефраим Зуроф: Двадесет пет.

Г. Славко Голдштајн: О, опростите... спреман сам да одговорим и на питања, ако желите сутра, када будете били одморни...

Др Ефраим Зуроф: Не, не, одмах, одмах.

Г. Славко Голдштајн: Одмах, спреман сам да одговарам, и опростите што сам вам узео времена.

Дискусија на реферат г. Славка Голдштајна

Др Ефраим Зуроф: Као прво, мислим да сви разумемо зашто су теме којих се Славко Голдштајн дотакао битне. Било би далеко боље да одмах њему директно поставите питања. Дакле, допустите ми да почнем са своја два питања. Као прво, отприлике пре две недеље појавио се чланак у ЈАТ-у, Јеврејској агеницији Телебак, а написала га је, верујем, Власта Ковач, која каже... која извештава о студији хрватских уџбеника и каже да већином у уџбеницима још увек има антисемитских стереотипа и да се не даје права слика тога како је дошло до холокауста у Југославији. То је једно питање. Друго питање: зар не мислите да би тих сто педесет хиљада долара које сте добили за поправку споменика било боље потрошити на откривање истине о броју јасеновачких жртава?

Г. Славко Голдштајн: Прво питање. Прочитао сам... постоји књижица о овом извештају, прочитао сам је, урадила га је једна феминистичка група која углавном напада уџбенике зато што се не баве равноправно женама и мушкарцима [*смеје се*]. И донекле се понекад дотиче Јевреја, јеврејског питања и концентрационих логора. Погледао сам један од уџбеника и мислим да је то мало претерано, али неки од старих уџбеника – под старим мислим три или четири године – стари још увек постоје, а нису помињали нове уџбенике, који почињу да замењују ове. Након ове књижице имали смо писмо аутора, главног аутора историјских књига, Агичића, који је рекао – да, исправљамо ово, у праву сте, овде нисте у праву – дакле, мислим да се то креће... Слушајте, тек су три године без Туђмана [*смех*], али заиста имамо напредак.

Друго питање је било... о...?

Др Ефраим Зуроф: Уместо... сто педесет хиљада долара...

Г. Славко Голдштајн: А, ја, ја – не, не, не, не, нисте у праву, добили смо новац и за истраживање...

Коментар присутних: [*неразговорно*]

Др Ефраим Зуроф: Пустите га да заврши, а онда ћу вас прозвати, Миријам, прозваћу вас, одмах ћу вас прозвати, само тренутак.

Г. Славко Голдштајн: Слушајте, Ефраиме, добили смо новац за наш фонд и за истраживање...

Др Ефраим Зуроф: А, у реду.

Г. Славко Голдштајн: Дакле, није то од новца за истраживање. Настављамо истраживање, веома споро, ради се о заједничком буџету Министарства културе и Министарства науке.

Др Ефраим Зуроф: А... у реду, фино. Миријам?

Гђа Миријам Штајнер–Авијезер: Хтела бих само да се надовежем на питање укључивања теме холокауста у школске књиге зато што сам у вези са читавом том групом људи који су... гласније? Не чујете ме? У реду. Па, морам да кажем да постоји група наставника и интелектуалаца у Загребу који се вредно залажу да се тема холокауста укључи у образовни програм. Сада покушавају да смисле начин како да то ураде. А да би добили нека упутства у вези са овим... у вези са тим, позвали су шеснаест инструктора из Јерусалима у Загреб и они ће их обучити о искуствима из других места, како то укључити у систем... образовни систем у Хрватској. Неколико ученика је већ било у Школи за проучавање холокауста при Јад вашему и добили су неке информације, а постоји и тим веома добрих интелектуалаца, као што је Зора Видербах – добро, можда не више толико, али је имала неких идеја – и других наставника који вредно раде на овом предмету који је доста сложен.

Г. Славко Голдштајн: Миријам, само да поменем – Хрватска је потписала у децембру 2000. конвенцију у Стокхолму, конвенцију којом је створена тзв. група активиста за промоцију образовања о холокаусту. Не, то је било године... да, било је то 2000. у Стокхолму. Хрватска је то потписала. Прошле су две године – није пуно урађено. Не желим да рекламирам хрватску владу, иде веома споро, али иде. До сада није у школама. Следеће јесени обећали су да ће га убацити у план, наставни план за средње школе и осми разред основне школе.

Др Ефраим Зуроф: Молим вас, узмите микрофон.

Др Филис Палги

ОДЛАЗАК У ПАКАО: СЕЋАЊА ЈЕВРЕЈСКОГ ПАДОБРАНЦА О БОРАВКУ ИЗ НАЦИСТИЧКИХ ЛИНИЈА ОД ЈЕЛА ПАЛГИЈА

Као прво, желим да се захвалим господину Голдштајну на његовом врло, врло јасном извештају, и што нам је поступно и јасно изложио своје виђење процене статистике и неке опште ситуације у напору да се дође до истине, јер заиста... заиста не постоји само једна истина, као што знамо.

Претпостављам да због... пошто не познајем присутне, а наравно, ни ви мене не познајете, пробаћу једном реченицом да објасним ко сам и зашто сам овде. Већ доста дуго живим у Израелу, по занимању сам антрополог, а моје последње радно место – јер сам од недавно у пензији – била сам шеф Одсека за бихевиористичке студије при Медицинском факултету Универзитета у Тел Авиву. А сад...

Питање [доктор Ефраим Зуроф или неко од присутних]: Како се зовете? Како се зовете?

Др Филис Палги: Ох. Зовем се Филис Палги. Ова тема ме интересује, сасвим случајно, још од времена када сам била врло, врло млада, јер... када сам 1944. године као млади војник волонтирала... приступила јужноафричкој – онда британској војсци, послали су ме у [Амру] на север, тако да сам радила у југословенском логору – звали су га Титов југословенски логор, у [Ал Шату] у синајској пустињи. То је био један од највећих избегличких кампова, мислим, ако не и на свету, и он се звао Титов логор, а постојао је ту још један камп, у [Ал Ришу], и рекли су ми да је то фашистички логор са усташама и четницима. У сваком случају, ова тема ме занима још од тада. А затим сам се удала за Јела Палгија који је као падобранац био послан у Југославију, ради се о добро познатој мисији да се стигне до Јасеновца, и он је пуно, пуно времена провео с партизанима. А сада, толико година након што се вратио са тако пуно података о холокаусту у Југославији и што је поменуо Јасеновац – све је то било [објављено] 1946. на хебрејском, а баш тај део као да је био игнорисан. Књига је била бестселер на хебрејском и другим језицима, али некако то што се десило у Јасеновцу као да је било изостављено.

Сада, [неразговорно] околностима, за две недеље његова књига ће се појавити у Америци, са посебним уводом и [неразговорно] – [показује према простору стола председавајућих, где је изложен примерак књиге] можете тамо видети књигу, изаћиће под другим насловом, наслов је *Одлазак у пакао: сећања јеврејског падобранца иза нацистичких линија*. Ја сам је уредила. [неразговорно] И сва та контроверза око логора, је ли би радни логор или логор смрти, а пошто бих хтела да подржим неко ваше опште виђење ствари, господине Голдштајн, изабрала сам један мали одломак из књиге где пише о њему, и његово сведочанство. Сведочанство потиче из [времена боравка] са партизанима, где среће човека који говори енглески. Човек је Јеврејин који са њим остане у разговору читаву ноћ, исприча му како је побегао из тог места које се зове

Јасеновац, и ту он пише следеће: „Отприлике му је четрдесет пет година, течно говори енглески; очигледно није неко ко се родио у планинском селу. Испоставило се да је бечки Јеврејин који је некада био успешни трговац. Немци су му убили жену. Пребегао је у Југославију и ту су га послали у Јасеновац. Видео је како убијају хиљаде, десетине хиљада избеглих који су се надали да ће у овој земљи наћи уточиште. [Са] југословенским Јеврејима су сатерани тамо у близину реке. То је место постало за њих затвор и кланица. Ликвидирани су систематски и без милости” – и важно је ово што сад пише – „ударцем у главу помоћу маља, стрељањем или вешањем. Постојала је ту и циглана, где су у пећи спаљивали лешеве.”

Из овога сам видела да зато што... закључила сам да се звао... да је регистрован као радни логор због циглане, и заиста, тамо и јесу радили. Међутим, није био логор смрти јер није било организованог убијања у смислу гасних комора и томе слично, као на другим местима, и како ствари стоје, људи су убијани појединачно. То би ишло у прилог истини да се радило о логору смрти, али и у прилог истини да је био радни логор.

Др Ефраим Зуроф: Пуно вам хвала. Милане.

Др Милан Булајић: Имам три питања. Прво, Славко, писао сам и из другог угла о католичкој цркви, укључујући и то како је седам католичких свештеника из Словеније убијено у Јасеновцу, шесторица их је убијено. Зашто? Зато што су одбили да служе Хитлеру Тедеум, а касније су одбили да служе Тедеум Павелићу. Поменуо си шездесет два римокатоличка свештеника. Тачно је, писали смо о томе. Било их је више од шездесет два. Али ја у свом рукопису имам 1178 католичких свештеника у Хрватској који су били заклете усташе, које је Павелић одликовао и чија је кривица доказана за учешће у геноциду. Моје питање теби, прво питање, гласи: шта мислиш о писму које је Степинац написао Павелићу и о католичкој конференцији новембра 1941, где се хвали Павелић, оно што ради, и где се каже да не криве Павелића за било шта што се десило у Хрватској? Прво. Али, најважније, волео бих да чујем твоје мишљење о седници Хрватског сабора 24. и 25. фебруара када је објављено коначно решење јеврејског питања, а Степинац и десет других свештеника и Марконе из дипломатске ложе су били присутни и нису ништа рекли. То је моје прво питање. Да поставим сада сва три?

Моје друго питање је везано за бројке. Поменуо си попис из 1964. Ја сам тај који је реаговао да се подигне ембарго са овога, и не само да смо подигли ембарго него смо

покушали да проверимо тај попис. И узели смо у обзир све крајеве где смо ишли, било да је то Ливно, било да је Гламоч или Невесиње, где год подаци нису били тачни, чак и оно што је било садржано, плус тај проценат који си ти тачно поменуо, педесет шест до педесет девет, што није укључено. Али, узми ту књигу, на пример, што стоји тамо – 19.432 деце старости од једног дана до четрнаест година. И још бих волео да чујем поново твоје објашњење заROME на овој изложби, јер у периоду који изложба покрива јесте било масовног убијања Рома, није оно почело у јуну. Почело је много раније.

И треће питање се тиче Шакићевог суђења. Шта мислиш, зашто Шакић није... није осуђен за геноцид већ за убиства? Зашто је Нада Шакић још увек слободна? Чак је и Туђман јавно рекао када смо били заједно у Загребу да је то погрешно, да је против закона што је на слободи, јер ниједан од четрдесет... [тридесет девет] сведока који су саслушани на суду у Београду и дипломатским путем послани из Југославије у Босну и Херцеговину никада није саслушан као сведок? А да не помињем Иву Ројницу, [Иву] Перовића и друге.

Г. Славко Голдштајн: Да. Прво о свештеницима. Мислим да су већином свештеници у Хрватској током Другог светског пробали да буду непристрасни, што значи да сам ја у ласињској парохији као партизан био добродошао, али је он касније вероватно пожељео добродошлицу и усташама када су напали ту исту територију. Али, у праву си. Број свештеника који су сарађивали са усташама је много пута већи од броја оних који су сарађивали са анитфашистичким покретом. Али не морамо да скривамо чињеницу да је било свештеника који су помагали партизанима. Тачка. То је одговор. Могу ти навести само један пример: бискуп Шимрак из Крижеваца. У нашој књизи – ево је – мој син Иво је написао пола странице о њему; каже да је типичан за човека који је мењао став: двадесетих је био велики заговорник југословенске идеје, тредесетих је био екстремни католички... хрватски националиста са нешто прикривеног антисемитизма у себи, али је '41. године отишао код Кватерника и покушао да спречи доношење расних закона, а касније, '43. and '44. године, његов је нећак био у партизанима и помогао је партизанима са милион куна. Дакле, мењао се. То је чињеница, било је исто људи који су се мењали. Неки од њих – знам једног свештеника – не знам га лично – али знам једног свештеника из Карловца који је помагао усташама прва три месеца. Касније се повукао зато што није хтео да учествује у злочинима. Можда је било оних који су се касније придружили усташама. Дакле, слика није једностранина. А о бројкама Статистичког завода...

Др Милан Булајић: А шта је са писмом из новембра и Сабором у фебруару?

Г. Славко Голдштајн: А–ха. Па, новембар је... мислим да то ниси тачно навео. У новембру је Милета из... не, Милета из Шибеника и Чуле из Мостара, бискуп Чуле из Мостара, они су дошли у Загреб – и Милета из Шибеника – и известили о усташким злочинима. Чуле је известио да су превели четиристо православних Срба у католичанство и да су их после тога побили и бацили у јаму. Обавестио их је о томе на овој конференцији. И Степинац по прву пут то није подржао, рекао је да се покрштавање мора спроводити искључиво кроз католичку цркву. Није протествовао. Његов протест против режима почео је у јесен '42, и његова грешка јесте што није протествовао на овој конференцији. А што се резолуција тиче – Иво је написао поглавље о Степинцу па ја нисам потпуно информисан, али оно што сам ја написао – није се радило о одлуци која подржава усташки режим.

Др Милан Булајић: ...то што Степинац хвали Павелића и каже...?

Г. Славко Голдштајн: И о Сабору. Степинац је као надбискуп морао ићи у Сабор. Шта је мислио, шта је писао касније, не знам. Али Сабор није био важан... Павелић је бирао људе који нису имали утицаја на политику. Наравно, не мислим да је [само ишао тамо и седео], али мислим да није био први... такав је протокол, морао је да иде. Шта је касније причао, шта је писао, не знам. Али то није његова највећа грешка. Највеће грешке је направио '41.

Др Милан Булајић: Тедеум?

Г. Славко Голдштајн: Тедеум се помиње... помињемо га у књизи, показашу ти. Двосмислен је. Показашу ти навод. Не желим да замарам све присутне овим детаљима – ако желиш, можемо да седнемо сутра и показашу ти. Што се тиче цифара – то је било друго питање... Да наставим? Врло... о другом питању. Не, твоји из Београда – Цветковић, имам чланке о томе – Цветковић, и како оно беше име – Бого...? Показашу ти. Постоји... па, вреди рећи људима о овоме. Фондација немачких либерала „Фридрих Науман Штифтунг” спонзорише сусрете младих хрватских и српских историчара. У последње две године су се већ срели шест пута. Први пут је то било у Печуху у

Мађарској, други пут, мислим, у Боки Которској у Црној Гори, трећи пут у Осијеку, па су сад били у Београду... дакле, шест сусрета – објављене су књиге у петсто примерака после сваког сусрета, и ови људи, млади историчари, се не разликују превише. Мислим да се приближавају, рекао бих, једној заједничкој интерпретацији. Не значи да разлика нема, нарочито када су у питању ревизионисти попут Јурчевића, био је присутан прошли пут, али већином се приближавају једној позицији узајамног разумевања, и мислим да је то за овај регион једна веома охрабрујућа ствар.

Др Милан Булајић: Ја тебе питам о бројкама, не младе историчаре. Шта је с Ромима, о деци и овоме, јер...

Г. Славко Голдштајн: Добро, слушајте, написао сам једном у књизи да за сада морамо да почнемо са Жерјавићевим бројкама, које износе између осамдесет и сто хиљада жртава укупно. Ако се докаже, ја сам председник Савета Јасеновца, а ти си био тамо у Јасеновцу 22. априла 2002.... па рекао сам да ћемо прихватити сваку истину, сваки документ, и да ћемо наставити с истраживањима, углавном с именима али и статистички у архивама, и да ћемо објавити све што будемо нашли. Као што се сећаш, говорио сам само о истини, као и овде. А оно што смо до сада потврдили је седамдесет седам или седамдесет девет – у Београду су нашли седамдесет девет хиљада, ми имамо седамдесет седам хиљада имена... не седамдесет седам, седамдесет седам хиљада имена. То је то што имамо. Имаћемо више. Али, седамсто хиљада је немогуће, то је нешто што се не може уклопити у статистичке податке о становништву које је живело у Хрватској и Босни, што је била Независна Држава Хрватска, или такозвана Независна Држава, који су тамо живели у то време. Било је – знам цифре, колико их је било, нећу да идем у детаље, можемо о томе разговарати – засад се држимо Жерјавића и Кочовића, који су утврдили – Србин у Паризу и Хрват у Загребу – који су дошли до бројева који су веома слични. А радили су независно један од другог. Утврдили су милион четрнаест хиљада жртава за целу Југославију, а Кочовић милион двадесет седам хиљада. *[неразумљив коментар присутних]* Шакић? *[смеје се]* Шакић је у Лепоглави... Шакић...

Др Ефраим Зуроф: Где му и је место.

Г. Славко Голдштајн: Где му и је место. Осуђен је на максималну законску казну затвора од двадесет година. Ја... нисам прочитао образложење. Могуће је да се не помиње геноцид и...

Др Ефраим Зуроф: Није му ни суђено за геноцид! Није му ни суђено за геноцид! Суђено му је за злочине против човечности, не за геноцид, то је врло битна разлика.

Г. Славко Голдштајн: Па, у праву сте, у праву сте. Добро, слажем се с вама да је то било у Туђманово... било је то у Туђманово време, покушали су да избегну термин геноцид. Ја се с њима не слажем, али шта могу. Осуђен је на двадесет година, и гарантујем вам да неће изаћи.

Коментар присутних: ...Објављен му је интервју... [*коментари присутних о томе како је на празник Шакић виђен како се шета по Загребу. Неразговорно за бележење текста*]

Г. Славко Голдштајн: Његов интервју, да... Био је...

Др Милан Булајић: А шта је с Надом Шакић?

Г. Славко Голдштајн: Не знам, па... стварно, она је... имамо документа да је крива, да је ратни злочинац. Зашто је не ставе... то је... Шакић је осуђен, а Нада Шакић је – тако кажу, тако сам чуо, нисам добро обавештен и не желим да тврдим са сигурношћу, али сам обавештен да она није у стању за... да није у стању да иде на суд. То је објашњење човека врло блиског суду. Ради се о тамошњем адвокату. Не знам је ли истина.

Др Ефраим Зуроф: То они кажу. Проблем је што то није суд одлучио. То јест, нису рекли да нема довољно материјала да је гоне судски, већ да није медицински способна да поднесе суђење, и тек је тако ослободе оптужби! Има ту велике разлике.

Г. Славко Голдштајн: Потписао сам... добро, ви то знате – спреман сам да потпишем захтев, јавни захтев да се суди Нади Шакић, али не могу да објасним зашто јој није добро јер нисам информисан.

Др Ефраим Зуроф: У реду.

Г. Александар Петров

КАРАКТЕР ЈАСЕНОВЦА У КЊИЖЕВНОСТИ

Говорићу на оба језика, врло кратко. Дозволите ми да вам кажем да сам био позван да говорим на Првој конференцији у Њујорку, тема је била литература и Јасеновац. Нисам дошао. Било је разлога зашто нисам дошао. Уместо да прочитам реферат написао сам књигу од 450 страна, *Као злато у ватри*, [доживљава друго, латинично издање]. Дакле, нисам дошао са рефератом, написао сам уместо тога роман, 450 страна, већином о Јеврејима за сто година на Балкану – историја једне јеврејске породице са поглављима о Јасеновцу и о Сајмишту. Кад се говори о карактеру Јасеновца, да ли је то био радни логор или је то био логор смрти, човек који је веома заслужан за истраживање те тематике, господин Голдстајн, је рекао да је тематика сложена и двосмислена и да јој се може приступити са две тачке гледишта. Говорићу о карактеру Јасеновца и не бих се само ослонио на оно што су... што налазимо у неким историјским књигама, већ и на оно што се налази у књижевности, а навео бих два примера. Један велики јеврејски писац, Исак Самоковлија... Има Самоковлијина прича, предивна прича о два усташка официра и једној девојчици у Јасеновцу. Она је била лепа, имала је четрнаест година, и један од њих... Она је радила као келнерица ту, помагала... Он јој је... један официр јој је дао парче меса, она није то појела, него је склонила за своју мајку. Дакле, то је био један усташки официр. Затим је рекао другоме – зар није прекрасна, хтео сам нешто да јој дам. Други је рекао – о, да, била је прекрасна... дођи, рекао јој је. Извадио је нож и заклао је.

Др Ефраим Зуроф: Шта?

Г. Александар Петров: Заклао је! Имала је четрнаест година. Заклао ју је на лицу места. То је Самоковлијина прича о... Дакле, свакако имамо два официра, један јој је помогао, други ју је убио. Дакле, можемо ли ту да говоримо о... ето, то се овде десило, овом другом који је заклао ту на лицу места ништа се није десило.

Дакле, шта је у ствари био Јасеновац? Постоји сведок... [*обраћа се доктору Милану Булајићу*] Рекли сте да нико није више писао о Јасеновцу или о тим стварима ко није Јеврејин. Био је човек, Љубо Јандрић, одведен у Јасеновац са седам година. Он је један од ретких који је преживео. Он је написао роман о Јасеновцу под насловом *Јасеновац*, око шесто–седамсто страна, и у том роману он описује утакмицу, такмичење које се одиграло 24. децембра '41, где су се усташе такмичиле ко може заклати више жртава – могу ли, могу ли да завршим – колико се људи може заклати за један дан. Било је петнаест отприлике усташа који су учествовали. Који је добио награду, златну медаљу – а награђен је 24, током Бадње вечери – један од њих је убио хиљаду сто петнаест људи, потпуно сам, у току тог једног дана. Други је деветсто [седамдесет]. Награђени су у Јасеновцу. Дакле, какав је то онда логор ако је у току једног дана убијено петнаест хиљада људи...? Сусрео сам се са Љубом Јандрићем у Чајини када сам био председник Удружења књижевника Југославије и Удружења књижевника Србије и питао сам га о овој причи. Рекао је – јесте, све је документовано. Дакле, наравно да смо имали Кожару, да је био и хор – а знате како су убијени што су примили једног, па је Шакић наредио да се убије тридесет девет њих. Шакић. Један Јеврејин је у Јерусалиму објавио причу како је убијено тридесет девет чланова тог оркестра. Објављена је [*неразговорно*], објављено је у Јерусалиму како је Анте Шакић убио... Динко Шакић убио – наредио да се убију, како је он лично убио двоје људи у Јасеновцу.

Дакле, књижевност вам некад да праву слику ствари. Наравно, знамо причу о Кожари, да су морали да праве торбе и овакве стварчице [*показује кожно футролу за наочаре*] за усташке супруге. Али, генерално говорећи, истина је да упркос томе што су нешто радили, морали су да раде и тако даље, права сврха Јасеновца је била да уништи три стуба цивилизованог света. Један од њих је стуб демократије јер је усташки режим – и не само усташки режим, већ и комунистички режим у Југославији – хтели су да униште стуб демократије зато што ми нисмо знали дуго после рата да су исто тако усташе биле убијене, и домобрани, без суђења у Словенији. Комунисти су убили двадесет хиљада људи, било је и Хрвата и Словенаца и Срба, без икаквог суђења. Враћени су, Британци су их натерали да се врате у Југославију, и они су опкољени и убијени, двадесет хиљада људи је убијено. Дакле, комунистичка Југославија је на самом почетку починивши тај тежак злочин показала такву фаличност. Дакле, не можемо се ослонити на оно што је речено, шта је рађено као истраживање у комунистичкој Југославији. То није сасвим тачно. И још једна ствар. Други стуб који је уништен био је стуб националног, етничког идентитета, етницитета. Уништен је зато

што није било дозвољено да буде неколико стубова – Цигани, јеврејски народ, и тако даље, и тако даље – већ само један. И трећи је религија, који овде није споменут.

Хтео бих да вам кажем о Јасеновцу, да је у Јасеновцу... ствар која је уништена прва била је црква. Дана 15. августа уништена је православна црква и у њу су смештени затворници, а онда су убијени. Године 1984. када је црква поново подигнута – да вам то кажем – дошао је патријарх Герман приликом освећења цркве, и он, који је био православни – хришћанин грчке, или српске, или руске православне цркве – патријарх Герман је приликом освећења те цркве цитирао Соломона. Он је цитирао Соломона приликом освећења првог јеврејског храма. Ту у Јасеновцу патријарх га је назвао највећим и најмудријим лидером који је икад постојао... Господе, саслушај молитве Твојих слугу и Твога народа, и опрости Твојој грешној деци. То што је тада речено, током освећења првог храма, што је речено на освећењу српске цркве 1984, Соломонова молитва, мора да буде путоказ за све нас. Ми смо грешна деца и можемо само да се молимо да не говоримо лажи, да дамо што објективнију истину, поготово пред тим страшним жртвама. Не бих никада осудио – дозволите ми да ово завршим, још само једна ствар – ниједну јасеновачку жртву која је у једном тренутку певала, свирала, играла, радила нешто, помагала нешто, убацивала, копала ровове, убацивала људе у оне пећи, јер су сви они били жртве и нико није изашао. Ми немамо право да се бацимо каменом ни на кога од њих. Нека почивају у миру.

И хтео бих још да искористим ову... баш сада, у име српско–америчког... у име Српског народног савеза у Америци да вас овде све поздравим, јер шта је веза између Српског народног савеза и Јасеновца, шта је веза између Српског народног савеза у Америци и Јасеновца? *Американски Србобран*, гласник Српског народног савеза, први је објавио истину о жртвама у тадашњој независној Хрватској. Дана 4. новембра 1941. *Србобран* је изашао са црним оквиром, један... само једном, једини пут за деведесет седам година – јер је *Американски Србобран* још увек веома активан – и поменуо је триста шездесет пет Срба убијених у независној Хрватској, а то је све време порицано, и тако даље, и тако даље. Онда...

Др Бернард Клајн: Г. Петров, избациће нас одавде ако ви овако наставите. Питања... [неразговорно]...

Др Александар Петров: У реду. Мада је било пуно коментара.

Др Бернард Клајн: Јесте, али сте ви потрошили више времена него сам говорник! Што није фер, јер данас никад нећемо завршити. Сада позивам господина Голдштајна да одговори на три питања... [*неразумљиво, прекид траке*] ...највише пет минута.

Г. Славко Голдштајн: Само... не одговор, већ коментар. Рекао сам да је Јасеновац – врло јасно и очигледно – првенствено био логор смрти. Али, с друге стране, постоје чињенице о особама које су тамо радиле и изашле, легално, хиљаде и хиљаде, што не можемо ни сакривати ни порицати. Али, већином јесу убијени, то јесте био логор смрти, што доказује чињеница да су они који су преживели на крају ипак били убијени, сем неких стотинак колико их је побегло. Одговорићу укратко на три питања која сам добио у писменој форми. Јесу ли усташе убили Степинчевог брата? Да, убили су га. Степинчев брат је сарађивао са партизанима и био је члан већа у њиховом родном селу Крашићу, а убијен је највероватније током првих дана јануара '43, можда у децембру '42.

Да ли је Степинац помогао или спасио око педесет шест Јевреја из старачког дома? Да, спасио је... помогао је да се спаси, није их спасио, али је помогао да се спаси педесет пет људи из старачког дома, који су преживели на црквеном имању Брезовица шест километара од Загреба захваљујући швајцарском трговцу који је доносио новац од Јевреја из Швајцарске. Добио је дозволу усташких власти да доведе тих педесет пет људи. Зашто – могли бисмо ићи у детаље – то се десило у јесен '43. Било је... с друге стране вам могу рећи да сада хришћанска... католичка штампа тврди да је спасио старачки дом, што није тачно, јер је у старачком дому у то време било двеста шест људи. Сто педесет их је одведено у Аушвиц, а педесет пет спашено. Већином су преживели. Они... неколицина – не знам колико – троје или четворо је умрло природно.

Последње питање је: да ли су припадници јеврејске заједнице телефонирали из Надбискупије, из његове канцеларије, јер нису били... јер је јеврејска заједница била прислушкивана? Не знам. На ово питање не могу да одговорим. То не знам.

Гђа Миријам Штајнер–Авијезер: Ја могу да одговорим.

Г. Славко Голдштајн: Можете?

Гђа Миријам Штајнер–Авијезер: [*неразговорно*]„Киндерттранспорт” је требало да дође из Будимпеште...

Др Бернард Клајн: Можете ли да поновите, молим вас? Нисмо чули шта сте рекли на почетку.

Гђа Миријам Штајнер–Авијезер: Зовем се Миријам Авијезер. Године '42. „Киндертранспорт” је био на путу за Турску, за Истанбул, где је Марија Бауер требало да прими ову групу, и уз ову групу око дванаесторо деце из Загреба. У почетку их је било стотину, али док су све организовали [*неразговорно*] само се дванаесторо деце придружило транспорту. Ниједан разговор који је о овом транспорту не би било могуће обавити у општини, вођени су из бискупове канцеларије.

Др Бернард Клајн: Хвала вам. Сада ћемо наставити. Господин Славко Голдштајн ће бити овде данас и сутра. Ако имате питања, наравно, можете их поставити, надам се да ће бити више прилике да му јавно поставите питања. Докторе Поповићу, бисте ли дошли овамо и председавали сесијом до краја? Мислим да је следећи говорник... [*обраћа се рабину Јозефу Атијасу*] Говорићете... [*неразговорно*]... Хвала вам. [*доктор Клајн и доктор Поповић разговарају о начину вођења конференције*] Следећи говорник је...

Др Зоран Лакић: Хало, имао сам ја један коментар у вези саопштења Славковог.

Коментар присутних: Господин је хтео да постави питање.

Др Бернард Клајн: [*неразговорно*] ...Ако буде било времена на крају моћићемо, надам се, да одговоримо на више питања.

Др Томас Поповић: Следећи говорник је професор Јован Ћулибрк. Он ће говорити о *Јасеновцу и Српској православној цркви*. Хвала вам. Опростите.

Јеромонах Јован Ћулибрк
СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА И ЈАСЕНОВАЦ

*Глас у Рами чу се, нарицање и плач велики;
Рахиља плаче за дјецом својом,
неће да се утјеши за дјецом својом, јер их нема.
[Књига Пророка Јеремије, 31:15,
Јеванђеље по Матеју 2:18]*

Овим ријечима великог јеврејског пророка у којима су се преплели Стари и Нови Завјет, као што су се у Јасеновцу преплеле кости српског и јеврејског народа, почињемо овдје у граду пророка и граду Христовом наше свједочење о овом граду под земљом и односу Српске Православне Цркве према њему. Првобитно је Свети Архијерејски Синод за ово свједочење био назначио Епископа бившег Захумско–херцеговачког Атанасија, добро познатог свима који се баве Јасеновцем, али он због свога здравственог стања и обавеза у првопрестоној Жичкој Епархији, гдје замјењује Владiku Стефана, није могао да дође. То нас свакако неће спријечити да почнемо његовим ријечима.

„За нас православне хришћане то није ‘град мртвих’, него *Град Живих*, јер су Богу све Јасеновачке мученичке жртве живе. Невине жртве у Великомученичком Јасеновцу живе су и у нашим срцима и душама у молитвеном памћењу и спомињању. Све оне заједно са нама *очекују васкрсење мртвих и живот будућега века*”,¹ дефинише он укратко самосазнање Православне Цркве о Јасеновцу у *Уводу* своје студије коју је касније претворио у књигу. Али то самосазнање има своју историјску типологију: за њега је „Великомученички Јасеновац, наше највеће Гробље, ново српско Косово, наш библијски месопотамијски Вавилон.”²

Зашто Вавилон? Зато што свештена историја изабраног народа и јесте оно из чега смо се *научили* историјском памћењу: не само „штап Мојсијев, који је раздвојио море надвоје [Изразак 14:16–22], и купина која је и усред пламена била једра [Изразак 3:2 и даље]”³, како их Свети Никола Кавасила *упоређује* и *спомиње* као праобраз голготске жртве, него и све оно што се данас види на путу између Тел Авива и Јерусалима, спомен повратка у земљу Израилеву, свједочи о потреби јеврејског народа да се остави *спомен* на оно што се *десило* у његовој историји, како древној тако и оној која се збила јуче. Зато и један од највиђенијих проучавалаца холокауста, Јехуда Бауер,

¹ Јеромонах Атанасије Јевтић, *Великомученички Јасеновац*, у зборнику *Јасеновац - мјесто натопљено крвљу невиних*, Свети Архијерејски Синод СПЦ, Београд 1990, стр. 20

² Јеромонах Атанасије Јевтић, *Великомученички Јасеновац*, *ibid*, стр. 11

³ Свети Никола Кавасила, *Тумачење Свете Литургије*, Беседа, Нови Сад, стр. 44

каже да „док се не нађе мјера упоредивости, беспримјерност може да значи само да догађај није људски – другим ријечима, није историјски.”⁴

А Вавилон јесте *примјер* ропства, тренутак када су Јевреји остали без државе, баш као што су без ње 1941. остали Срби, са којим фактом почињу сви извјештаји о тадашњем страдању. И не само то: Псалам 136. памти Вавилон као ропство „на ријекама Вавилонским”, баш као што је сав јасеновачки логорски комплекс окружен ријекама и водама, које су до Београда носиле његове жртве.

Управо због своје димензије историјског постојања и памћења је од тренутка када су стигли први гласови о јасеновачком логору и од када су у Београд допловили први лешеве Црква почела да записује и памти то што се дешава. Већ лета 1941. године Свети Синод је формирао Комисију за прикупљање података о страдању Српског народа, која је са краја 1942. или почетка 1943. године припремила први *Меморандум Српске Цркве о звјерствима у НДХ*. У њему ће Јасеновцу бити дато средишње мјесто. Већ овај Меморандум, у коме се, рецимо, наводи како жртве за једно заједничко „ликвидирање 74 Србина и 82 Јеврејина, да садизам буде већи, и овај пут мора одабирати надзиратељ Србин односно Јеврејин”⁵ – препознаје воде Вавилонске: Јасеновац је по опису у њему подигнут „у баровитој хрватској Посавини, пуној устајалих, загађених, мртвих вода, тамо где се састају Сава и њена босанска притока Уна и лено застају, стварајући са својим рукавцима и притокама, са севера Стругом и Лоњом, праву водену мрежу.»⁶

Извјештај свештеника Илије Јовановића, тадашњег пароха староградишког, од јула 1941. иде још корак даље. Говорећи како је маја те године морао преузети опслуживање босанскоградишке парохије, он говори како је она остала упражњена „мученичком смрћу, уочи Ђурђев–дана [6. мај], пароха и архијерејског намјесника Душана Суботића”.⁷ Сам прота Илија, иначе Бокелј родом из Пераста, остаће у *спомену* Градишчана са обе стране Саве као човјек који је после рата знао „у страшном времену постојати”, и више од тога – свог себе уградити у обнову босанскоградишке [староградишку режим није дао] цркве Покрова Пресвете Богородице. Она је била разорена од усташа недуго по убиству њеног ктитора оца Душана, и највише трудом оца Илије била је обновљена почетком седамдесетих на истом мјесту гдје је некада била унаточ отпору тадашње комунистичке власти. Тиме је она претходила

⁴ Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust*, Yale University Press, London–New Haven 2001, стр. 39

⁵ Јеромонах Атанасије Јевтић, *Великомученички Јасеновац*, *ibid*, стр. 31

⁶ *Ibid*, стр. 25

⁷ *Ibid*, стр. 93

најзначајнијем чину Српске Цркве везаном за јасеновачки логор – обнови мученичког храма Светог Јована Крститеља у самом Јасеновцу.

Зашто се Црква упорно и устрајно борила за ове храмове? Зато што је црква откривење смисла цркве, те им је и име зато исто: у њој се врши евхаристија [=благодарење] чији су разлог и светитељи „у којима је Црква пронашла оно што је тражила и задобила оно за шта се молила, а то је Царство небеско”.⁸ Међу светитељима који се помињу посебно мјесто заузимају мученици: први храмови су подигнути на њиховим гробовима, њихове мошти се уграђују у часну трпезу и стављају у антиминос као предуслов да се евхаристија врши. „Жртва и Памћење – то је начин нашег постојања”, закључује савремени филозоф.⁹

Већ почетком педесетих у Америци је настала и прва *Служба новомученицима Србским пострадалим за веру православну и српско име од усташа у другом светском рату*, која је одмах примљена и од других помјесних Православних Цркава. У њој се Јасеновац, како каже професор Бауер, „ако ишта, ужаснији од својих нацистичких парњака”¹⁰, показује као симбол васколиког српског страдања у Другом свјетском рату, и у првим ријечима *Молитве новомученицима* којом се *Служба* закључује на њих се примјењује слика из *Књиге Изласка*: „Препловисте срећно Црвено море, избегосте Фараонско гоњење и уђосте у славу обећану”.¹¹

Ова слика је метафора неупоредивости: као што је у јеврејској историји Песак, излазак из Египта, неупоредива новост која одређује потоње биће изабраног народа Божијег и на коју се врши спомен, једнако као што ће то бити холокауст, тако су и Косово које као образац наводи владика Атанасије и Јасеновац неупоредиви догађаји у историји српског народа, који представљају њене каменове међаше.

А у тој историји „српска православна црква у Јасеновцу и стварно и симболично означава ратна страдања с в и х српских”¹² цркава и манастира. Не само да је она разорена одмах октобра 1941, када је престала да служи за смјештај првих заточника, него су усташе „за тај посао употребили интернирце из јасеновачког логора.”¹³ Опет, баш је у Јасеновцу на Видовдан 1945. одслужен први парастос жртвама и ту су

⁸ Свети Никола Кавасила, *ibid*, стр. 130

⁹ Богољуб Шијаковић, *О Жртви и Памћењу*, у зборнику *Христово распеће и Жртва*, Никшић–Цетиње 2002, стр. 47

¹⁰ Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust*, *ibid*, стр. 50

¹¹ Свети Владика Николај, *Служба Новомученицима српским*, Манастир Рукумија, 2000, стр. 35

¹² Динко Давидов, *Уништавање црквених објеката у Независној Држави Хрватској 1941–1945*, у зборнику *Јасеновац – мјесто натопљено крвљу невиних*, *ibid*, стр. 214.

¹³ *Ibid*, стр. 214

„литургије одржаване у омањој просторији, која је усташама служила као механичарска радионица”¹⁴, преостатку од комуниста срушеног мучилишта.

Зато је борба против обнове јасеновачке цркве коју је водила комунистичка бирократија, а која је трајала све до самог освећења 1984. храма, борба против *спомена* жртава, наставак Јасеновца и Аушвица као „покушаја да се обесмисли жртва; Аушвиц, осим тога, и да се индустријализује смрт; а Јасеновац, осим тога, и да се заборави жртва.”¹⁵ А за рачун чега? За рачун поништења идентитета, јединствености и непоновљивости како личности које су у Јасеновцу страдале тако и народа као саборних личности који су у њему страдали. „Срби, Хрвати, а затим Јевреји и Цигани” у Јасеновцу су по *Војној енциклопедији* изданој у СФРЈ „били затворени антифашисти.”¹⁶ Страдали су, дакле, као безлични борци против идеологије, узети из на лицу мјеста расположивих народа, те стога и њихов спомен мора бити једнако безличан бетонски цвијет или безлична строфа хрватског пјесника. „Преживели рођаци и познаници”, пише прота Бошко Босанац о времену када је та енциклопедија писана, „желели су да положе цвеће и упале свеће баш на самом месту мученија, логору, али *Логора више није било.*”¹⁷ „Када сам саветовао да би ипак требало нешто сачувати”, писао је јасеновачки свештеник Лазар Радовановић, „рестаурирати, као зграде, баракe, пећ–крематоријум, био сам малтене проглашен за непријатеља, персона нон грата.”¹⁸

Тада када је било очигледно да ће нова власт покушати колико јој је могуће да забашури трагове злочина, Црква је схватила да ће спомен на жртве морати да чува она. Јула 1951. освећен је обновљени парохијски дом у Јасеновцу, уз „чудно психолошко или психичко стање свих нас... заиста чудно и плач и ридање, и народно коло после Литургије”¹⁹, писао је отац Бошко Босанац о борби да се обнови јасеновачка црква. Августа исте године затражена је грађевинска дозвола да се обнови храм „палим невиним жртвама и нашим Новомученицима.”²⁰ Ни оснивање Спомен–подручја није „умањило жељу да посетиоци одају пошту палећи свеће над тим узвишеним [иначе вјештачким] гробницама–могилама, па и у самом простору каменог цвета, као бацањем ивањањског белог цвећа и венчића од њега у воду–базене унутар самог споменика. Такав начин одавања поште покојницима био је, у ствари, ‘протест’, јер су групе

¹⁴ Ibid, стр. 214

¹⁵ Богољуб Шијаковић, *О Жртва и Памћењу*, ibid, стр. 47

¹⁶ Dragoljub Joksimović, *Jasenovac*, у књизи *Војна енциклопедија*, 4, Друго издање, ИРВЕ, Београд 1972

¹⁷ Прота Бошко О. Босанац, *Време које је претходило и хронологија изградње Спомен-храма у Јасеновцу у Епархији Славонској*, у зборнику *Јасеновац - мјесто натопљено крвљу невиних*, стр. 249

¹⁸ Ibid, стр. 250

¹⁹ Ibid, стр. 251

²⁰ Ibid, стр. 253

долазиле са свештеницима, који су на отвореном простору држали помене и парастосе, протестујући тиме зашто није и храм–богомоља укључен у обавезу, да се и са храмом, као што су многи видели у Матхаузену или Дахауу, даде могућност верујућима да на свој начин, молитвено, одају пошту својим страдалницима.”²¹

Двадесет и двије године трајала је борба за храм, борба за идентитет и личност жртава. Власт је покушавала да појмом „антифашисти” сакрије да је Јасеновац подигнут да би у њему превасходно били убијани Срби, Јевреји и Роми зато што су припадали своме народу и вјери, а уз њих су убијани и много мање бројни активни борци против фашизма из свих народа на подручју злогласне НДХ. Чувајући идентитет српских жртава, црква је потирала идеју такве „Прокрустове постеље”, истовремено дајући могућност другима да се њој одупру. Чак је постојала намјера да се у склопу комплекса новог храма предвиди простор гдје би и други могли да врше спомен својих жртава. А колики је био труд да се *конкретно и опипљиво* сјећање затре не говори само чињеница да је милиција рушила прве цигле при обнављању цркве, него и то да је архитекта Спомен–подручја изричито захтјевао да се нипошто и никад не дозволи да на њему израсте иједно дрво, за Јевреје нарочито символ живота и сјећања, све док чудом Божијим кроз усправну цијев која чини основу Богдановићевог споменика није ижцикљала једна младица и претворила се у дрво.

Након те двадесет и двије године, на Ивањдан 1971. постављен је и освештан камен темељац, а у недјељу 2. септембра 1984. Патријарх српски Герман освештао је обновљени храм у Јасеновцу, на чијем иконостасу се уз мотиве косовске битке и албанске голготе „налазе буктиње исклесане од белог мермера које симболишу трајни и несагориви пламен у помен невиним жртвама јасеновачког мучништва.”²² Тако је ватра, општи мотив умјетности спомена холокауста, нашла мјесто и у православној свештеној умјетности: годину дана раније њемачки сликар Анселм Кифер ће разрачунавајући се са прошлошћу свог народа изокренути национални „Крајсов Споменик њемачким војницима у крематоријум, његове затамњене цигле и рецесијски покрет у низ сликовитих *пламенова* [који по некима сугерише менору]”²³, и назвати ту слику именом вољене из *Пјесме над пјесмама – Суламка*. На средишње мјесто у храму

²¹ Ibid, стр. 252–3

²² Слободан Милеуснић, *Јасеновачки Спомен-храм*, у зборнику *Јасеновац – мјесто напона крви невиних*, ibid, стр. 278

²³ Lisa Saltzman, *Lost in Translation: Clement Greenberg, Anselm Kiefer, and the Subject of History*, у књизи *Visual Culture and the Holocaust*, The Athlone Press, London, 2001, стр. 81

постављена је икона Јасеновачких Новомученика, међу којима је у средини мученички срушени стари јасеновачки храм.

Пред неколико десетина хиљада људи, великим бројем епископа и свештеника који су учинили да је „Јасеновац тога дана постао центар Српске Православне Цркве”²⁴, Патријарх Герман се присјетио таме оних дана „кад је отац греха, зла и вечнога мрака замахнуо својим смртоносним крилима и просипао крв и сузе, злочин и смрт, а као своје храмове градио Матхаузен, Аушвиц, Јасеновац, Јадовно, Глину...”, и рекао оно што ће остати у Србима за покољења: „Браћо, да праштамо – морамо, јер је то еванђелска заповест, али да заборавимо – не можемо.”²⁵

Већ неколико недјеља потом преко римокатоличког магазина АКСА члан предсједништва ЦКСКЈ Душан Драгосавац објавио је да су те ријечи „у сваком случају неприхватљиве”¹. Зашто? Зато што се од Православне Цркве, Срба и свих жртава захтијевало не само да опросте него и да забораве, и да тиме пониште идентитет Цркве као такве. Сама АКСА још прије освећења храма је писала „да је ово парохиска црква, а не као што неки црквени кругови желе да истакну да је то ‘спомен-црква’ у знак сјећања на жртве у Јасеновцу.”² Из комунистичке партије и из римокатоличке цркве се и на другим мјестима чуло од једних да је овакво памћење против братства и јединства, од других да је хришћански и заборавити а не само опростити.

На другој страни, једино је литургичко сјећање испуњење истинског смисла Цркве. Као што су „Пасха и клање јагњета представљали спомен на заклање оне овце и на крв која је у Египту спасла првенце јеврејске”³, али и онемогућавали повратак у Египат, тако је литургичко сјећање извор истине и знања који су претпоставке правде, као што је правда претпоставка опраштања. Тамо гдје недостаје истина, немогућа је правда, гдје нема правде, умјесто опраштања долази освета. А исти онај који је написао службу новомученицима српским на страшно питање „Па шта треба Срби да раде?” одговорио је ријечима: „Прво да се не свете. Јер ко се свети, тај се не посвети... Они који би се светили не би били ни Срби ни хришћани... него да оставе освету Богу, да се

²⁴ Драган Вукић, *Освећење Спомен-храма Светог Јована у Јасеновцу*, у књизи *Јасеновац – мјесто натопљено крвљу невиних*, *ibid*, стр. 285

²⁵ *Говор Патријарха српског Германа на освећењу цркве у Јасеновцу*, у књизи *Јасеновац – мјесто натопљено крвљу невиних*, *ibid*, стр. 287-8

¹ Градимир Станић, *Средства информисања о освећењу Спомен храма Светог Јована у Јасеновцу 1984. године*, у књизи *Јасеновац – мјесто натопљено крвљу невиних*, *ibid*, стр. 299

² *Ibid*, стр. 299

³ Свети Никола Кавасила, *Тумачење Свете Литургије*, *ibid*, стр. 51

диче и поносе са својих 700.000 Мученика за Христа, да им зидају храмове на местима њиховог мучења...”⁴ „Заборав жртве”, додаје философ, „је заборав Бога.”⁵

Зато је Црква овом средишњем догађају *памћења јасеновачке жртве*, освећењу Спомен-храма, 1990. године посветила обиман зборник у издању Светог Архијерејског Синода, а у чијем је предговору записано да су „јасеновачка Спомен-црква и ова С п о м е н и ц а само знак нашег молитвеног, људског и хришћанског незаборава.”⁶ У њему је забиљежена како историја самог *страдања* од усташа у вријеме Другог свјетског рата, тако и историја *памћења* и обнове послје њега. „Ради се”, написано је тамо, „управо о упозорењу да пренебрегавање недавних зала може охрабрити нова зла.”⁷

Дио те књиге који се односи на страдања у логору, а у којем се по први пут објављују бројни документи из црквених архива, проширио је тадашњи јеромонах Атанасије [Јевтић] у књигу под насловом *Великомученички Јасеновац* и издао исте године. „Учинио је то да сачува од *заборава* и опоје небројане, невинне српске жртве”, писао је о тој књизи потоњи југословенски предсједник, и закључио: „Почињени злочини релативизовани су амнестирањем од одговорности главних криваца, истицањем да постоји симетрија у злочинима и одговорности на српској и хрватској страни, и најзад једним површним, цинично безличним односом према стварним патњама стотина хиљада људи... Неистина или затирање истине о Јасеновцу представљала је један од угаоних каменова друге, комунистичке Југославије.”⁸

Јасеновачке жртве и њихови потомци нису били у прилици да се као Ефраим Каје запитају о онима који поричу свима познате стране *Шоаха*⁹: „Је ли пожељно почаствовати тако површну појаву овако подробним и озбиљним одговором? Да ли би требало можда да једноставно игноришемо ове лудаке и избјегнемо да им придамо више важности него што њихов јавни статус заслужује?”¹⁰ Напротив, један други Јеврејин, композитор Енрико Јосиф, завикао је: „Један од ужасних духовних злочина је

⁴ Епископ Жички Николај, *Најстрашнија инквизиција*, у књизи Епископа Атанасија Јевтића *Великомученички Јасеновац послје Јасеновца*, Хиландарски фонд-Задужбина «Николај Велимировић и Јустин Поповић», Београд-Ваљево, 1995, стр. 336

⁵ Богољуб Шијаковић, *О Жртва и Памћењу*, *ibid*, стр. 47

⁶ Јован, српскоправославни митрополит загребачко-љубљански, *Предговор*, у књизи *Јасеновац – мјесто натопљено крвљу невиних*, *ibid*, стр. 6

⁷ *Ibid*, стр. 7

⁸ Војислав Коштуница, *Књига против лаж и заборава*, у књизи Епископа Атанасија Јевтића *Великомученички Јасеновац послје Јасеновца*, *ibid*, стр. 5

⁹ Холокауст, хебр.

¹⁰ Ephraim Kaye, *Desecrators of Memory: Confronting Holocaust Denial*, Yad Vashem, 1997, стр. 56

да је у целокупној светској јавности п р е ћ у т а н о то што се десило Србима. То је послератни наставак ужасног злочина.”¹¹

Зло је било прећутано и сакривено, и зато је морало да се понови. „Друго издање књиге владике Атанасија [Јевтића], епископа херцеговачко–требињског, долази у тренутку кад се искушења за српски народ и Цркву понављају”¹², написао је историчар Драгољуб Живојиновић када се 1995. године она појавила под насловом *Великомученички Јасеновац после Јасеновца*, допуњена свим оним што се са Јасеновцем десило до маја те године када су хрватске снаге ушле у Јасеновац и када је јасеновачки Спомен–храм поново страдао. Већ 1991. он је „погођен мањом гранатом у кубе звоника, прозори и зидови пушчаним мецима.”¹³

Маја 1995. године након напада хрватске војске на Јасеновац и Западну Славонију, овако извјештава загребачки свештеник Миленко Поповић: „Црква јесте читава, али је унутрашњост пљачкана и попаљена. Нема полијелеја у цркви, а у њој спавају припадници хрватске војске и полиције заједно са оружјем и војном опремом. Часна трпеза им служи за јело, а путир смо затекли пун пљувачке и опушака. Споменик јасеновачким жртвама смо такође обишли и наишли на свеже трагове крви.”¹⁴ Свети Синод тада саопштава: „По Сави пливају лешеве побијеног народа као и у време ‘рада’ оног првог Јасеновца”¹⁵, а Патријарх Српски Павле служећи на босанској страни Јасеновца парастос погинулим у логору и сада поручује: „Нажалост, за наш српски православни народ други светски рат и даље траје.”¹⁶ Јасеновачко стратиште, Доња Градина, изровано је минобацачима, и из њега смо још 1997. налазили и вадили остаци мина и гвожђа којих још и сада сигурно има. Не само да су убијани живи, него неком безумном мржњом у коју су 1991. загазили балкански народи поново и мртви.

„Јесмо и научили нешто?” питао се Јехуда Бауер у свом говору у њемачком Бундестагу на дан ослобођења Аушвица 27. јануара 1998. године, и сам одговорио: „Трудимо се да не препознамо тамну страну историје – масовна убиства, агонију, патњу која вришти у наша лица из цијеле историје.”¹⁷ Двије године након овог говора јасеновачка Спомен–црква претворена је у манастир, сагласно ријечима које је

¹¹ Јован, српскоправославни митрополит загребачко–љубљански, *Предговор*, *ibid*, стр. 7

¹² Драгољуб Живојиновић, *Поново Јасеновац*, у књизи Епископа Атанасија Јевтића *Великомученички Јасеновац после Јасеновца*, *ibid*, стр. 9

¹³ Епископ Захумско-херцеговачко приморски Атанасије, *Великомученички Јасеновац после Јасеновца*, *ibid*, стр. 389

¹⁴ *Ibid*, стр. 401

¹⁵ *Ibid*, стр. 413

¹⁶ *Ibid*, стр. 406

¹⁷ Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust*, *ibid*, стр. 262

Патријарх Српски упутио са стратишта 10. маја 1995: „Нека ово буде и позив са ове мученичке јасеновачке осматрачнице, са које се сагледава сва беда људског зла и мржње, и свима људима и народима, да никада више не остварују своје циљеве на земљи злом и неправдом, него само добром и правдом.”¹⁸

Истовремено, по мјери есхатологије и схватања да историја има свој *коначни* смисао, примљених у исто вријеме од Израилља када и осјећање за историју саму, Црква зна да ће сви историјски догађаји на који вршимо *спомен*, па тако и Јасеновац и Шоах своју пуни смисао открити и задобити тамо гдје „уистину постоје многи и различити ‘станови’ [Јован 14:2], где ће свака мера врлине бити награђена, и ништа неће остати без плате од стране праведнога и човекољубивог Судије.”¹⁹ Зато ћемо као што смо почели есхатолошким јауком јеврејске свемајке који је одјекнуо кроз вијекове завршити јауком српске мајке, који ће несумњиво одјекнути и у долини Јосафатовој када буде умирала смрт:

„јер ће овдје гдје је смрт вршај завргла,
и вршући крвљу липтала,
па на концу своју самрт оврхла, –
ко крв данас, сутра мед пролиптати,
мед и млијеко дјеци нашој до грла, –
земља ће нам у сунце проциктати!”²⁰

Др Томас Поповић: Хвала вам, оче.

Јеромонах Јован Ћулибрк: Ако има неких питања...

Др Бернард Клајн: Хвала вам..

Др Томас Поповић: Хвала вам, оче. Следећи говорник је Драгољуб Ацковић, *Ромске жртве у Јасеновцу*.

¹⁸ Епископ Захумско-херцеговачко приморски Атанасије, *Великомученички Јасеновац после Јасеновца*, *ibid*, стр. 407

¹⁹ Свети Никола Кавасила, *Тумачење Свете Литургије*, *ibid*, стр. 161

²⁰ Скендер Куленовић, *Стојанка Мајка Кнежопољка*, у књизи *Стојанка Мајка Кнежопољка и друге поеме*, друго издање, Просвета, Београд, стр. 24

Г. Драгољуб Ацковић
РОМСКЕ ЖРТВЕ У ЈАСЕНОВЦУ

[Почиње своје обраћање на ромском] Е, сада видите како ја вас разумем на енглеском, када ја говорим на ромском. [*неко од присутних почиње да пева популарну ромску песму*] Певање није, овај, тема данашњег дневног реда. Заиста, господо... заиста сам тужан због тога што нисам могао да разумем све говорнике. Нама је речено да ће овде бити превођења на српски језик. У крајњем случају, нико није крив мени што сам незналица, али ипак требало је да се...

Тачан број Рома страдалих у било ком од кампова или у било ком делу људске историје неће никад бити сазнат. Последњих две и по хиљаде година, колико ја знам да се ромски народ креће различитим путевима, нас убијају али не броје. Не броје ни многе друге, али на нас имају посебан пик. Највеће убијање истине, чини ми се, о Ромима тиче се њиховог геноцида у Другом светском рату. Хиљаде књига написано је, стотине текстова написано је о свима другима, само о нама не. Мало је таквих који су се сетили да постоје и ромске жртве. Зналцима ове проблематике је познато да у извештају комисије за ратне злочине из '45. године нема Рома, али има шест Македонаца. Како су се појавили касније, то ми заиста није јасно. Како? Тако што је један број интелектуалаца, поштених, пре свега духом, открио неколико десетина, можда и стотина докумената, а онда су се тих докумената докопали неки Роми који знају да читају и пишу. Они нису били доктори наука, али су желели да помогну свом народу. Ја сам један од тих, а овде седе неколицина њих на основу чега сам ја радио, од којих је један доктор Булајић, доктори који седе овде, којима сам врло захвалан, прво због позива, а друго и због онога што сам научио. Доктор Милетић, кога нема овде, кога бих ја.., доктор Кумовић, и тако даље.

Зашто ја тврдим да број Рома неће никада бити сазнат који је убијен... број Рома који је убијен неће бити сазнат? Откуд ми право да поставим једну такву тезу? Па, зато што знам поуздано на основу докумената немачких да је у време пред почетак Другог светског рата на просторима Југославије живело триста хиљада Рома. Зато што знам да 1991. године је живело око 750 хиљада Рома, а званично пише 149 хиљада. Ту лежи проблем нас, Рома. То је први. Други сам већ напоменуо. Нико нас никада није записивао. Или можда хоћете да вам покажем како су нас записивали? Ево, само

тренутак, и ја ћу тај документ пронаћи. Дана 4. 6. 1942. године [вршио службу] – „Није се ништа догодило, осим што је кроз Карловац прошло девет вагона Рома са отприлике око хиљаду седамсто људи.” Или хоћете још један докуменат, за који господа који праве изложбе не знају, а ево га? Знају одлично они да је 5. липња ‘42. године записано да је према до сада стиглим подацима Цигани су препраћени у осамдесет три вагона, а могло их је бити око две хиљаде. Ето, тако су нас записивали у усташким, али и у свим другим логорима. Кажете, господо, неки од вас – да им имена не помињем – није се знало да је ‘41. године убијено у Јасеновцу, ауторка изложбе није знала. Нека потражи име Мујкић Хамида Фате, рођене ‘29. године, која је убијена ‘41. у Јасеновцу. Па онда Мујкић Хамида Рамизе, која је рођена ‘36 – значи имала је пет година – убијене у том истом логору ‘41. Исто је прошао и Мујкић Хамида Бећо. Сви су из Бањалуке. Добро, ако нису могли ту да потраже, могли су да оду у Славонски Брод, па да прочитају име Станка Љубице Шајин, рођене ‘35. године. Имала је седам година. Или можда Гоман Ђуре, који је такође убијен ‘41. Да, ‘41. Хиљаде имена постоји овде записано. Моја лична земља нема пара да плати штампање ове књиге, надам се да ће је пронаћи.

Труди се да се не знају подаци о страдалим Ромима и да их нема преживелих јасеновачких логораша. Ово је документ – ко не верује, може да провери – а ја ћу прочитати његов садржај. [чита документ] У Петријевцима је живело седам циганских обитељи са четрдесет два члана, рачунајући и децу. У јесен ‘41. сви су отерани по властима НДХ у непознатом правцу... И онда прескачем део да вас не бих малтретирао. Њихова покретна имовина развучена је по усташама, и оно што је било лошије распродано је по органима тзв. НДХ. Зашто сам завршио покретном имовином? Зато што, господо, Роми све са собом што су имали су носили. Знате ли чега су највише имали са собом када су дошли у логор и шта су највише чували? Чували су злато, дукате и друге предмете који су били ушивени. Амерички суд који је донео одлуку да се неким народима додели огромна ратна одштета, од само... десет процената од тога Ромима – грдно је погрешно, много пута. Да ли је та грешка намерна, не знам, али знам да се намерно прикрива један документ за који знам да постоји. Реч је о попису Рома који је извршен одмах по доласку усташа на власт – три примерка. Само неколико, да кажем, научних радника усудило се да то изнесе, остатак њих је ћутао о томе. Да сам у ово више него сигуран навешћу један другим пример, за моју земљу, за Србију. И тамо се тврдило да није постојао попис, па су се онда појавили шездест пет хиљада мртвих у немачким документима. Немци су одмах по доласку сачинили попис Рома у Србији, врло прецизно, и то понели са собом. Бојим се да неко скрива и попис који постоји.

Можда ја то само сањам, како ће то вероватно већ неки помислити, али много од тога нисам сањао, јер сам показао. Једна од тих ствари коју желим да вам кажем, и тиме завршавам – није тачно да нема преживелих Рома из јасеновачких логора. Тридесет и три записника постоје у Музеју геноцида код доктора Милана Булајића. Већину сам њих објавио овде.

Трудио сам се, господо, за ово кратко време да поставим само нека питања. Као што видите, одговоре нисам давао јер су тешки. За моја нејака плећа они су заиста тешки. Надам се да ће једнога дана бити много више оних који ће се интересовати за ову проблематику, а да они притом нису Роми. Свима вама што сте ме слушали, а пре свега организаторима конференције, желим да се захвалим. Ако има питања, ту сам.

Питања и одговори

Др Томас Поповић: Узмите микрофон. Молим вас, узмите микрофон.

Гђа Жени Лебл: Ја сам само хтела да питам да ли је... да ли су сви они који су сматрани Ромима, да ли су се декларисали као Роми када је први пут организован попис Рома, и да ли се зна уопште у сваком делу бивше Југославије колико их је било, и колико их је остало, наравно? Хвала.

Г. Драгољуб Ацковић: Апсолутно се зна у било ком делу Југославије Рома да је живело јер је вођена тајна евиденција, али је тачно и то да се сви нису декларисали као Роми. Међутим, ја ћу вам сада пронаћи и цитирати неке од ових изјава за које се знало. Већина њих потиче или тврди у тексту – ја сам Циганин – а овде можете проверити.

Рабин Јозеф Атијас: Моје питање је да ли имате информацију, можда приближно тачну ако не потпуно тачну, колико је у последњем рату у Хрватској страдало Рома?

Питање присутних: Ком рату?

Рабин Јозеф Атијас: Последњем рату, од '92. до...

Г. Драгољуб Ацковић: Таква информација не постоји. Страдало је... много више је избегло, али моја сабраћа и неки други истраживачи никада нису пружили такве информације. Изнећу вам један податак из Босне. Нећете веровати, помиње се један податак да је тридесет хиљада Рома само у Берлину из Босне. Ја сам био и видео много. И одговорићу на једно питање које ме нико није питао, а то је да су нас сви убијали, како је ко стигао, од Аркана до Југословенске Народне Армије. И Словенци и Срби и Хрвати и Муслимани, и само Марсовци још нису долазили, вероватно не знају пут. [коментар преводиоца: *Надам се ни Јевреји*] Ни Јевреји [смеју се].

Др Томас Поповић: Доктор Живановић.

Проф. Србољуб Живановић: Желео бих да потврдим неке ствари које сте нам испричали. Године 1964, када смо ископавали масовне гробнице у Јасеновцу, велики број ромских породица долазио је са децом да гледају како радимо, како ископавамо смрскане људске лобање и кости, и показивали су својој деци костуре које смо вадили, и говорили су својој деци да ту морају да науче, на лицу места, шта се десило њиховим рођацима, њиховим очевима, мајкама, дедама и бабама, или њиховим сестрама и браћи. Дакле, чак иако неке ствари нису званично забележене, познате су и ромско становништво на територији бивше Југославије их памти.

Знам једну чињеницу коју су нам тих дана говорили, да нико не зна тачан број Рома који су живели на територији хрватске државе – што значи Хрватска плус Босна и Херцеговина – али знамо сигурно да смо 1945. у Хрватској нашли – можда ћу погрешити – четиристо дванаест Рома, и нешто више од четиристо у Босни и Херцеговини. Тренутно се не сећам тачног броја. Дакле, то смо знали у то време. Хвала вам.

Г. Драгољуб Ацковић: Хвала вам, дали сте ми шлагворт да кажем цифру за коју мислим да је приближна. Ја сам намерно избегао да кажем наслов мог реферата који је иначе припремљен. Зове се *Лицитирање о броју ромских жртава у Јасеновцу у Независној Држави Хрватској*. Ако је на просторима тадашње Југославије живело три стотине хиљада Рома – Србија, Македонија, Косово имало је око две стотине, а Босна, Хрватска, Словенија, део који је окупирао Немачка, дакле Војводина, имала је остатак. Ви сте, драги господине, рекли тачне податке. На територији Хрватске је било четири

стотине дванаест, на територији Босне четири стотине педесет Рома. Израчунајте сами колико Рома нема. Ја не кажем да их је убио неко, ко их је убио и где их је убио.

Питање присутних: И који би то био број, извињавам се?

Рабин Јозеф Атијас: Деведесет девет посто, ја знам... *[неразговорно]*

Г. Драгољуб Ацковић: Деведесетак процената најмање, деведесет девет је отприлике, цифра је између осамдесет и осамдесет пет хиљада. Али сам друго нешто хтео да кажем. Мало пре сам држао књиге Драгојеве о деци која су страдала у руци, намерно, зато што сам се сетио податка да је хиљаду четиристо осамдесет и тако јеврејске деце страдало.

Рабин Јозеф Атијас: Хиљаду сто деветнаест.

Г. Драгољуб Ацковић: Хиљаду сто деветнаест. Да. Четири хиљаде и осамсто ромске деце је страдало по тим књигама, а по неким другим књигама много више. Само сам те податке хтео да наведем. Осам хиљада према мојим подацима *[коментар говорника током превођења који је немогуће чути]*. Најмање осам хиљада, јер ја овде у овом тренутку имам 7808.

Питање присутних: Дјеце?

Г. Драгољуб Ацковић: Да... готово деведесет девет процената деца.

Др Бернард Клајн: Хвала вам. Пошто имамо неколико минута хтео бих да искористим прилику да позовем учеснике који нису имали прилике да нас поздраве јутрос. Је ли ту доктор Пејо Ђурашиновић? Није. Господин Симо Брдар? Није ту. Ту је? У реду. Симо Брдар је директор Спомен–подручја Доња Градина и укључен је истраживање предмета Доња Градина у контексту Јасеновца. У реду. Господин Брдар је такође имао битну улогу у заштити јасеновачке архиве за време прошлог рата.

Г. Симо Брдар

Поздравно обраћање

Поздрављам вас... поздрављам организаторе Треће конференције о концентрационом логору Јасеновац, све учеснике ове конференције, и кратко ћу се представити. Ја сам Симо Брдар, директор Јавне установе Спомен–подручје Доња Градина. Можда вам је сад овај појам помало нејасан, али ја ћу рећи да је то највеће стратиште јасеновачких логора. Наслов моме реферату јесте *Доња Градина, највеће стратиште јасеновачких логора*. Могу вам рећи да су ме неки новинари и назвали заточеником Спомен–подручја Јасеновац. Ја долазим директно из подручја пејзажа и страдања Јасеновца и Доње Градине. У меморијалу спомен–подручја Јасеновац радим већ годинама и прије овог рата 1991. читаво вријеме овог рата сам углавном провео на том подручју меморијала.

Рекао сам да сам данас директор Јавне установе Спомен–подручје Доња Градина. У реферату кога ћу вјероватно сутра излагати покушаћу да износим само чињенице, а те чињенице су на основу истраживања која су вршена у Доњој Градини. И покушао сам их поткријепити прилозима. И још само додатак – овај мој реферат је рађен искључиво по обрасцу и међународним критеријумима, који подразумева идентификацију, опис, оправданост историјског и меморијалног третмана Спомен–подручја Јасеновац – Доња Градина, и прилоге. Надам се да ћемо сутра захваљујући чињеницама које су овдје неке ствари дефинитивно сматрати изученим и истраженим. Замолио бих организатора да размотри могућност да сутра пројектујемо документарни филм под насловом *Са во, водо* у трајању од седамнаест минута, казивање преживјелог логораша, који је као дијете одведен у логор Јасеновац. Можда би добро било погледати овај филм зато што је прошао међународну верификацију, не због теме, већ због његове садржине и начина казивања. Хвала.

Г. Дарко Трифуновић

СПОМЕНИК ЈАСЕНОВАЧКИМ ЖРТВАМА У ЊУЈОРКУ

Кратко ћу вам се представити. Моје име је Дарко Трифуновић, магистар сам правних наука, и до скоро сам био први секретар мисије Босне и Херцеговине при Уједињеним нацијама. Обављајући тај посао сусрео сам се са једном старом госпођом, симпатичном, зове се Ева Дојч Костабел, која је једна од жртви холокауста, жртви која је са

седамнаест година морала да оде из Хрватске, а претходно, овај... цела породица је одведена у концентрациони логор Јасеновац, где је и страдала. Ја сам требао да пренесем њено писмо које је кратко; међутим, пошто на интернету нисам имао прилике да... да га скинем са интернета, али га врло добро памтим, а дозволићете ми да изнесем пар ствари и утисака везаних за мој боравак у Њујорку и сусрета са том госпођом, верујем да ће вам то бити интересно.

Еву сам упознао приликом анти–Нато демонстрација, али то сад у овој ситуацији није важно. Наш следећи сусрет, важан сусрет, био је у Кингзборо меморијал парку, близу Кингзборо колеца, где и професор Клајн предаје, и том приликом Ева је организовала групу људи која је требала да положи камен–темељац за споменик жртвама Јасеновца, није баш у сред Њујорка, али у једном од дистрикта, тј. у једном од њујоршких општина, Бруклину. Нисам могао да сакријем своја осећања. Ева је замолила да ако будем био у прилици са колегом Милошем Прицом, који је са мном радио, овај, доведемо што више дипломата и представника Уједињених нација. Том приликом као наш гост био је и рабин Ефраим Ајсак, који је њујоршки... један од њујоршких рабина и професор теологије на Харварду и Принстону. И он је, овај, обратио се аудиторијуму једном кратком молитвом. И тај споменик, тј. тај камен–темељац је постављен, и то је једна информација за вас овде. Евина порука је... она је такође стара, скоро као господин Арије – она не жели да стане, жели да се настави са радом, жели успех комисији, свима онима... онима који су до сада радили, и оним другим, тј. млађим генерацијама које треба да се баве Јасеновцем, не као само логором смрти – овде сам чуо нека разна размишљања – већ као примером за извршен геноцид, да се, једноставно, категорија злочинаца не може посматрати једноставно већ универзално, и да није битно ко је злочин починио, већ је битно да сви они који су починили злочин дођу пред лице правде зарад будућих генерација.

Ето, толико, ја вас не бих више смарао, овај, жеља ми је сигурно да следећи пут поред људи у комисији и овог поштованог аудиторијума овде буде сигурно и доктор Ђорђевић из Београда, Јосип Перлих, као и многи други који су преживели Јасеновац а дан–данас су живи. Хвала вам најлепше.

Др Бернард Клајн: Мислим да ћемо овим завршити за данас. Говорник... говорник који је следећи на реду није могао да дође због болести, па можемо да бирамо: или да наставимо са сутрашњим програмом и да позовемо учеснике који по распореду излажу реферате сутра, или да овим завршимо и вратимо се сутра.

Г. Славко Голдштајн: Ја мислим да почнемо, јер сутра требамо о писању да завршимо поподне. Ја мислим да се сад настави до шест.

Др Бернард Клајн: Да наставимо до шест?

Коментар присутних: Још сат!

Др Бернард Клајн: Шта?

Коментар присутних: Још сат, не више! Још сат, не више. Сада је пет сати. У шест смо готови. У реду.

Др Бернард Клајн: Нећемо бити готови. Морамо да се вратимо и сутра.

Коментар присутних: Али – сат је сат.

Др Бернард Клајн: У реду. Говориће доктор Живановић на тему... да вам кажем која је тема... *Разоткривање и докази злочина над српским, јеврејским и ромским жртвама у Хрватској.*

Проф. Србољуб Живановић
РАЗОТКРИВАЊЕ И ДОКАЗИ ЗЛОЧИНА НАД СРПСКИМ,
ЈЕВРЕЈСКИМ И РОМСКИМ ЖРТВАМА У ХРВАТСКОЈ

Господине председавајући, ваше екселенције, часни оци, рећићу вам неколико речи о српским, јеврејским и ромским жртвама хрватског геноцида, кога треба на одговарајући начин разоткрити и документовати. Преживели логораши, сведоци, научници, историчари, политичари, црквена лица и људи добре воље – толико је пуно оних који су говорили о хрватском геноциду током Другог светског рата и о ликвидацији више од седамсто хиљада Срба, више од тридесет хиљада Јевреја и скоро свих Рома у Хрватској, укључујући Босну и Херцеговину, у систему логора за

ликвидацију Јасеновац да је заиста тешко рећи нешто ново и понудити бољи опис почињених зверстава и објаснити злочине против човечности и геноцида у којима су страдале читаве националне и етничке групе у Хрватској. Још увек је потребно детаљно разјаснити узроке који су навели Хрвате да почине ове злочине. Данас нећу говорити као судски вештак–антрополог, научник или медицински радник. Данас ћу говорити као обичан човек, један од оних који су, нажалост, били на удару немачких, хрватских и муслиманских зверстава између 1941. и 1945. године.

Већ четрдесет година, још од времена када сам тек започињао каријеру универзитетског предавача и судског вештака–антрополога, а посебно након откопавања масовних гробница у Јасеновцу и Градини 1964, покушавам да саопштим свету истину о незамисливом покољу невиних жртава хрватског и муслиманског геноцида, о нестанку више од седамсто хиљада људи и хладнокрвном убијању деце, нејаких, старих и младих само зато што су по мишљењу Хрвата припадали погрешној вери, етничкој групацији или народу. Комунистичке власти сада бивше послератне друге Југославије су увек покушавале да ме ућуткају и да спрече да истина дође до људи у Југославији у име братства и јединства и мирног саживота жртава и убица. Извештај радне комисије судских вештака–антрополога који су само делимично ископали масовне гробнице у систему хрватских логора за ликвидацију у Јасеновцу – јер им није било дозвољено да обаве целовита испитивања а што је и признато властима 1964. године – изгубио се и делимично је по први пут објављен 1992. Савремени хрватски писци користе тај део извештаја када желе да минимизирају број убијених жртава. Тада, као и сада, понашање власти и званичника Југославије, Хрватске, Србије и Босне и Херцеговине онемогућавало је и даље онемогућује напоре људи, људи који су искрено желели и желе да кажу истину. Чак и данас, након такозваних демократских промена на Балкану, након разарања и парчања југословенске државе и стварања неколико нових држава као независних националних држава, где је Босна и Херцеговина постала протекторат међународне заједнице, ништа се није променило у вези с Јасеновцем. Сада има пуно више масовних гробница невиних људи убијених током протеклих десет година и много је већа брига за ове свежије гробове него за јасеновачке. Људи углавном не схватају да би било мање жртава у последњем рату у Југославији да им је истина о Јасеновцу саопштена на време.

Чини ми се да је становништво бивше Југославије у стању шока након преживљавања свих нових недела која су се десила након уплитања америчког НАТО–а и Европске заједнице у грађански рат у Југославији. Престали су да мисле на Јасеновац

и стара зверства. Безуспешно покушавамо да саопшtimo људима бивше Југославије, а посебно Србије, циљеве и резултате рада међународне комисије о Јасеновцу зато што званичници и даље не желе да чују истину нити допуштају да се она јавности саопшти. Прошлог лета сам дао велики интервју главним југословенским дневним новинама, *Политици*, у којем сам покушао да објасним оно што је урађено од Друге међународне конференције о Јасеновцу и након нашег последњег састанка у Њујорку у јануару. Новинар који ме је интервјуисао се изненадио када је чуо све те нове чињенице и пожелио је и био је рад да то и објави. Међутим, интервју се никада није појавио због цензуре уредничког одбора или због самоцензуре. Чини ми се да тренутна власт у Србији која за себе тврди да је демократска има према Јасеновцу исти став као и претходне власти Броза и Милошевића.

Резултат овакве политике је да људи још увек не знају истину. Злочинци који су испланирали, организовали и извршили злочине против човечности, који су спровели геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима и у јасеновачком комплексу убили више од седамсто хиљада људи, исто као и њихови данашњи следбеници покушавали су и покушавају и даље да минимизирају број жртава, мислећи у својим злочиначким главама да је мањи злочин убити седамдесет хиљада невиних људи него седамсто хиљада. Реке мастила и километри траке за писаћу машину потрошени су на расправе о броју жртава убијених у Јасеновцу. Политичари, демографи, статистичари, историчари, новинари и многи други тврдили су да знају истину о Јасеновцу и хрватским геноцидним активностима, али, у суштини, никога од њих никада није интересовала истина. Већина њих је пробала да искриви истину. А сви они које је заиста интересовало да открију истину могли су да је открију и да је виде. Истина лежи сакривена на метар и двадесет центиметара испод површине земље у подручју дужем од дванаест и ширем од пет километара. То су Јасеновац и Градина, са обе стране реке Саве. Чека скоро шездесет година да се разоткрије, ископа, истражи и опише, и коначно прикаже јавности која тражи да сазна како су настрадале ове жртве и каква су недела починиле зверске убице.

Чини ми се да данас има пуно оних, баш као што их је било пуно и у прошлости, који се боје да сазнају истину из страха да ће она разголитити њихове себичне и злочиначке намере и дела, њихове лажи, њихове грешке, њихову мржњу и њихове страхове. Неки од њих привидно подржавају истрагу а у суштини су против ње. Чине све што могу да би спречили нову истрагу у Градини и Јасеновцу и постављају разне препреке. Остатак бивше Југославије не жели да остави утисак да подржава истрагу јер

теже да очувају добре односе са данашњом власти у Хрватској, упркос чињеници да ова земља наставља са својом геноцидном политиком, која је наставак геноцида почињеног током Другог светског рата. Данашња политика Хрватске довела је до егзодуса милиона нових жртава који су морали да побегну из Хрватске под камењем којим су их засипала хрватска деца, повређујући најмлађе, немоћне, старе и све невинне Србе. Истовремено, док се ово дешавало, хрватски председник и отац нације је у то време отворено изјављивао да је захвалан Богу што му жена није Јеврејка или Српкиња. Ту реченицу је објавио и у својој књизи. Хрватска не жели да дозволи милиону нових жртава свог геноцида да се врате у домове својих предака у Хрватској. У ствари, ово је резултат промишљених напора да се сакрије истина о геноциду почињеном у Јасеновцу.

Морам да кажем да ми јесте жао након што сам све ово рекао – време је да се заузме позитивнији став. Осећам да нам је дужност да инсистирамо на новом и систематском интердисциплинарном испитивању огромних масовних гробница у Јасеновцу и Градини. Хрвати су уништили већину докумената и предмета који су били чувани у музеју у Јасеновцу. Остатак музејске колекције предат је властима Републике Српске у Босни и Херцеговини, а међународној комисији стручњака и учесника Друге међународне комисије о Јасеновцу у Бањалуци пре две године никада нису рекли да се материјал тамо чува. Премијер владе Републике Српске је одмах по завршетку конференције предао сва документа и предмете из јасеновачког Музеја званичницима САД. И говоре нам да је сав тај материјал прегледан у САД и након тога послан у Хрватску. Шта је од докумената уништено, шта је остало – не знамо. Свакоме је јасно да непријатељи истине верују да се истина никада неће открити без доказа. Али, греше. Као што сам раније рекао, главни доказ је још увек тамо, у Јасеновцу и Градини, шити га тло, на само метар и двадесет од површине земље. Знам да су се до данас, после толико година, вероватно распали сви дечији костури и да је вероватно такође изгубљено барем петнаест посто костура одраслих. Предмети попут одеће, ципела, накита, дечијих бочица за млеко, лонаца и шерпи су још увек тамо. У било ком тренутку могуће је извући сав овај материјал из земље.

Дакле, молим вас, дозволите ми да дам неке позитивне предлоге за будући рад и будуће истраживање Јасеновца и Градине, не само да би музеју обезбедили још овог грозног материјала, већ да бисмо могли да илуструјемо истину и укажемо на злочине против човечности и на страдање жртава. Да бисмо сломили отпор разних званичника и институција у земљама створеним на територији бивше Југославије и шире, предлагем

следеће, да се иницира ново интердисциплинарно и вишенационално испитивање у Градини и Јасеновцу и открије садржај огромних гробаља и гробница, да се дође до нових доказа и утврди број и положај масовних гробница. Није практично нити могуће ископати све гробове. Требало би насумично одабрати и отворити неколико масовних гробница, а сада постоји могућност и да се са конкретном прецизношћу лоцирају масовне гробнице и садржај гробаља употребом геофизичких и радарских метода, а надам се и да ће их сутра објаснити господин Бабић и други. Такво испитивање би нам дало јасну слику читавог подручја Јасеновца и Градине и њиховог садржаја. Требало би да тражимо помоћ израелских и америчких институција за ова испитивања. Постоје неке нове методе и нова опрема које се сада користе у овим земљама. Треба да тражимо помоћ садашњих влада на територији бивше Југославије. Предлажем да један мала делегација наше међународне комисије посети све главне градове и затражи пријем код председника држава и влада те да им објасни наше циљеве и затражи помоћ у спровођењу предложеног испитивања. Морамо да инсистирамо на вишенационалном, научном и интердисциплинарном испитивању комплетног јасеновачког подручја.

Не смемо да заборавимо да инсистирамо на новчаној надокнади за преживеле жртве хрватског геноцида или надокнади њиховим породицама. Знамо да су Хрвати опљачкали имовину невиних жртава и добро се зна да је огромна количина златног новца, накита, златних зуба и слично послата у Ватикан пред крај Другог светског рата. Постоје документи о томе ко је сакупљао и послао злато, ко га је примио у Ватикану и како је употребљено. Ватикан и Хрватска морају да врате ово злато етничким групама којма је одузето. Знамо да је највећи део тог злата припадао јеврејској и ромској заједници, а и да је српски део био знатан мада далеко мањи.

Дужни смо да пратимо све ове наше активности и извештавамо јавност у већини укључених земаља о резултатима истраге и о помоћи коју добијамо од надлежних власти и званичних институција. Морамо да разоткријемо доказе и представимо документа. Несрећне жртве хрватског геноцида и монструозних зверстава чији су остаци закопани у Јасеновцу и Градини захтевају да неко негде саопшти истину. Ако већ они не могу да говоре, наша је дужност да пронађемо доказе који ће говорити уместо њих. Морају се озбиљно узети у обзир сви предлози које смо добили од Друге конференције у Бањалуци и нашег последњег састанка у Њујорку. Хвала вам пуно на пажњи.

Дискусија на реферат проф. Србољуба Живановића

Др Бернард Клајн: Има ли питања? Доктор Булајић.

Г. Славко Голдштајн: Не, не. Прво Булајић, ја сам после њега. Само питање, не коментар.

Др Милан Булајић: Ја сам имао коментар у циљу истине. Након што је доктор Живановић дао тај интервју *Политици* у Београду ја сам покушао да утврдим зашто се тај интервју не појављује. Али, трагајући на свом лаптопу код куће открио сам да је ваш интервју објављен у међународном [издању], али не и у Београду. Па сам написао писмо главном уреднику *Политике*, тражећи објашњење зашто су то урадили. И добио сам одговор и о томе вас обавестио, али је могуће да га нисте примили. Одговор је био – био је послан у унутрашњост Југославије, али га није било у београдском издању. Дакле, можете га наћи на интернету, али не и у Београду.

Г. Славко Голдштајн: Ја имам два питања. Говорићу овај пута хрватски, да будем прецизан. Ви сте рекли неке тешке ријечи. Из вашег произлази, а питам да ли је тако, јесам ли криво схватио, да ви говорите о хрватском геноциду и да према томе генерализирате кривњу за геноцид на хрватски народ као такав. И друго питање: ви говорите о геноцидној политици садашње хрватске власти, не Туђмана, садашње владе, ако сам точно схватио, и ја вас молим одговор на ова оба питања прецизно.

Проф. Србољуб Живановић: Мислим да сте ме сасвим добро разумели и имам пуно доказа да је то истина. Ако желите, даћу вам те доказе. Не могу вам дати доказе овог тренутка, али је већини људи то сасвим јасно, а ако је потребно, могу да објасним. У ствари, утисак који сте стекли из онога што сам пробао да кажем је сасвим исправан и ја иза тога стојим.

Гђа Жени Лебл: Геноцидни народ? Да је Хрватска геноцидни народ, или шта?

Проф. Србољуб Живановић: Нисам рекао да је хрватски народ геноцидан народ јер такве ствари не постоје. Али Хрвати су били... Хрвати су као народ били против Срба,

Јевреја и Рома током Другог светског рата и настављају исту политку тиме што не дозвољавају жртвама последњих геноцидних акција да се врате у домове својих предака у Хрватској постављајући пред ове људе бројне препреке, али, у суштини, они не могу да се врате. А ако ми не верујете, питајте хиљаде оних који сада живе у Лондону, који су ступили са мном у везу и испричали ми ужасне приче. А кад бих вам показао нека од писама која смо примили од жртава из последњих ратова, кад бих вам показао писма деце која су била сведоци убијања родитеља 19... када беше... '92. и тако даље, и током такозваног „Бљеска”, „Олује” и тако даље, били бисте ужаснути. Можда неки људи у Хрватској не знају за ово зато што им нико никад није рекао. Али, као што кажем, у свакој грозној ситуацији, како је то било у последњем и ранијим ратовима, прва жртва је увек истина, а злочинци који су починили недела су исти они који од људи покушавају да сакрију истину.

Г. Славко Голдштајн: Молим вас, дозволите само да [*неразговорно*]... Ја бих могао исто тако набрајати десетине и десетине људи, десетине и десетине искустава. Будући да овдје има врло мало – остали смо сви који разумијемо српски и хрватски, господину доктору Клајну ја ћу превести касније – ја ћу говорити овај пута хрватски, односно српски. Врло кратко ћу... настојат бити.

Мене су спасили Хрвати од Хрвата. Ја сам побјегао – нећу ићи у детаље – из Карловца као 13-ипогодишњи дечко у хрватско село Бански Ковачевац на Купи, гдје има три стотине... гдје је било три стотине сељака. Сви су знали ко сам и што сам, и ја сам преживео и нитко ме није тужио. Онога часа кад су сазнали да ће доћи усташка полиција... усташка посада, обавијестили су ме, помогли су ми да дођем натраг код супруге посланика ХСС-а и да се сакријем, која ми је прибавила фалсифицирану пропусницу с којом сам отишао у талијанску зону и у партизане. У партизанима сам био претежно у хрватским јединицама, у Приморско-горанском... прво у Омладинској чети, 6. бригади, затим у Карловачкоме одреду и Карловачкој бригади, који су се састојали приближно од деведесет посто Хрвата. Заједно са њима ја сам се борио против усташа. Мислим да је то довољни аргумент, и тврдим да је било више нас у тим хрватским селима, више људи који су подржавали нас, него који су подржавали усташе. Ја не желим негирати ниједан тренутак злочине које су починили усташе, али ми је антипатично злочине једне групе људи једнога народа поистовијетити са цијелим народом. Ја бих исто тако могао и за друге народе – што, наравно, нећу учинити – рећи – овај злочин тамо, не знам, на Тибету значи да си је цијели тај народ не знам какав.

Друго, данашња хрватска власт – понављам, ја ју критицирам за многе ствари – али сигурно није геноцидна, и нити је крива за било које убојство неког Србина или било кога нехрвата. Власт која постоји три године није довољно учинила на поправку онога што је Туђманова власт оставила, није довољно учинила и на другим подручјима, али није... зауставила је један прогон који је до тада постојао и препологано омогућује повратке Србима. Господине Живановићу, ја сам из Карловца, ја познам свако кордунско село, и српско, и хрватско, и знам – можда не свако – али за велику већину села знам ко је шта починио и када. И мене позивају и једни и други *[неразговорно]*, и тиме сам поносан, на своје обљетнице, и сматрају да говорим истину. Па и сада вам говорим истину – хрватски народ је у већини био против тога. Ја вам могу изнијети и бројке. Почетком '41. у мом граду Карловцу – прије 10. априла '41 – било је двадесет један заклету усташа. У року од три–четири мјесеца... у року од два, три–четири тједна, два мјесеца највише, до краја маја, било их је преко две хиљаде регистрираних. 31–ога дванаестог '41. кад су правили ревизију већ их је било свега четиристо. Хрватски народ се згрозео добрим дијелом, не свуда и не сви, над злочинима, и дистанцирао се врло брзо од усташке власти, и врло брзо је постао у већини присташи антифашистичког покрета. Не свуда, не сви, али у крајевима у којима сам ја био у великој већини. То је Горски Котар, то је хрватско приморје, и то је карловачки крај од Озља па до Огулина.

Г. Александар Петров: Опет постоје ту две истине. Једна је у прилог овоме што ви говорите. Пре неки дан је показан филм, направио га је Пуховски усред Загреба, о злочинима хрватским који су рађени у овом рату, где је Бајрамовић Мирослав испричао да је он лично убио сам осамдесет четири Срба, причао о пљачакама и о свему томе. На филм... на фестивалу усред Загреба тај филм је показан. То се раније није могло десити.

С друге стране – о садашњој хрватској влади. Ја дванаест година живим у Америци, предавао сам на већини америчких универзитета – на Харварду, Стенфорду, Берклију, Колумбији – ма на свима редом. Био је Месић у званичној посети Сједињеним Америчким Државама и изјавио је – ја сам срећан што је моја земља Хрватска у Другом светском рату била савезник Америке. Ја сам то снимео, то постоји на видеу. Човек који усред данас пориче чињеницу да је Хрватска била трећа земља која је објавила рат Америци, која је... никад није склопила мир, који тврди да је његова земља у Другом светском рату била савезник Америке, то је... говори о тој истој власти која је данас на власти.

А с '41. у вези – још само да и то кажем – сви хрватски официри југословенске армије, краљеве армије, прешли су код усташа. Сви, без изузетка! И трећа ствар – ја сам господину сада управо рекао једну ствар. Сто педесет две хиљаде долара се даје да се подигне поново један споменик који је направио Богдан Богдановић, један комунистички вајар, који се зове „Камени цвет” као онај совјетски филм из '47, где нема једног обележја због чега су ти људи убијени. Нема на том обележју ништа јеврејског, нема на том обележју ништа православно...

Рабин Јозеф Атијас: Није никада ни било!

Г. Александар Петров: Ништа, није никада ни било. И сад тај човек поново добија паре за споменик који никад тамо није требало да се дигне, јер су ту људи убијени због своје вере, због своје нације, а говорило се – убијени су Југословени. Убијени су Јевреји, Срби, Роми. И на томе треба да буде звезда са шест... и треба да буде крст, и то је оно што треба да буде. Или да буде исто за Роме муслимане, да буде муслимански знак.

Г. Славко Голдштајн: Овако, све три тачке које сте рекли нису точне. Све три. Прво, Месић. Месић је човек који пуно прича. Лак је на говору, ја га лично познајем, и рекао сам му – твоја главна грешка је то да свако ко те на пјешачком прелазу ухвати за рукав, дајеш му интервју.

Г. Александар Петров: Он је дао у *[неразговорно]* ...

Г. Славко Голдштајн: Опростите, сад ја говорим! Ја сам вас слушао. Сад, молим вас лијепо, слушајте мене ви.

Др Зоран Лакић: А и ми бисмо хтјели да дођемо до ријечи! Ви говорите, и ви, и један и други говорите по три сата! Дајте и нама по пет минута, молим вас!

Г. Славко Голдштајн: Изволите...

Др Зоран Лакић: Па, ево, поново ми не дате ни ријечи!

Г. Славко Голдштајн: Изволите, не вичите на мене. Дакле, молим, Месић, међутим, је... никада није – можда он није, ја не знам да ли је он точно упућен – али никад вам неће порећи то да је Независна Држава Хрватска објавила рат Енглеској и Америци.

Г. Александар Петров: Он је то рекао у Америци!

Г. Славко Голдштајн: А то није Хрватска! Ма, то није Хрватска! Па човјече божији, Месићев отац је био у партизанима! Он тврди да је давно рекао... али...

Г. Александар Петров: Ја знам шта је он рекао. Он је то рекао у Америци! То постоји на видео траци!

Г. Славко Голдштајн: Па наравно! Јер Хрватска се борила на страни Америке! Ми смо се борили, партизани хрватски... Па, дајте, схватите...

Г. Александар Петров: Па ту је деведесет одсто било Срба у тим батаљонима!

Г. Славко Голдштајн: Није точно, ја сам био у хрватским јединицама. Друго, ви тврдите да су сви...

Г. Александар Петров: То је Месић рекао!

Г. Славко Голдштајн: Опростите, дајте да вам кажем. Тврдите да су сви хрватски официри прешли у усташе. Од мога пријатеља Владе Приморца покојнога стриц Приморац је у Мостару као...

Г. Александар Петров: [неразговорно]

Г. Славко Голдштајн: Ма, немојте... Па чекајте, рекли сте – сви! Немојте повлачити...

Г. Александар Петров: Постоји списак [неразговорно] ...

Г. Славко Голдштајн: Ја вам могу набројити неколико.

Г. Александар Петров: А, неколико!

Г. Славко Голдштајн: Чекајте, неколико вам ја могу набројити. Ја сам једног и познао.

Г. Александар Петров: Постоји списак *[неразговорно]* ...

Г. Славко Голдштајн: Смијем ли вам рећи? Приморац, мајор, у Мостару бранио је Југославију, морао је бјежати пред усташама, сакрио се у Дрнишу и отишао у партизане и постао партизански генерал. Је л' то знате? Знате за његово... према томе...

Г. Александар Петров: Четрдесет четврте су многи отишли!

Г. Славко Голдштајн: Ма наравно, онда немојте говорит сви! Ми смо говорили о томе, опростите...

Г. Александар Петров: Отишли су јер су променили *[неразговорно]* ...

Г. Славко Голдштајн: Ви сте говорили о томе...

Рабин Јозеф Атијас: За два дана у Хрватској, реците му исто, то није тајна, то је јавна тајна, да је за два дана сто седамдесет хиљада комуниста у Хрватској прешло у ХДЗ. Је л' тако ил' није тако?

Др Зоран Лакић: Пошто се овде *[неразговорно]* не добија ријеч, ја ћу се јавити за ријеч. По први пут овдје, по први пут се јављам за ријеч! Представићу се: зовем се Зоран Лакић, по струци сам историчар, професор сам универзитета, специјалиста за историју Другог свјетског рата и Југославију у њој. Члан сам Црногорске академије науке и умјетности. Дајте мало стручности да овде добије ријеч! Ви овде у методолошком смислу углавном гријешите! Наводите један пример, па то уопштите. И ја бих са становишта те струке хтео да кажем неколико ствари. Ако ћете, пошто су овде сви наши, је ли, и разумијемо се, значи, не треба преводити. Ја ћу ово да кажем. Ми морамо овде стручно разговарати. Не можемо ми тврдити – ја то кажем – јер ћу ја питати – а на основу чега ви то кажете? Па ћу ја видети јесте ли ви стручан или нисте ви стручан. Или ви кажете – не мислим, опростите, овај, Голдштајн, не мислим на вас,

него мислим на све. Али и на вас! Дакле, не можемо ми тврдити, овај, то пише у овој књизи или у оној књизи, и онда сад сервирати то као неку научну истину. До научне се истине тешко долази. И до научне истине се долази преко научне расправе. А пошто је ријеч о историји, онда преко расправе у којој учествују претежно историчари. Ја, право да вам кажем, овде сам слушао, fine сам ствари чуо, али ја видим да овде врло мало има историчара. Значи, не можемо ми успоставити дијалог. Има ту неких нетачности и због тога сам се и јавио овде да говорим.

Геноцид у Другом светском рату и Јасеновац десио се у оквиру Другог светског рата. Дакле, десио се тамо где сам ја специјалиста. И сад овде тврдња, овај, да су хрватске јединице биле састављене деведесет посто од Хрвата – ја ћу да кажем да то није тачно и позваћу се на сву литературу која је до овог дана... научну литературу која је до овог дана написана. И хрватских и српских и црногорских и босанских и македонских и словеначких историчара. Према томе, то је то. Овај, ја ћу сад као аргуменат један да кажем – комунистички лидери до ових промјена, Владимир Бакарић на једном званичном састанку је рекао да је хрватски народ окренуо масовно у устанак тек после '43. године. Навешћу вам други један пример. У Војноисторијском институту који чува најбројнију документацију о рату наишао сам на фасциклу у којој пише строго поверљиво. Истраживач воли да види шта је то строго поверљиво. Нашао сам тамо Осми хрватски корпус. Осми хрватски корпус. Национални састав Осмог хрватског корпуса. Осамдесет посто нису Хрвати. Према томе, ја сам у једној полемици са мојим колегама из Загреба, историчарима..., и одмах су то прихватили. Није то... он није хрватски корпус по основу националног него по основу територијалног. Истина је да је тај корпус из Хрватске, али даље у том документу каже да тамо чине, рецимо, седамдесет посто тог корпуса чине Срби, двадесет... петнаест посто чине Муслимани и, рецимо, десетак посто чине Хрвати. Ја говорим вија факти, дакле, преко чињеница, то су чињенице. И не можемо ми занемаривати те чињенице.

Другу ствар... ја сам... коју сам примедбу ставио. Не можемо ми, такође, на основу једног примера или два примера или десет примера превући неку оцјену преко читаве територије или читавих народа. Ја се потпуно слажем да је то једна грешка нашега предавача о чијем реферату расправљамо. Ја сам то примијетио, хрватски злочин, хрватски... геноцид хрватски, и тако даље, тако да се могао стећи утисак да се то односи на хрватски народ. Али, пошто је то везано... пошто је то везано за вријеме '41 – '42 године, ја бих то као историчар протумачио да је то на хрватску власт, а то значи на усташку власт. Дакле, не на хрватски народ, не на Хрвате... и тако даље, и тако

даље. Дакле, значи да је то на усташку власт. Овде је помињан и Туђман. Нећу сад ја ливитирати ја се лично знам са Туђманом као историчар, али он је написао... ево, сада завршавам.

Г. Александар Петров: Не, рећићу вам једну ствар. Ја сматрам да је велика штета да сте сад узели реч јер то је толико интересантно да је штета овај [неразговорно] избацити за десет минута.

Др Зоран Лакић: Дозволите, ја нисам могао добити ријеч, ја сам се јављао за ријеч много раније. Али хоћу да кажем ово кад је ријеч о Туђману. Туђман није писао оно *На беспућу...*, овај, није он то писао као историчар. Он је то писао као политичар. Према томе, одвојмо текстове Туђмана политичара од текстова Туђмана стручњака. Ја хоћу овде да заштитим струку, историјску струку. Дакле, ето, то је оно што сам ја хтио да кажем, овај... и, право да вам кажем, ево, и ја сам унио мало динамике, мало темперамента у ову расправу – а штета је! Ја ћу извућ – штета је што емотивно причам. Ја ћу извућ још једну димензију. Мене радује кад смо јутрос отварали овај скуп што је председавајући рекао... председавајући је рекао да је ово трећа конференција и да га веома радује што у њој учествују и Срби и Хрвати и Босанци, дакле, и сви они са простора Југославије... готово, готово...

Др Бернард Клајн: Даћу један научни предлог и има сви да се сложе са њим, а то је да одмах прекинемо. Пуно вам хвала. Видимо се сутра у девет, па ћемо наставити.

ТРЕЋА СЕСИЈА

Председавајућа: др Ница Друјан, САД

Др Бернард Клајн: Добро јутро, добро дошли још једном. Овог јутра ћемо наставити с програмом, прво с оним учесницима који су у програму, у одштампаном програма, а након тога и са онима који нису убачени у програм зато што сам прекасно био обавештен и већ сам био овде. Пошто [неразговорно] у овом тренутку из Њујорка, тако да моја секретарица није могла да направи нови програм и да га овде комплетира.

Јуче сам позивао Пеју Ђурашиновића. Је ли ту? А, то сте ви. Хоћете ли само поздравити присутне или ћете изложити реферат? Заједно са рефератом? Значи то можемо мало да померимо. У реду, добро. У реду. Желео бих да вам кажем да је дошло до неких исправки у програму. Ако погледате ову... на страни за данас након Кумовића имамо доктора Ерика Маркузена, а наведени наслов гласи *Геноцидни менталитет, нацистички холокауст и нуклеарна опасност*. Тачан наслов је *Повратак на тему геноцидног менталитета*. Јесам ли у праву? Повратак на тему, у реду. Занима нас опасност од нуклеарног рата и... нацистички холокауст и опасност од нуклеарног рата. Било би то занимљиво, али не бисте желели да данас причате о томе. У реду. Овом сесијом ће председавати доктор Ница Друјан са Универзитета Хофстра, која је присуствовала скоро читавој конференцији. Задовољство ми је да јој предам микрофон.

Др Ница Друјан: Добро јутро свима. *Шалом*. Морам да почнем тиме што ћу рећи да осећам истинско задовољство што сам овде. Конференције доктора Клајна су поприлично стекле име и репутацију, а након учествовања на неколико од њих у последњих неколико година требало би да кажем да се унапред радујем заиста посебним дискусијама из којих се невероватно много може научити, а нарочито с обзиром на тематско богатство ове конференције и чињеницу да ће толико људи које раније нисмо чули изложити своје реферате у оквиру једног аспекта проучавања холокауста који морамо да познајемо ми Американци који предајемо овај предмет. [коментаришући изразито сажет превод] Учинио ми се да сам дуже говорила. Увек сам желела да будем преводаца, али немам... биће ваљда и то у мом следећем животу. Поподне ћу изложити свој реферат. Међутим, сада ћемо одмах да се бацимо на програм; наш први говорник је доктор Кумовић, који долази из Музеја Војводине у Југославији, и он ће говорити о *Страдању сремских Јевреја у концентрационом логору Јасеновац*.

Др Младенко Кумовић

**СТРАДАЊЕ СРЕМСКИХ ЈЕВРЕЈА У КОНЦЕНТРАЦИОНОМ
ЛОГОРУ ЈАСЕНОВАЦ 1941 – 1945**

Срдачан поздрав свим присутним. Пре отприлике двадесетак година, када сам посетио Спомен–подручје Јасеновац које је било изграђено као један меморијални комплекс и институт за изучавање онога што се десило у Јасеновцу, са колегама у разговору, питао сам их колико је жртава било у Јасеновцу. Поновили су ми ону цифру од око седамсто хиљада, заснивајући то на истраживањима која је урадила хрватска земаљска комисија одмах након ослобођења. Заправо, они су утврдили између петсто и шесто хиљада, а каснијим њиховим истраживањима дошли су до цифре од седамсто хиљада. На моје питање колико је страдало из области Срема, пошто је то област коју покрива наш музеј, рекли су ми између две и три хиљаде. Како се наш музеј још од ослобођења бави истраживањем... прикупљањем грађе, заштитом и истраживањем података о Другом светском рату, заинтересовао сам се за ову тему и приликом припреме изложбе која је приказана у Њујорку за прву... поводом прве конференције селекцијом података који се чувају у нашем музеју и које су прикупљале... који су прикупљани, значи, од Другог светског рата дошли смо до бројке од осам хиљада и седамсто. Дакле, три пута више од онога што се званично говорило. Даљом селекцијом података за ову конференцију направили смо, значи, поименично списак жртава Јевреја са овог подручја и дошли до хиљаду двеста девет имена.

А сада кратко шта је Срем. Молим вас, вратите на ону слику. Дакле, то је област која захвата географски подручје између река Саве и Дунава. Има још једна, још једна има мало детаљнија фотографија. Ево, ево, отприлике то је десно, значи, између река Саве и Дунава, и западном линијом потез Винковци. То је географски, оно што би се данас рекло, и ми ћемо са том територијом, дакле, оперисати у овом раду. Највећи део данас области, али искрено, припада Савезној Републици Југославији. Један мањи део налази се у саставу Хрватске, западни. Током Другог светског рата након агресије фашистичких сила 1941. године и окупације Краљевине Југославије Срем је ушао у састав Независне Државе Хрватске. Административно је представљао једну од двадесет две жупаније такозване Независне Државе Хрватске са називом Велика жупа Вука по главном граду Вуковару, подручје величине отприлике... било величине 6300 км² и око 400.000 становника. Национални састав је био следећи: 50% је било Срба отприлике, 27% Хрвата, 16% Немаца, остало су били Мађари, Словаци, Русини и други. Јевреја је према државним статистичким подацима било 2223. Након ослобођења остало их је само 190. На челу сремске жупаније, дакле, кад је дошла хрватска власт након окупације, био је домаћи Немац Јакоб Елике, а његов заменик Хрват Лука Аждајић.

Обзиром на велику скупину Немаца, домаћих Немаца, „фолксдојчера” такозваних, током целог рата преплитала се власт између Немаца и Хрвата.

Вратите сад на ону табелу. Јевреји у Срему... још само мало раније, на синагогу у Митровици... Јевреји у Срему су живели углавном у већим градовима. Ово је синагога из Сремске Митровице пре рата. Иначе, поред Сремске Митровице највећи део је живео у Вуковару, Земуну, Шиду, Илоку. Били су потпуно укључени у друштвени живот тих средина, бавили су се индустријском производњом, трговином, углавном су били угледни грађани и давали су свој специфичан допринос културном животу ових средина. Са доласком окупације и увођењем хрватске власти заведен је и посебан режим за Јевреје, одмах, дакле, одмах је то, априла 1941. Јевреји више нису смели посећивати своје синагоге, врло брзо су поразбијани прозори и врата на овој синагоги, а 1942. године по налогу из Загреба... градоначелник се није усудио то да учини из Митровице, него је ишао по савет усташама у Загреб, и када се вратио донета је одлука да се синагога потпуно разруши. Материјал је искоришћен за грађење магацина за војску. Врло сличну судбину доживела је синагога у Руми. Ово је синагога у Руми, која је такође срушена '42. године. Овај тренд... ово је синагога у Земуну. Она је једина остала несрушена зато што у почетку, 1941. године, Независна Држава Хрватска није контролисала Земун нити старопазовачи... нити Стару Пазову. Део територије се налазио у саставу Србије, односно под влашћу Немаца који су је тада окупирали. Касније је и та... и тај део територије укључен у састав Независне Државе Хрватске. Синагоге су постојале и у другим местима – у Шиду, у Илоку, Ердевику, Старој Пазови – све су разрушене током '42. Идемо на табелу. А што се тиче Јевреја, они су прво одмах од почетка пљачкани на тај начин што је тражено да дају откуп у новцу. Прво су их хапсили, а затим тражили новац у откуп, док су их касније искориштавали кроз присиљан рад, да би по наредби у лето од 26. јула до 30. јула 1942. године сви били погубљени, значи и стари и млади и деца, одведени у логор, прво у Винковце, а затим одатле у друге логоре. Највећи део их је завршио у Јасеновцу, 1209, као што сам рекао, и још четири која смо касније пронашли Јевреја, која су дошли из Сарајева у Сремске Карловце и ту се [неразговорно].

А сада би мало скратили, а желео бих да прочитам мој део... део мог реферата да бисмо скратили због превођења. Они који не разумеју српски могу пратити на енглеском тај део излагања. Терор над Јеврејима у Срему почео је већ у априлу 1941. године, одмах по уласку немачке војске. Домаћи Немци „фолксдојчери” организовани у „културбунду” предњачили су у прогону, пљачкању и понижавању Јевреја. У оквиру

„културбунда” имали су секције аналогне онима у Рајху, добро су познавали локалну ситуацију, националну припадност, имовно стање становништва, значај појединих личности у свакој националној заједници. Још пре рата користећи штампу и друга средства информисања организовали су антисемитску пропаганду. Многи чланови „културбунда” одлазили су у Немачку на такозване бесплатне стручне курсеве, а у ствари су школовани за SS–дивизије. Они су при повратку са собом доносили и делили бесплатно разне брошуре, часописе, летке и други сличан пропагандни материјал против Јевреја. Циљ је био створити нетрпељивост локалног становништва према Јеврејима и на тај начин припремити терен за извршење планираног злочина – њихово потпуно истребљење.

Прве мере које су Немци и усташе применили у Срему против Срба и Јевреја било је одузимање радио–апарата. Следило је затим хапшење угледнијих личности и њихово одвођење у затворе. Србе су углавном стрељали под оптужбом да су комунисти и да су радили против државе, а од Јевреја су тражили полагање кауција за ослобођење, отприлике од двадесет до осамдесет хиљада динара, у зависности од локалне средине. Јевреји су углавном живели, као што сам рекао, у Руми, Старој Пазови, Сремској Митровици, Илоку, Шиду и Вуковару, бавили су се индустријском производњом, трговином и занатима, и њихове радње су запосели такозвани „комесари”, лица наводно одређена да се старају о имовини а заправо организатори пљачке. Након више недеља проведених по затворима Јевреји који су се уз положену кауцију вратили кући затекли су своје радње скоро сасвим опљачкане следећи немачки узор. Усташке власти су затим завеле одређене специјалне мере против Јевреја. Уведена је обавеза ношења широке жуте траке на левом рукаву, а касније округлог знака са словом „J”, забрана напуштања места боравка, дневно јављање полицији, забрана кретања на улици од 20 до 8 часова, а недељом и католичким празницима уопште, затим забрана одласка на пијацу пре десет часова, забрана коришћења средстава јавног превоза, купања на рекама и у јавним купатилима. Коначно, уведен је био присилни рад за све Јевреје оба пола од 16 до 60 година старости. Мало ћемо скраћивати. Синагога у Сремској Митровици је опљачкана, као што сам рекао, већ на почетку рата, а сличну судбину су доживеле и друге.

Упркос свим недаћама, пљачки и понижавању сремски Јевреји су се према фашистичким властима снисходљиво односили. Нису напуштали градове нити бежали у шуме, само изнимно. Практично, само неколико појединаца прикључило се партизанском покрету који се у Срему појавио одмах по окупацији, а већ 1942.

нарастао у значајну снагу која је и усташама и Немцима задавала огромну бригу. Усташке власти су половином 1942. године решиле да угуше партизански покрет и да казне локално српско становништво масовним убијањем и одвођењем у логоре. У тајности је припремљена и испланирана операција позната под називом „Томићева акција”, или како су је партизани називали, „Битка за жетву 1942. године”. Операција је подразумевала хапшење и убијање свих способних Срба мушкараца. Хапшења су вршена током јула и августа. Људе су изводили из куће, везивали и камионима транспортовали у Вуковар и Сремску Митровицу у импровизоване затворе. Организовани су такозвани преки судови који су изрицали наводне пресуде. У ствари, није било никаквих суђења. Жртве су у колонама извођене на стратишта у Вуковару, у предграђу Вуковара које се зове Дудик, а у Сремској Митровици на православном гробљу. Сматра се да је само у „Томићевој акцији”, дакле, само у овој акцији убијено око шест хиљада Срба тада. У склопу ове акције решено је, дакле, они нису хтели Србе ни да воде у логоре, једноставно, решили су да ту то изврше.

У склопу ове акције решено је такозвано и јеврејско питање у Срему. По свој прилици након годину дана припрема усташке власти су оцениле да је дошло време за коначну ликвидацију Јевреја. Концентрациони логор Јасеновац је тада већ био спреман за пријем веће скупине заточеника, а на стратиштима у Градини и околним увелико је сејана смрт. Разрађена је и идеја о адаптацији цигларске пећи у крематоријум. Крајем јула издата је наредба за хапшење и одвођење Јевреја у конц-логоре у Илоку, јер случајно је сачувана документација из које се види начин на који је то спроведено. Дакле, сад ћемо описати начин како је то у Илоку, јер имамо тај документ. Котарска област у Илоку 27. јула 1942. године издаје заповест, цитирам, оружничкој постави усташа да у току дана покупе све Жидове из Илока и околине у сврху отпремања у сабирне логоре, завршен цитат. Ово, заправо, настављам: Жидови могу понети са собом сав свој новац и може битније драгоцености. Новац и драгоцености су наглашени јер се рачунало да код Јевреја има још сакривених залиха које усташе већ нису опљачкале, а унапред се рачунало да им све то буде одузето при уласку у логоре или на успутним станицама.

Јевреје су сакупљале усташе под командом Крунослава Шештана. Купљени су сви, целе фамилије: одрасли, деца, чак и болесни, старци, извлачени су из постеље и одвођени. Неки од њих су већ на путу умрли као, на пример, Вајт Јосип и Велу Генг. За напуштање куће фамилијама је било остављено само по пет минута да узму најнужније ствари, пре свега новац и драгоцености, како је било наглашено у наредби. Прикупљене

Јевреје из Илока и околних села истога дана усташе су транспортовале у Шид, а одатле у Винковце где су их сместили на фудбалски стадион Цибалије под ведрим небом. Оружничка усташка постаја је истога дана обавестила писмено уред у Илоку да су сви Јевреји Илока, Нештина, Сусека, Шаренграда и Сота, дакле, околних места отпремљени у логор. Сачувани су и усташки извештаји из којих се види да су истог дана, истим транспортом отпремљени Јевреји из општина Черевих, Моноштор, [Ердевик], Бингула и Моловин. Након три недеље проведених у Винковцима у крајње нехуманим условима илошки Јевреји су отпремљени у затвореним сточним вагонима у Загреб, одакле је један део, пре свега стручни радници, отпремљен у Немачку на рад, а остали у јасеновачке логоре, нешто у Градишку нешто у такозвани Логор III. Нико се више из Илока од одведених Јевреја није вратио нити јавио. Поименично је утврђено да је из илочке групе у Јасеновцу убијено 286 Јевреја.

Готово на исти начин и у исто време покупљени су Јевреји из осталих градова у Срему. У Шиду у ноћи 26. на 27. јула '42. године сви су покупљени, из Земунa 28. јула отпремљено је у логоре 450 Јевреја, из Вуковара 26. јула сви до најмањег детета, из Сремске Митровице 29. јула, из Руме нешто раније, 17. јула, дакле само три дана. Изузимајући Руму и Пазову, [који су *неразговорно* хапшење изведено], сви сремски Јевреји су покупљени и спроведени у Винковце у импровизовани логор који се налазио на стадиону, као што је речено, Цибалије. Ту су остали зависно од места три до шест недеља, хранећи се куповином за властите паре хране коју су им усташе припремале. Способне мушкарце су организовали у радне групе које су свакодневно одводили на рад ван града. Заправо, искористили су их да за усташе обављају најцрње могуће послове. Копали су велике јаме за стрељање похапшених Срба који су довођени из сремских села. Поубијанима су скидали одећу, вадиле зубе златне, прстење и друге наките и предавали их усташама а затим лешеве закопавали.

То је, изгледа, и био део плана „Томићеве акције”. По свој прилици, унапред се рачунало на велики број жртава међу српским становништвом које нису имали ни намеру да одводе у логоре. Убијени су, како је већ речено, на Дудик у крају Вуковара и на... у Сремској Митровици на гробљу као и на другим локацијама. Заточени Јевреји су искоришћени као радна снага за закопавање, а након акције и они су транспортовани у Јасеновац и побијени као могући нежељени сведоци злочина, односно као део плана чишћења Хрватске од „непоћудних елемената”. Након ове акције у Срему више није било Јевреја, остали су само ретки који су се у време спровођења акције случајно затекли ван кућа или који су се намерно склонили и сакрили. Као што сам на почетку

рекао, од 2223 колико их је пре рата било, после ослобођења вратило се 199, мање од двеста. Највише сремских јевреја убијено је у јасеновачким логорима, Аушвицу... јасеновачким логорима и Аушвицу.

А сад само да пређемо још на табелу. Не ову табелу, него онај трећи део. Дакле, овде сада ћемо прећи на поименични списак убијених Јевреја од места где су... од којих су колико је страдало. Као што видите, највише из Земунa – 429. Затим из Илока. Ово је не само у Јасеновцу, остали су страдали, као што сам рекао, у Аушвицу и другим логорима. [неразговорно] Дакле, сад ћемо прећи на тај прилог који садржи имена свих убијених Јевреја по местима. Тај списак је рађен, као што сам рекао, више деценија. То је још једна табела која даје колико је по узрасту страдало, овај, и полу. Значи, двеста четири детета међу њима је било. Овај списак, као што сам рекао, се чу... база података се налази у Музеју Војводине, она је из више извора... рађена је више де... више година из више извора, и такође сравњена са подацима јеврејских општина. Као научници не можемо рећи да је то потпуно, сто–посто тачно, пре је могуће да је нешто изостало и да ћемо каснијим истраживањима доћи још до неких имена, али са сигурношћу од – ако би то изражавали у процентима – деведесет посто можемо бити сигурни да је тако. Захваљујем.

Дискусија на реферат др Младенка Кумовића

Др Ница Друјан: Могу ли да говорим одавде? Као прво, желела бих да захвалим професору Кумовићу што нам је указао на нешто што се с једне стране тиче једног заиста малог подручја. С друге стране, ко год да се бави не само истраживањем већ и предавањем предмета холокауста одмах примећује аналогију са другим деловима Европе. Зато бих желела да искористим повластицу да као председавајућа поставим прво питање. Једно од питања које ми увек постављају моји студенти је како су тачно Немци, или на овој територији усташе, знали ко је Јеврејин? Сад, молим вас, немојте ме оптуживати да звучим наивно, али ово је заиста проблематично питање за младе људе који живе на просторима где има нејевреја, па бих зато волела да питам: како ви видите улогу локалног становништва код сакупљања Јевреја, код потказивања ко је Јеврејин и, коначно, у помагању у ликвидацији?

Др Младенко Кумовић: Захваљујем на оним речима које сте упутили прво. А што се тиче питања – питали сте како су знали ко су Јевреји. Ја сам већ рекао да је у Срему било шаролико становништво. Јевреји су били мала скупина у односу на остале, али је била велика скупина Немаца – 63.000 – домаћег немачког који су ту живели, живели, значи, у овим градовима. Усташе су се регрутовале из редова хрватског локалног становништва. Јевреји су као заједница, као што сам рекао, организовано живели пре тога и уживали су углед угледних грађана. Тамо су се сви знали и овај злочин су извршили, значи, домаћи, пре свега домаћи, овај, „фолксдојчери“, домаћи Немци и усташе, наравно, уз помоћ окупационих снага Немачке. Каква је била улога локалног становништва – веома различита. Као што рекох, они организовани Немци, домаћи Немци у оквиру „културбунда“ предводили су акцију за уништавање, исто тако усташе. Дакле, ту није било никаквих непознаница, веома је било једноставно прво идентификовати ко је Јеврејин, а онда, имали су и своје снаге, војне снаге – усташе, домобране, немачку војску – која је то провела.

Г. Славко Голдштајн: Већина људи ме зна, али ћу вам ипак рећи: ја сам председник Савета Спомен–подручја Јасеновац. Желео бих такође да похвалим реферат господина Кумовића. Мислим да се ради о примеру веома коректног реферата који би могао да буде пример и за неке од реферата које смо јуче чули који нису били [неразговорно]. Желим само да додам нешто одговору господина Кумовића. По наређењу усташких власти у такозваној Независној Држави Хрватској од 22. маја '41, мислим да се исправно сећам датума, било је да... све јеврејско становништво је морало да се региструје под претњом смрти. Морали су да се пријаве полицији, локалној полицији, тако да су усташе имали комплетне спискове јеврејског становништва у сваком граду. И мислим, колико ја то знам, а знам за Загреб и Карловац, одведени су у локалне привремене логоре... то је извршено током ноћи према списковима у месту пријављивања. Хвала вам.

Гђа Жени Лебл: Ја сам само хтела да две ствари исправим овде.

Преводацац: Жени, можда да вас ја представим пошто су јучер питали неки ко је то Жени Лебл. Жени Лебл је проминентни члан наше јеврејске заједнице из земаља бивше Југославије. Она је, између осталог... између осталог, Жени се већ годинама бави прикупљањем података и истраживањем холокауста. Написала је неколико књига на

тему холокауста. Ја сад не говорим о другим подобластима Жениног истраживања и рада, али по питању холокауста Жени Лебл је једна од најзначајнијих истраживача холокауста на подручју бивше Југославије.

Гђа Жени Лебл: Хвала. Хтела сам само да кажем господину доктору... пошто сам дошла доста касно, не знам како се зовете, али у... на територији Независне Државе Хрватске није било знакова „деј“, „Ј“ као што је било у..., него је било „Ž“ – Жидов. То је једна ствар. А друга ствар је да је господин рекао да је устанички покрет почео одмах после окупације Југославије, што није тачно. Није било уопште говора до 22. јуна, а после тога је било припрема, па је прва пушка планула у Србији, рецимо, 7. јула, а док је то почело да се организује, онда су већина бар београдских Јевреја већ била у Топовским шупама.

Јеромонах Јован Ћулибрк: Опростите, госпођо Лебл, али једино још комунисти мисле да су Срби почели да се боре 7. јула.

Питање присутних: А кад су почели?

Јеромонах Јован Ћулибрк: Почели смо чак да се боримо у Невесињу, у Херцеговини, почет... у мају 1941, и ми не разликујемо Србију, Босну и Херцеговину, Хрватску као нека различита места где је у различито време почео устанак. Једноставно, српски народ је почео да се бори у Херцеговини, али се то десило на свим територијама где су Срби живели. Да, да, где год су живели.

Др Ница Друјан: Ово не би била конференција на тему холокауста без барем неколико учесника који ће се спорити око тачног времена, начина... [*неразговорно*].

Г. Јасмин Бабић: Један предлог. Имамо слајд од јуче, објашњење господина Булајића, *Трака за Јевреје и Србе*.

Др Ница Друјан: Мислим да ће бити учесника који би желели да прокоментаришу данашње... једноставно, да бисмо се држали процедуре, биће учесника који би хтели да прокоментаришу предавање господина... пардон, доктора Кумовића, па бих хтела да питам, молим вас, можете ли, молим вас, да се представите?

Др Зоран Лакић: Само сам хтио да упутим корекцију госпођи Лебл. Ја сам по струци историчар и са тог становишта правим интервенцију. Као професионални историчар интервенишем у вези са госпођиним питањем [*неразговорно*]. Тачно је да је... да се сматра да је устанак противу окупатора у Југославији почео 7. јула. То пише у свим публикацијама до прије десет година. То су публикације које су жељеле да истакну приоритет Комунистичке партије у устанку. Међутим, истина је да је први прави масовни устанак почео у Херцеговини у јуну мјесецу 1941. као отпор усташком терору, јер је Херцеговина била у саставу НДХ.

Др Ница Друјан: Хвала вам. Премда бих ја додала још и то да увек, али баш увек узимамо у обзир и једно и друго – и пасивни и активни отпор. Да ли још неко жели да нешто пита или прокоментарише? Изволите?

Др Зоран Лакић: ...Од јуна. То је најактивнији устанак.

Јеромонах Јован Ћулибрк: У реду. Али, као прво, ја... ја сам отпочео ову расправу и желео бих да је окончај због тога што ће нас одвести на неки други пут, молио бих да се вратимо ономе што је важно, то је Јасеновац, да не би губили време. Жао ми је.

Др Ница Друјан: Има ли још неко неку реплику? Добро, доктор Кумовић заслужује да да своју завршну реч.

Др Младенко Кумовић: Врло кратко. Врло кратко. Да ли су Жидови носили у Срему слово „Ј” или „Џ” или и једно и друго, овај... Ово је податак из записника комисије коју су сачињавали угледни Јевреји. Председник је био доктор Јулије у Новом Саду. То је један велики елаборат који је урађен 1945. године и могуће је да је због велике... велике скупине Немаца који су тамо били то било, ја то не могу да вам потврдим нити да кажем да јесте нити није, али вам говорим о извору. А што се тиче овога када је покрет почео, мислим да то је бесмислено сад да развијамо причу о томе. Моја је жеља била да нагласим да Јевреји нису, овај... они су били мирни грађани, једноставно су сарађивали са влашћу, испуњавали су оно што је, овај, захтевала од њих власт, они нису ишли масовно, овај, нису... нису никакав отпор давали, то хоћу да кажем, а ипак су страдали. Хвала вам.

Др Ница Друјан: Пуно вам хвала на реферату којим сте заиста обогатили наша знања.

Питање присутних: Можемо ли добити ваш исказ? Примерак вашег реферата? Можемо ли га добити касније?

Др Ница Друјан: Наставићемо с програмом. Ово је за председавајућег заиста најтежи задатак зато што...

Питање присутних: Не може више да се пита?

Др Ница Друјан: Па, ја заиста не бих могла никоме да забраним да постави питање. Молим вас, само изволите.

Рабин Јозеф Атијас: Желио сам само да кажем ово, да је отприлике на свим сц... на свим подручјима бивше Независне тадашње Државе Хрватске, да л' се то радило у Срему или у Босни ил' било гдје, да је сценарио отприлике одвођења Јевреја био исти. Из реферата доктора Кумовића могу да констатујем да је деведесет, 'ајд' да кажем, пет посто сценариј отприлике био исти одвођења Јевреја из Добоја, Дервенте, Босанског Брода, Жепча и осталих мјеста. И за госпођу председавајућу што је рекла, како су људи знали уопште да су Јевреји? Наша одлика, наших родитеља и дједова и тако даље, је вијековима била да смо дијелили добро и зло са оним народом тамо. Вијековима. Ал' '41. године се тачно знало ко је Јеврејин, и чак онај ко се никада није осјећао то, и то је, нажалост, била, овај, трагедија и судбина. Хвала лијепа.

Др Ница Друјан: Хвала вам. Желела бих да додам пре него што – молим вас, немојте да погрешно схватите моју наивност – волела бих да позовем доктора Маркузена који ће – молим вас, придружите нам се – који ће говорити о *Повратку на тему геноцидног менталитета*. Он је такође директор за научно–истраживачки рад Данског центра за изучавање холокауста и геноцида у Копенхагену. Изволите.

Др Ерик Маркузен

ПОВРАТАК НА ТЕМУ ГЕНОЦИДНОГ МЕНТАЛИТЕТА

Др Ерик Маркузен: Дакле, као прво, добро јутро, и желео бих да се захвалим организаторима што су прихватили мој реферат. Морам да кажем да сам се изненадио када сам добио програм конференције и видео да се, у ствари, већина реферата бави догађајима из Другог светског рата у Хрватској, добро, у бившој Југославији, али конкретно у Хрватској. То ме је натерало да преиначим основну тему моје презентације и прилагодим је већини реферата који се овде износе. Требало би да кажем да сам од 1981. до 1990. блиско сарађивао са психијатром Робертом Ц. Лифтоном, најпре као научни сарадник на његовом пројекту проучавања нацистичких доктора током холокауста, а да смо 1990. заједно написали књигу под називом, као што је већ поменуо професор Клајн, *Геноцидни менталитет, нацистички холокауст и нуклеарна опасност*, и у тој књизи смо се упоредно бавили почињеним холокаустом и припремама за нуклеарни рат од стране Сједињених Држава, Совјетског Савеза и других земаља које су развијале нуклеарно наоружање током хладног рата.

Такође морам да кажем да сам од фебруара 1994. године често посећивао бившу Југославију током и након рата. Позвали су ме да одржим предавање на Институту за међународну политику и економију у Београду, па су ме онда неки људи тамо питали да ли желим да посетим Сарајево, и када сам се сложио, нашао сам се у ствари на Палама и Грбавици, тако да се, у ствари, мој први сусрет са овим ратом десио са српске стране у рату. То ме је навело да покушам да разумем не само како је Југославија упала у рат него и како је рат постао геноцидан. Због тога сам посетио и многа друга места током рата, укључујући Бањалуку, Сарајево, Мостар, Загреб, Осијек, Вуковар, Дубровник, Нови Сад, Београд, Приштину, Пећ, и у суштини сам од све три стране, три главна актера чуо њихово виђење узрока почетка рата, ко су главни и одговорни актери за рат и ко су највеће жртве. Требало би да додам да сам учествовао у пројекту проучавања једног конкретног насеља или заједнице у Западној Славонији по имену Пакрац, где сам са колегама са универзитета Јејл и из Шведске детаљно интервјуисао готово двеста људи који су доживели рат 1991. године и након тога. Као што већина вас сигурно зна, Јасеновац је надамак Пакраца, тако да сам посећивао Јасеновац и током и након рата и имао прилику да га обиђем и да ми га покаже пар људи који су тамо радили након рата. Дакле, данас – а требало би да додам и да сам блиско сарађивао са човеком који се зове Дамир Мирковић, који је пореклом из Глине. Отац му је био

Србин, мајка Хрватица; оца су му убиле усташе а мајци су понудили да се покрсти, те су тако Дамир и његов брат преживели рат, па смо и сарађивали на неколико пројеката.

И пре него што наставим – потрудићу се да ми коментари буду што краћи, јер ако не буду, неће бити времена да други говоре. Прво сам био замислио да вам укратко представим модел геноцида који смо Лифтон и ја развили у својој књизи *Геноцидни менталитет*, а да то затим применим на три случаја стварног или потенцијалног насиља с краја XX века или на почетку XXI века. Та три случаја би била геноцидни рат у бившој Југославији, трка у нуклеарном наоружавању између Индије и Пакистана и недавна затегнута ситуација око Кашмира, и као треће, менталитет међународних терориста као што је Осама бин Ладен који користе оружје за масовно уништење. Међутим, с обзиром на основну тему овог скупа и временско ограничење, желео бих да да укратко представим наш модел геноцидног менталитета и да вам понудим своје објашњење зашто се ситуација у бившој Југославији током деведесетих изокренула до то мере да је дошло да таквих злодела.

Дакле, као прво, када говорим о геноциду мислим на покушај да се у целини или већински уништи група људи на основу њихове расне или верске припадности или неке друге особине. Стога се геноцидни менталитет односи како на групно тако и на појединачно прихватање коришћења геноцида као оруђа социјалне политике. Дакле, као прво, постоји очигледан предуслов за геноцид, а то је да унутар друштва морају да постоје поделе, тј. разлике међу становништвом према вери, раси или неким другим карактеристикама. Али знамо да постоје многа друштва, укључујући Сједињене Државе, где је становништво разноврсно и хетерогено али нема појаве геноцида, мада би требало да кажем да Американци јесу вршили геноцид током периода хладног рата. Модел геноцида који је Лифтон први развио а који он и ја сад даље разрађујемо перцепира ова друштва као болесна. Постоји услов политичке нестабилности и економске несигурности. Наравно, Немачка између два светска рата је основни пример овакве ситуације. Тада на сцену ступа вођа, можда више њих, који тврди да решење за болест друштва лежи у елиминацији једне или више група људи. Вође разрађују идеологију којом се слика света поједностављује на веома уско дефинисане црно–беле категорије. Лифтон је овакво размишљање назвао „тоталистичким”. Ради се једноставно о принципу „или ми или они”. Из Лифтонових разговора са немачким докторима који су учествовали у холокаусту родио се још један концепт, парадоксални концепт који је он назвао парадоксом „лечења убијањем”, што се у основи односи на спремност да се убију припадници друге групе људи да би се заштитила или сачувала

сигурност или безбедност властите групе. Као што је један немачки лекар рекао Лифтону, ако сте доктор и дође вам пацијент жалећи се на неку болест, упалу слепог црева, извадићете слепо црево да бисте пацијенту спасили живот. Тај доктор, немачки доктор, је даље рекао да су Јевреји болест, слепо црево Немачке. Једна од последица овог парадокса „лечења убијањем” је да починиоци геноцида генерално верују да је то што чине њихова патриотска дужност, нарочито ако су такво понашање одобриле легитимне вође и владајућа гарнитура. Дакле, да сажмемо основни модел: друштво се разбољева, вођа стиче уверење да се ради излечења мора елиминисати једна или више група, када вође морају да нађу особе које су спремне на убијање и желе да помогну у [неразговорно].

А сада да пређемо на бившу Југославију, и покушаћу да ово испричам у пет минута [неразговорно]. Схватам да сам у друштву многих стручњака за област историје Југославије, тако да ћу поделити своје закључке са вама имајући то на уму. Као прво, модел који сам управо описао уклапа се када је у питању бивша Југославија. Не слажем се са онима који сматрају да је рат било немогуће избећи због некакве старе мржње или генетске предиспонираности на Балкану. А са аспекта социологије, чињеница да је било тако пуно мешовитих бракова међу тим етничким групама, мислим, можда неко међу вама и зна колико милиона људи у бившој Југославији је 1990. године било [у и] из мешовитих бракова, па ми је заиста невероватно то да је упркос ужасима усташког режима Тито генерално успео да наметне људима да се прихвате његов мото братства и јединства. Изгледа, међутим, да су након Титове смрти 1980. године ствари почеле да се мењају. Није се појавио вођа који би био подједнако способан да потисне ове разлика, а онда је почела и привредна криза. Прелистао сам неке новине и часописе из 1984, те године је Сарајево било домаћин зимских олимпијских игара, и, дакле, људи су наглашавали разноврсност Југославије и релативно висок животни стандард. Такође су бринули о растућем националном дугу, непродуктивности фабрика и индустрије и све већем ризику од незапослености. Много се тога још може рећи о овоме, али да наставимо, имамо успон Слободана Милошевића који, изгледа, није лично веровао у национално подвајање, али га је злоупотребио за јачање своје моћи хранећи страх људи који су се у то време бојали. Ускоро након Милошевићевог доласка на власт у Србији Фрањо Туђман је дошао на власт у Хрватској. А као што ви то и боље знате од мене – Туђман је суштински јесте веровао у сепаратизам. И један и други су брзо учврстили своје позиције и постали изузетно... па, постали веома моћни. Постали су моћни уз

помоћ тајне полиције и, што је веома битно, преузели су контролу над медијима, што нас враћа на Јасеновац.

Доктор Милан Булајић је међу првим особама које сам упознао у Београду за време рата, у ствари, преко њега сам и постао свестан значаја Јасеновца. У то време су од раније постојале књиге које су писале о усташама и Јасеновцу, мада се чини да је током касних осамдесетих и у деведесетим објављено пуно наслова. Неке су написали научници као што је доктор Булајић, друге је издало Министарство информисања у Београду. Речено ми је да имам још десет минута, али пробаћу да не буде толико.

Др Ница Друјан: То је са преводом.

Др Ерик Маркузен: У реду. Такође сам схватио да су медији у Србији употребљени да се пробуди сећање на Други светски рат и приказиване су емисије или документараци о геноциду над Србима у Другом светском рату. Тада су... ексхумиране су масовне гробнице са усташким жртвама и њихове кости су поново сахрањене. И, наравно, године 1986. Српска академија наука и уметности је написала писмо којим је упозорила на могући геноцид над Србима. Дакле, у ствари, Срби у Србији и у Хрватској и у Босни и Херцеговини су бивали упозорени од стране својих вођа, југословенске владе, да би у скорој будућности могли постати жртве геноцида. Док су Срби у Србији и шире били застрашивани ранијим геноцидом и опасношћу геноцида у будућности, истовремено је у Хрватској Фрањо Туђман у суштини рехабилитовао усташки покрет тиме што је преименовао улице и тргове по усташким вођама, новчано и политички га је подржавала усташка емиграција широм света, одабрао је шаховницу за нови грб нове независне Хрватске који веома подсећа на усташке инсигније, сличан је усташким, није исти, и знам да неко може да тврди да није исти као стари, али мислим да је то био јасан сигнал Србима да нови режим у Хрватској у суштини дели позиције и ставове старог режима. Такође знам да је нови устав независне Хрватске умањио права Срба који су живели у Хрватској и да су донесени закони неповољни по Србе [неразговорно], али да је истовремено, како сам схватио, Милошевић наоружавао екстремне Србе који су живели у Хрватској. А онда када је рат почео регрутоване су банде и паравојне јединице за убијање и етничко чишћење, чиме је створен круг насиља који...

Дакле, у закључку бих предложио да је могуће делимично разумети или објаснити зашто је рат у бившој Југославији постао тако варварски и зверски ако

прихватимо као чињеницу да су оновремене вође злоупотребиле ранији геноцид за своје циљеве, чиме су створили геноцидни менталитет код довољног броја људи да доведе до тако ужасних [неразговорно].

Дискусија на реферат др Ерика Маркузена

Др Ница Друјан: Желела бих да се захвалим доктору Маркузену који је овим заиста дирнуо лава, претпостављам да ће бити питања, али ћемо дати предност доктору Клајну као организатору конференције да постави прво питање. Изволите.

Др Бернард Клајн: Мало ми је упитна та премиса по којој антисемитизам, геноцид цветају само у болесним друштвима. Знате, тешко ми је да се са тим сложим. Из историје вам је познато да је антисемитизам постојао у врло здравим друштвима, [неразговорно] друштвима, у економском смислу. Такође, ако је друштво болесно, то значи да је за то друштво то нормално. Друштво је оно које дефинише психолошко здравље и нормалност. Ако су сви људи, онда то значи да су нормални, да је то просто нормално, нормални људи су ти који нису нормални. Мислим да је ваша теза донекле претерана – наравно, ја разумем да овде имамо једну другу перспективу – али са историјске тачке гледишта било би веома тешко доказати њезину исправност.

Др Ерик Маркузен: Хвала вам. Па, као прво, не говоримо о антисемитизму, расизму или неким другим предрасудама, говоримо о вишем степену ове појаве, где се група људи ликвидира убијањем њених припадника, и већина крупнијих случајева геноцида у двадесетом веку одиграла се било након или током ратова или неких других друштвених поремећаја. На пример, геноцид Турака над Јерменима 1915, наравно, холокауст, Црвени Кмери у Камбоџи средином грађанског рата и случај Југославије који сам управо навео. И то је... у вези с коментаром – друштво је болесно, то је нормално – Југославија је од најздравијег друштва Источне Европе у смислу слободе путовања и животног стандарда дошла до стања хаоса. Мислим да оно што је овде превасходно на делу је да се једно друштво које је некад било релативно стабилно, где су људи солидно живели, поремети и [неразговорно].

Др Ница Друјан: У реду. Хвала вам на одговору. Можемо да саслушамо још неколико питања и коментара јер је... да ли... да, дакле, изволите.

Др Зоран Лакић: Ја бих се придружио оцјени о занимљивости саопштења професора из Данске. Међутим, наслов саопштења пружа могућност и другачијег размишљања и разматрања. Геноцидни менталитет отвара крупно питање: да ли се злочин рађа са човјеком или се он ствара у човјеку зависно од услова у којима тај човјек живи? У сваком случају, документација за три тезе није, да кажем, комплетна. За извођење тезе. Не може се објашњавати злочин геноцида на примеру рата у Југославији '91. и '95. Геноцид је много старији.

Др Ница Друјан: Молим вас, желела бих само да замолим господина који управо поставља питање и све остале – у интересу великог броја учесника у дискусији пробајте да будете концизни када питате, молим вас.

Др Зоран Лакић: Потрудићу се да слиједим тај предлог. Геноцид је, дакле, много старији. Ја подсјећам као историчар да је један римски цезар говорио, сваки говор завршавао ријечима – уосталом, ја сматрам да Картагину треба разорити. Историја Јевреја је, у ствари, нека врста тих тешкоћа [*неразговорно*]. Империјалистички ратови такође. Турски период у Југославији такође, када се требао уништити православни или, у ствари, хришћански живаљ на територији Турске империје. У Сједињеним Америчким Државама једна држава се и данас зове Индијана. Моја ћерка је тамо матурирала, па сам јој сугерирао да пита зашто се та држава зове Индијана, а домородачког становништва нема можда два или три посто. Хтио сам рећи... може ли?

Др Ерик Маркузен: Веома брзо. Има ту барем два питања на која бих могао брзо да одговорим. Прво, људи...

Др Зоран Лакић: Два питања ћу ја да поставим. Пазите...

Др Ница Друјан: Искористићу право председавајуће и допустићемо да доктор Маркузен... пошто ћемо заједно ручати, мислим да ће то бити један ватрени ручак, сигурна сам да ћемо се сви одлично провести, и заиста, заиста се радујем што ћу чути аргументе и једне и друге стране; али за сада, у интересу – имамо још једног говорника

у склопу јутрошње сесије – у интересу учесника бих вас замолила, и заиста вас најискреније молим, морамо да дозволимо предавачу да одговори, обећао је да ће одговорити веома кратко, а затим ћемо наставити са осталим питањима. Хвала вам.

Др Зоран Лакић: На бази овога што сам рекао ја сматрам да усташки геноцид у Јасеновцу није геноцид хрватског народа него је то је геноцид нацистичке Њемачке, зато што је усташка НДХ била продужена рука њемачког Рајха. И само ово практично питање. Пошто је помињао меморандум Српске академије наука, ја питам господина да ли је он прочитао тај документ?

Др Ерик Маркузен: Прочитао сам га скоро целог у преводу на енглески, али не... не говорим језик оригинала. У реду. Покушаћу, дакле, врло брзо... Питали сте да ли се људи рађају геноцидни или је то резултат друштвених околности? Мој би став био да се ради о исходу друштвених околности. И, наравно, рекао бих да сте у праву, геноцид није почео у XX веку, старији је. Међутим, у веома важној студији из 1990. под насловом *Историја и социологија геноцида* аутори идентификују четири врсте геноцида према мотивима починилаца: елиминисање опасности, застрашивање, економска добит и остварење идеологије. Њихов је закључак да је у XX веку геноцид вршен ради остварења идеологија, било да се ради о антисемитизму, научном расизму, комунизму или другим идеологијама, другим доминантним [неразговорно].

Др Ница Друјан: Сада ћемо... Изволите. Можете ли, молим вас, да се представите јер се бојим да ћу вам погрешно изговорити име?

Др Милан Булајић: Зовем се Милан Булајић, председник сам Фонда за истраживање геноцида, бивши директор Музеја жртава геноцида. Драго ми је да је професор Маркузен кога сам упознао... имао сам задовољство да га упознам у Београду у нашем музеју, и драго ми је да је поменуо наш разговор о Јасеновцу. Очекивао сам да ће професор Маркузен више говорити о Јасеновцу, о вези Јасеновца са данашњом трагедијом свих југословенских народа, али након што смо се упознали у Београду добио сам Енциклопедију геноцида, први том, где је професор Маркузен објавио један чланак, *Етничко чишћење и геноцид у Босни и Хрватској од 1991. до 1995.* Дакле, наравно, немамо времена да сада узлазимо у то и надам се да ћу се наћи са професором Маркузеном да разговарамо на ову тему. Али моје питање које се овога непосредно

тиче – јер кроз овај чланак у енциклопедији, а подсећам вас шта енциклопедија значи за једног истраживача – Срби, Срби, Срби, они су главни кривци, главни разлог и покретачка сила геноцида и свега овога. Али, рекао сам да нећу у то улазити, немамо времена. Моје питање професору Маркузену је: шта је са страним уплитањем? Јер многе земље данас, да их не наводим, имају унутрашње потешкоће, имају много теже проблеме. Поменули сте мешане бракове у Југославији, милионе. Дакле, како се онда све то десило? Без страног уплитања, без Немачке, без Ватикана, нигде нисте поменули муцахедине, нисте поменули терористе, Иран, и остале. А без тога ништа се не би десило у Југославији, уверавам вас. Не, бићу врло кратак. Знам о чему се ради, проблем госпође која данас председава. Дакле, то је прво питање.

Моје друго питање је веза између онога о чему данас овде разговарамо, Јасеновца, и тренутне ситуације. Желео бих да вас подсетим да је у истом тому Енциклопедије геноцида господин Дамир Мирковић објавио један чланак, *Геноцид у Хрватској против Срба, Јевреја и Цигана 1941–1945*, а упознат сам и са његовим претходним чланком, *Жртве и кривци југословенског геноцида 1941–1945: прелиминарна анализа*, који је објављен у *Студијама о холокаусту и геноциду*. Дакле, без разумевања шта се заиста догодило, шта је права истина о Јасеновцу, да ли је био радни логор, концентрациони логор, логор смрти или систем геноцидних логора, од тога пуно зависи шта се стварно догодило. Дакле, мислим да сте поједноставили ствари тиме што сте рекли да су Милошевић и Туђман били – ко, они су били само појединци. Свако може да мисли једно или друго. Дакле, моје друго питање је у ствари да ли прихватате позицију господина Мирковића и других и шта мислите о коренима садашње кризе и данашње трагедије у Југославији и Јасеновцу? То су моја два питања.

Др Ерик Маркузен: Хвала вам. Страно уплитање... па, говорите ли о страном уплитању у смислу започињања рата, погоршавања рата или неуспеха да се рат заустави?

Др Милан Булајић: Започињање рата са илегалним увозом оружја из Мађарске, са војним обучаваоцима из Немачке, са састанком 29. новембра у Ватикану који је иницирао папа...

Др Ерик Маркузен: Да. Па, ви сте у ствари одлично навели готово све спољне чиниоце који су одиграли улогу у томе и сложио бих се да је преурањено признавање

независности Хрватске била велика грешка. Мислим, било је... није испуњен захтев француске комисије која је рекла да је пре признања неопходно испунити услов да мањине буду заштићене, што је свакако, по мом мишљењу, повећало напетост и имало утицаја на избијање рата.

Што се тиче вашег питања о Мирковићу... то је... колико ја знам, Јасеновац је био логор смрти, радни логор, и једно и друго, био је то систем логора, Стара Градишка и други у непосредној близини. Која је веза између тог и данашњег времена? Па, колико год да је она стварна, реална... има пуно преживелих логораша који... који се захваљујући својој појачаној осетљивости и снажним емоцијама узбуди када... на пример, током Заливског рата су били у опасности од ирачких пројектила. Постоје... не знам – стотине хиљада, можда милиони преживелих жртава геноцида у бившој Југославији који су били подложни истој таквој пропаганди од стране Милошевића и Туђмана пропаганде. Може ли се само то прихватити као објашњење? Не. Мада мислим да се тиме може донекле објаснити правдање екстремиста који су се залагали за насиље против других група.

Др Милан Булајић: Али поменули сте... поменули сте ископавање јама након педесет година, да је то наводно био мотив за нови геноцид. Не мислим да је тако јер верујем, а питам и вас да ли се са тим слажете, да зато што нисмо утврдили истину о Јасеновцу, о геноциду у Југославији одмах након рата, да је то био прави разлог, заташкавање у име братства и јединства?

Др Ерик Маркузен: Апсолутно, зато су ове конференције веома значајне, и реферат који смо чули пре мог је у том смислу заиста драгоцен допринос. Стварно се с разлогом зове *Заборављени геноцид*.

Др Ница Друјан: Хвала вам, докторе Маркузен, и хвала вам на овим... и извињавам се свима осталима који би сада желели да говоре. Оно што би требало да урадимо, предлажем, је да идемо право на трећи реферат; у ствари, наш трећи говорник доктор Замир је такође хтела да постави питање, и још неколико учесника, па вам се стварно извињавам. Морам вам рећи да – доктор Замир нам долази – морам вам рећи, када ме је доктор Клајн замолио да председавам јутрошњом сесијом, погледала сам реферате и рекла самој себи – знаш, нисам баш сигурна зашто је мене питао да будем председавајућа; али након слушања ове дискусије чини ми се да разумем зашто и

желим да вам захвалим на позиву. Садржај јутрошње сесије ме је изузетно обогатио у смислу сазнања, а сада прелазимо на други аспект ове конференције којим ћемо се више сконцентрисати на холокауст а мање на бившу Југославију или садашњу Југославију. Доктор Замир, која у нашим конференцијама учествује већ неколико година, рођена је Израелка и истакнут је академски радник колеџа Давид Јелин у Јерусалиму. Шеф је Одсека за образовање одраслих, пуно година је била такође директор Института за проучавање полова на колеџу Јелин. Мислим да ће ми као доброј пријатељици дозволити да кажем да је такође ћерка преживелих логораша – нека име је лака земља. Доктор Замир ће говорити о *Песми над песмама у Аушвицу*.

Др Лили Халперт–Замир

ПЕСМА НАД ПЕСМАМА У ЈАСЕНОВЦУ

Песма над песмама као апокалиптични текст

Увод. Овај рад анализира три дела која се зову *Песма над песмама*, од којих су два текстуална и биће детаљно анализирана. Прво је написао Јакобос Камбанелис, Јеврејин из Грчке, а друго Александар Пен, Јеврејин из Тел Авива. Треће дело је музичко и написао га је Микис Теодоракис, Грк. Његова музика ће послужити као пратња нашем теоријском материјалу.

Теодоракис се родио на грчком острву Киос 1925. године. Године 1939. је компоновао песму која је постала химна грчког покрета отпора. За време рата је због својих комунистичких дисидентских активности ухапшен и послан у концентрациони логор Матхаузен. Од тих дана су музика и политички активизам у његовом животу уско испреплетени. Компоновао је концерте, балете и музику за филм.

Године 1964. је одлучио да компонује само циклусе песама са јасним политичким и друштвеним порукама. Међу познатим уметницима политичке оријентације сарађивао је са Лорком, Рицосом и другима. *Песма над песмама* је део читавог опуса који се зове *Матхаузен*, који је Теодоракис компоновао по тексту Камбанелиса, а кога ћемо касније анализирати.

Остали ставови ове композиције зову се *Адонис*, *Бегунац* и *Кад прође рат*. Дело је у целости написано за традиционалне грчке инструменте, гудачке и дувачке. Премда има структуру класичног концерта, свира се на начин аутентичне грчке музике тако

што креће лагано као тужбалица а онда се постепено претвара у протестну песму. Коначно, током става *Бегунац* јављају се музички елементи карактеристични за лакримозу, која се обично јавља у класичном реквијуму.

У *Песми над песмама*, првом ставу композиције, инструменталном ансамблу се придружује Марија Фарандури са специфичном текстуром и бојом гласа, али тек након што оркестар уведе музичку тему. Уз мање варијације вокално понавља централни мотив на речи из текста које гласе, „Нико је не виде, нико не знаде како лепа беше”.

Чим се Марија Фарандури прикључи оркестарском аранжману, тужбалица постаје песма протеста херојске природе, са посебним темпом добијеним наглашеним пицикатором гудачких инструмената и удараљки који се придружују оркестру. Овај темпо је карактеристичан за поетске протестне песме а нарочито за Теодоракисове.

Главна питање којим ћемо се бавити у овом раду је како је *Пјесма над пјесмама* послужила као инспирација и основа за уметничка дела која се баве холокаустом? Први утисак би био да се библијски текст концентрише искључиво на љубавна осећања, вођење љубави и страст у пасторалном амбијенту.

Делима ова три уметника ствара се аналогија између њихових ремек-дела и библијског текста. Покушај да се ауторска дела схвате кроз читање *Пјесме над пјесмама* дозвољава друкчију интерпретацију библијског текста. Тиме нам се открива текст који, са једне стране, има примесе национално-апокалиптичног у себи, док је на другој страни присутна прича о потрази и чежњи за вољеном особом – апокалипса појединца.

Пјесма над пјесмама је једини текст у Библији који не укључује помен Божијег имена нити једном. Ово је резултирало бројним тумачењима и хипотезама у покушају да се објасни како је дошло до тога да буде укључена у Свето Писмо.

У тексту се јављају љубавник и његова вољена који се непрестано траже и не могу се спојити. Без обзира на то што се тражење одвија у идиличном пасторалном окружењу, текст се – барем на примарном нивоу разумевања – претвара у одисеју бола из простог разлога што не постоји могућност да се двоје љубавника сретну и остваре своју љубав. Ипак, њихова међусобна љубав и нежност су тако јаки да нису у стању да прекину своје сизифовско трагање, макар и прожето ужасном физичком и духовном агонијом: „Бијах изван себе кад он проговори. Тражих га, али га не нађох; виках га, али ми се не одазва. Нађоше ме стражари, који обилазише по граду, бише ме, ранише ме,

узеше привијес мој с мене стражари по зидовима”²¹ [*Пјесма над пјесмама*, гл. 5. 6–7]. Узалудност и апсолутна безнадежност библијски текст претварају у апокалипсу појединца који стварност свог постојања доживљава сасвим лишен оптимизма, без могућности да се судбина промени.

Дубљим и не сасвим буквалним тумачењем ова одисеја срца се може схватити као симболична манифестација односа између Бога и народа израиљског, Његовог народа, у тренутку док од њега скрива Своју милост. Однос је комплексан, сложен и заснива се на сталном трагању и љубави – која се не разликује од љубави и трагања за љубавником. Агонија ове одисеје претвара библијски текст и његову националну поруку у основу приватне апокалипсе љубавника. На крају крајева, *Пјесма над пјесмама* се завршава очајничким узвиком упућеним љубавнику да бежи: „Брже, драги мој! и буди као срна или као јеленче на горама мириснијем” [*Пјесма над пјесмама*, гл. 8. 14].

Анализираћемо уметничка дела у односу на историјски приказ холокауста, који су и Камбанелис и Теодоракис лично доживели. Обојица су били заточени у Матхаузену: први због тога што је био Јеврејин и комуниста, други због своје припадности покрету отпора и Комунистичкој партији.

Теодоракис, који је на крају постао симпатизер Палестинске ослободилачке организације, одбио је да наступи у Израелу због Шестодневног рата [1967] у знак протеста против израелске окупације територија.

Александар Пен, јеврејски песник из Ерец Израела, сам није директно искусио холокауст; у то време је био у Тел Авиву. Ипак, као припадник јеврејског народа, његово поистовећивање са догађајима чини, на неки начин, колективно искуство, као да узвикује: „Сви Израелци су браћа”.

Текстуална дела ће се разматрати у светлу библијског текста *Пјесме над пјесмама*, уз пратњу нота Теодоракисове музике.

Пјесма над пјесмама/Јакобос Камбанелис [преведено на енглески
на основу хебрејског превода Авиве Ор Шалом]

Како је лепа драга моја
У простој хаљини боје песка

²¹ Сви наводи из Старог завета према преводу Ђуре Даничића

И с чешљићем у коси.
Нико је не виде, нико не знаде како лепа беше.

Кажите, кћери Аушвица,
Реците нам, децо Дахауа,
Реците ми – видесте ли љубав моју?

Видесмо је на путу дугом,
Хаљине на њој не беше
Нити чешаља у коси њеној.

Како је лепа љубав моја,
Драга мајци својој
И пољупцима усана браће своје.
Нико је не виде, нико не знаде блиставу лепоту њену.

Кажите, кћери Матхаузена,
Реците ми, децо Белзена,
Видесте ли љубљену моју?

Видесмо је смрзнуту
На великом тргу
На руци јој беше број,
На прсима жута звезда.

Како је лепа драга моја
У простој хаљини боје песка
И с чешљићем у коси.
Нико је не виде, нико не знаде како лепа беше.

Историјат. Свет је 1943. године био на врхунцу Другог светског рата, у његовој четвртој години дешавања. Нацистичка окупација је била у јеку, а Немачка је контролисала и све околне земље. Већина Јевреја у Европи су били истерани из својих домова и одведени у концентрационе логоре или логоре смрти. Неки делови Европе су

већ били проглашени „јуденрајн” – то јест, очишћени од Јевреја. Јевреји који нису били депортовани били су веома свесни чињенице да им је судбина запечаћена. У психичком смислу живот им је био трауматичан, а страдали су и физички. Спознаја да се ближи смрт лебдела је над њима као ноћна мора која је неодвојиво пратила свакодневни живот.

Италијанска војска је продрла у Грчку кроз Албанију 28. октобра 1940, али јој се грчка војска снажно супротставила. Италијани су након тога враћени у Италију, а Грци су освојили стратешки битне градове на југу те земље. Хитлер се 6. априла умешао у рат да би на југу обезбедио мирну залеђину пре предстојеће инвазије на Совјетски Савез. Његове трупе су извршиле инвазију на Грчку из Југославије и Бугарске. Грчка војска се херојски борила, али није била у стању да одбије офанзиву, тако да је 18. априла председник владе Александрос Коризис извршио самоубиство. Краљ и грчка војска побегли су на Крит, а Немци су заузели Атину. Неки делови Грчке остали су под италијанском и бугарском влашћу, али су 1943. Италијани изгубили рат и предали контролу Немцима.

У Грчкој је било организовано неколико покрета отпора, од којих је најистакнутији био ЕДЕС, Грчка национална републиканска лига, под вођством генерала Наполеона Церваса. Покрет је отпочео са партизанском борбом у рано лето 1942. године. Партизани су се борили против грчке владе која је подржавала Немце и ограничавала грађанска права, и такође се директно супротстављала Немцима.

Страдање грчких Јевреја почело је 1941, од тренутка када су Немци освојили подручја у којима су живели: нарушен је живот заједница, почео је прогон, а приватност је постала готово незамислив луксуз. Немци су 1942. почели са одузимањем јеврејске имовине, људи су слани на принудни рад, ухапшене су вође. У фебруару 1943. на снагу су ступили „Нирнбершки закони”, након чега су Јевреји изоловани у три гетоа формирана у Солуну и околини. Сви Јевреји су морали да носе жуту звезду и били су сконцентрисани у једној четврти ограђеној зидом коју нису смели да напуштају. Та је четврт на крају постала позната као „солунски гето”.

У периоду од марта до маја те године негде 43.000 Јевреја послано је возом у Аушвиц у операцији коју су организовали представници канцеларије Адолфа Ајхмана уз помоћ јеврејског савета [јуденрат] на чијем се челу налазио главни рабин Цви Курц. Августа 1943. последњи транспорт је кренуо из Солуна. У њему су се налазили чланови самог савета.

Многи заточеници Аушвица који су остали у животу кренули су 17. јануара 1945. на маршеве смрти ка Матхаузену, Берген–Белзену, Штутхофу и другим логорима. До краја рата преживело их је свега неколико стотина, тако да се од 54.000 колико их је депортовано из Грчке својим домовима вратило 2000 Јевреја.

Јакобос Камбанелис се родио 1922. године на острву Наксос у јужној Грчкој у породици асимилованих Јевреја који нису били побожна. Године 1941, када је имао свега 19 година, Грчку је окупирала Немачка а према читавом становништву спровођена је оштра и сурова политика. Камбанелис је решио да се придружи покрету отпора у борби за слободу свих грчких грађана. Живот му се свео на скривање и стално је био у опасности. Са стезањем обруча 1943. ухваћени су многи припадници покрета отпора. Због овога је Камбанелис одлучио да напусти Грчку. Тек је у бекству схватио да су суседне земље – Хрватска, Србија, Бугарска и Италија – такође грцале под бременом немачке окупације те да су за њега биле подједнако опасне. Немаца је било свуда: у аутобусима, возовима, на улицама. Привели би свакога ко би им се учинио сумњив, било да је изгледао друкчије, да није припадао локалном становништву или да је пронађен далеко од места на којем је радио. Проверавао је идентитет сумњивог, а затим би га привели и послали у логор.

Један од таквих сумњивих био је и Јакобос Камбанелис. Ухватили су га и послали у Матхаузен, мада је занимљиво да је тамо стигао као члан покрета отпора и комуниста а не као Јеврејин!!!

Камбанелис се сматра песником лауреатом и једним од највећих грчких драматичара.

Концентрациони логор Матхаузен је формиран на неких 5 км од града Матхаузена у Аустрији. Дана 16. маја 1938. тридесет грађана је почело да ради у каменолому. Први затвореници су доведени 8. августа 1938. и ангажовани на изградњи логора и на раду у каменолому. Већина затвореника који су у логор доведени током прве године, 1939, били су криминалци и „асоцијалне” личности, и готово сви су били Немци. Пре 1941. врло је мало Јевреја допремљено у Матхаузен. Он је на крају прерастао у концентрациони логор и логор за ликвидацију политичких елемената непожељних за Рајх, као и конц–логор и место на коме су ликвидирани ти елементи из окупираних земаља.

Од маја 1944. у Матхаузен су почеле да пристижу веће групе Јевреја који су прошли одабир у Аушвицу. Са Јеврејима се поступало много грубље него са осталим затвореницима. Слани су да копају тунеле за фабрике војне индустрије. Сваког месеца

слали су хиљаде нових затвореника директно пропорционално забележеном броју преминулих. Новопридошли затвореници били су здрави и крепки, а за само месец или два су се претварали у сенке од људи. Са Јеврејима се далеко лошије поступало и живели су у много беднијим условима него припадници осталих група затвореника. Глад је узроковала болести које су се рашириле у логору, а оне су пак биле узрок 95% смртних случајева у логору. У другој половини 1944. повећан је прилив затвореника у логор а стопа смртности је достигла енормне бројке. До краја марта 1945. године у главни логор су пребачени затвореници из србијанских логора, који су тамо стигли марширајући; они који нису били у стању да пешаче усмрћивани су уз пут директним убризгавањем ињекције фенола у срце.

Пренатрпани логор је био у расулу: превелики број људи и изразито оскудне порције хране многим су убрзали смрт. Болнички дневници говоре о случајевима канибализма, док крематоријуми нису могли да постигну одговарајући капацитет тела која је требало спалити, тако да је у близини логорске ограде ископана велика масовна гробница. У њу је једноставно убачено негде 10.000 тела. Процењује се да је кроз Матхаузен прошло 199.404 затвореника, а да је страдало 119.000 људи, од чега 38.120 Јевреја.

Јакобос Камбанелис је у логору провео око две и по године, током којих је доживео изразито трауматична искуства. По ослобођењу у мају 1945. решио је да упамти и никада не заборави сцене и осећаје, бол и патњу, исказану мржње и суровост. Потреба да пренесе ова искуства људима који тамо никада нису били натерала га је да скупи сведочанства других који су боравили у Матхаузену и другим логорима. Када се вратио у родну земљу почео је да пише, и неких двадесет година касније, 1965, објавио је књигу *Матхаузен*. Књига прича причу о животу и смрти јеврејских и осталих затвореника.

Са објављивањем књиге дошло се на идеју да се напише *Балада о Матхаузену* која описује суровост живота у логору. Прва песма *Баладе* зове се *Песма над песмама*.

Касних шездесетих година прошлог века грчки композитор Микис Теодоракис написао је музику за *Песму над песмама*, коју је прва извела грчка певачица Марија Фарандури. Захваљујући својој јединственој мелодији и музичкој интерпретацији постала је светски хит. Преведена је на многе језике, а изводили су је и други уметници. Авива Ор Шалом ју је превела на хебрејски 1973.

Премда је Теодоракис лично дириговао свим премијерним извођењима своје композиције широм света, одбио је да дође у Израел на премијеру у знак протеста против израелске политике на окупираним територијама.

Анализа песме. Наслов песме као и асоцијације које се јављају у њеним стиховима алудирају на Библију, наиме, на *Пјесму над пјесмама*. Афинитет који Камбанелис сугерише покреће следеће питање: какве везе има *Пјесма над пјесмама* са природом холокауста?

Пјесма над пјесмама је у контексту штива библијског канона јединствена по томе да не садржи помен Божјег имена, било директно или кроз навод неког његовог другог имена, али и по томе што при буквалном читању књиге нема никаквог израза верских осећања. Садржи једино поруке љубави, опис физичке лепоте двоје љубавника и приказе природе. Читава књига се врти око двоје пастира, младића и девојке, који изражавају међусобна дубока осећања речима снажне љубави и страсти, хвалећи лепоту оног другог и изражавајући жељу да све време воде љубав. Један дух прожима све песме – дух бескрајне, једноставне, невине и праве љубави.

Одлуку да се ова књига укључи у Свето писмо можемо разумети једино ако књигу не тумачимо буквално. Уколико се читањем у њу унесу алузије и симболи узвишених верских идеја, онда су је и Јевреји и хришћани вековима тумачили као алегорију. Другим речима: Бог се јавља у облику пастира, вољени који је истовремено и сам заљубљен, док девојка представља верни народ.

Наведимо неке примере који дозвољавају алегоријско тумачење на основу првог дела *Пјесме над пјесмама*, 5: народи света се називају „кћери Јерусалимске” јер је судбина Јерусалима да буде за све њих центар света, према Језекиљевом пророчанству: „које ћу ти [Јерусалиму] дати за кћери, али не по твом завјету” [Језекиљ, глава 16. 61]. Такође у *Пјесми над пјесмама*, гл. 5. 8, где се цитира верни народ израиљски како се обраћа народима света: „ако нађете драгога мојега” – наиме, када вас Бог позове да посведочите на Судњи дан, шта ћете му рећи? Посведочите „да сам болна од љубави”, да смо ужасно пропатили због своје љубави према њему и зато што поштовасмо Тору.

У *Пјесми над пјесмама*, гл. 2, 1–2, верни народ Израиљев каже: „Ја сам ружа Саронска, љиљан у долу” – место по коме сви газе – који се боји оних што ће доћи јер ће по њој газити и повредити је. Господ одговара: пазићу те, чуваћу те као „љиљан међу трњем”, које је штити од свих опасности [вратићемо се овом поређењу у контексту песме Александра Пена].

Дакле, Камбанелисова песма је и књижевно и симболички повезана са изворном *Пјесмом над пјесмама*. У буквалном смислу ради се о љубавној балади: љубавник тражи своју драгу, „Кажите [...], реците ми, [...], видесте ли љубав моју?” У *Пјесми над пјесмама* се такође јавља мотив тражења: „Каж ми ти, којег љуби душа моја, гдје пасеш” [*Пјесма над пјесмама*, гл. 1. 7]. „Тражих онога кога љуби душа моја, тражих га, али га не нађох. Сада ћу устати, па идем по граду, по трговима и по улицама тражићу онога кога љуби душа моја. Тражих га, али га не нађох” [*Пјесма над пјесмама*, гл. 3. 1–2], или „Бијох изван себе кад он проговори. Тражих га, али га не нађох; виках га, али ми се не одазва” [*Пјесма над пјесмама*, гл. 5. 6].

Камбанелис у песми пита заточенике Матхаузена и Берген–Белзена и оне у логорима смрти Аушвиц и Дахау јесу ли видели његову драгу. У паралелном тексту у *Пјесми над пјесмама* јунакиња пита људе око себе: „Нађоше ме стражари, који обилазе по граду. Видјесте ли онога кога љуби душа моја?” [*Пјесма над пјесмама*, гл. 3. 3]. „Заклињем вас, кћери Јерусалимске, ако нађете драгога мојега” [*Пјесма над пјесмама*, гл. 5. 8]. Кћери Дахауа, Берген–Белзена, Аушвица и Матхаузена потврђују, „видесмо је”, као и у *Пјесми над пјесмама*, гл. 6. 8[9]: „Видјеше је дјевојке и називаше је блаженом.”

Глагол који се најчешће јавља и у [*Камбанелисовој*] песми и у *Пјесми над пјесмама* је „видети”; песник пита преживеле логораше: „Видесте ли љубав моју?” Сам и одговара: „Нико је не виде.” Ови примери такође скрећу пажњу на наглашавање визуелне концептуализације у *Пјесми над пјесмама*: „Врати се, врати се, Суламко, врати се, врати се, да те гледамо” [*Пјесма над пјесмама*, гл. 6. 12 [7. 1]]. Да би им помогао, песник преживелим логорашима даје овакав опис: „Како је лепа драга моја”, што би се могло упоредити са *Песмом над песмама*: „Лијепа ти си, драга моја, лијепа ти си” [*Пјесма над пјесмама*, гл. 4. 1], и „Сва си лијепа, драга моја, и нема недостатака на теби” [*Пјесма над пјесмама*, гл. 4. 7], те поново „Лијепа си, драга моја, као Терса, красна си као Јерусалим” [*Пјесма над пјесмама*, гл. 6. 3[4]].

Камбанелисов јунак примећује да је она „драга мајци својој”, док у *Пјесми над пјесмама* љубавник каже „јединица у матере своје, изабрана у родитељке своје” [гл. 6. 8[9]] [вреди поменути да се отац не спомиње], и „докле га не одведем у кућу матере своје и у ложницу родитељке своје” [*Пјесма над пјесмама*, гл. 3. 4].

Камбанелисов јунак опет додаје: „Драга [...] и пољупцима усана браће своје”, док код јунака у *Пјесми над пјесмама* она љубавника пореди с братом: „О да би ми брат био, да би сао сисе матере моје! Нашавши те на пољу пољубила бих те, и не бих била

пријекорна” [*Пјесма над пјесмама*, гл. 8. 1]. Слично овоме, љубавник зазива своју драгу, „Отела си ми срце, сестро моја невјесто, отела си ми срце једнијем оком својим” [*Пјесма над пјесмама*, гл. 4. 9], те „Дођох у врт свој, сестро моја” [*Пјесма над пјесмама*, гл. 5. 1].

У метафоричком смислу Камбанелисова песма нас позива да посматрамо библијску књигу *Пјесма над пјесмама* у контексту холокауста, чиме се илуструје још једна могућност тумачења *Пјесме над пјесмама*.

Читаоцима Камбанелисове песме се приказују дешавања током холокауста, а веза је у песми дата кроз одговоре преживелих заточеника конц–логора и логора смрти. Они му кажу: „Видесмо је на путу дугом” али „хаљине на њој не беше, нити чешаља у коси њеној.” Драга у *Пјесми над пјесмама* говори: „Нађоше ме стражари, који обилазе по граду, бише ме, ранише ме, узеше пријевјес мој с мене стражари са зидова” [*Пјесма над пјесмама*, гл. 5. 7]. Преживели логораши се даље присећају да „на руци јој број беше, на прсима звезда жута”, док девојка у *Пјесми над пјесмама* каже: „Метни ме као печат на срце своје, као печат на мишицу своју” [*Пјесма над пјесмама*, гл. 8. 6].

Овде се ради о нечему невероватном: библијска алузија у *Песми над песмама* која би требало да обогати поетски текст заузврат сама стиче додатну дубину кроз лирски контекст [холокауст]. Схватимо да нам песнички контекст [холокауст] отвара нову могућност да тумачимо Библију. „Ко је она што иде горе из пустиње као ступови од дима” [*Пјесма над пјесмама*, гл. 3. 6], пита се јунак уз опис да „Гле, одар Соломунов, а око њега шездесет јунака оумеђу јунака Израилевих. Сви имају мачеве, вјешти су боју, у свакога је мач о бедру ради страха ноћнога” [*Пјесма над пјесмама*, гл. 3. 7–8].

Након читања овог текста сасвим природно се поставља питање: какве везе имају они са љубавном песмом? Да бисмо одговорили на ово прочитајмо још једном алегоријски кантус: „Заклињем вас, кћери Јерусалимске, ако нађете драгога мојега, шта ћете му казати? Да сам болна од љубави” [*Пјесма над пјесмама*, гл. 5, 8]. Као што је већ истакнуто, према алегоријском тумачењу на овом месту јеврејски народ саопштава народима света: Када вас Господ буде сазвао да на Судњи дан сведочите, посвдочите му љубав моју према њему – тј. да смо поштовали Тору и ужасно пострадали. Слично овоме, *Пјесма над пјесмама* се завршава наредбом: „Брже, драги мој” [*Пјесма над пјесмама*, гл. 8. 14]. Заиста, у последњем стиху *Пјесме над пјесмама* девојка упозорава свог драгог: „Брже, драги мој! и буди као срна или као јеленче на горама мириснијем” [*Пјесма над пјесмама*, гл. 8. 14], као да потврђује његове слутње у гл. 4. 6: „Док дан захлади и сјенке отиду, ићи ћу ка гори смирновој и ка хуму тамјанову.”

Још један аспект који се може истаћи тумачењем песме је понављање последњег стиха у строфама, анастрофа: „Нико је не виде, нико не знаде блиставу лепоту њену”, те још једна: „Видесте ли љубав моју”. Отуда се поставља питање: ако му у трећој строфи жене из Дахауа, Аушвица, Матхаузена и Берген–Белзена одговарају [песнику] „видесмо је”, какво је значење рекапитулације или закључка у наредној строфи, „нико је не виде”? Или одговор жена у шестој строфи, „видесмо је”, на супрот чему имамо песниково потврђивање „нико је не виде” у последњој строфи, у стиху којим се песма завршава?

Овде опет можемо прихватити како буквалан тако и алегоријски приступ. Гледано буквално стихови „нико је не виде, нико не знаде” значе да нико никада неће имати могућност да је упозна. Свет није имао прилике да упозна ту младу даму, и никада и неће јер су је убили.

Парабола упућује на друштвену критику. Библијска алузија у *Пјесми над пјесмама* на кћери Циона у њима види народе света. Тиме читање песме у савременом друштвеном контексту омогућује следеће тумачење: народи света сведоци су ужаса холокауста, али се претварају да не виде. У историји је доказано да је слободни свет знао за постојање логора и кампању екстерминације, али да је истовремено негирао то сазнање и да се друштво суздржало од интервенције током ових дешавања. Штавише, премда су Савезници бомбардовали Аушвиц, нису ни дотакли крематоријуме и трачнице који воде до капија пакла: ово је, дакле, разрешење очигледне контрадикције стиха „видесмо је” и оног завршног „нико је не виде” – и то како на песничко–библијском нивоу тако и у историјском смислу.

Песма над песмама Александра Пена –
[слободан превод са хебрејског]
– Историјат, анализа и веза међу песмама

Ја сам ружа Саронска
[Мајко, о мајко, моје очи све памте!]
Љиљан у долу
[Мајко, о мајко, живот мој тихо сузама истиче]
Лијепа сам
[О мајко – на срце моје дим се загрдне]
Црна сам

[Ал' крај је свему – јер пећ ту је]

Лијепа ти си, драга моја, лијепа ти си

[Коме песма, коме хума стране и небески свод?]

Очи су ти као у голубице, ружа међу трњем.

[Црни су ти страхови, о пламену сагорелих]

Врати се, врати се, Суламко, да те гледамо.

[Сетим се жарених угарака – завет по мени топе]

Цвијеће се види по земљи, и глас грличин.

[Гневу се заветујем до судњег дана]

Заклињем се данима и ноћима

Утихнути неће слабашне клетве и дрхтај.

Гнев утаљаћу им крвљу година.

Песма над песмама за ружу огњеву.

Песма над песмама Александра Пена се овде доживљава као паралела другом једном песничком делу истог наслова [*Песма над песмама* Јакобоса Камбанелиса]. Обе песме имају исту историјску позадину, холокауст, и док је први од њих, Александар Пен, Јеврејин који није лично доживео холокауст, други, Камбанелис, јесте.

Александар Пен [1906–1972] је рођен у месту Њижниј Кољимск у Русији, а емигрирао је у Ерец Израел пре холокауста, 1927.

Наслов песме и њен први и последњи стих указују на поларитет у песми: библијски „љиљан у долу”, слику добро нам познату из *Пјесме над пјесмама*, Пен у својој песми претвара у „љиљан огњеви”, који симболизује смрт и метод који је коришћен у логорима смрти.

Уистину, према метафоричком тумачењу, љубавни разговор између верног народа израиљског и Бога претвара се у тиху осуду неба, где је изабрани народ представљен кроз женски лик [како је то у Камбанелисовој песми] који ступа ка крематоријумима. Дуплицирање женских ликова изражено је у првој строфи песме врстом „дуета”. Имамо нешто што је експлицитно друкчије од тихог обраћања, а у оба случаја проговара женски глас. Глас који се чује јасно припада вољеној жени сигурној у себе, док је тихи глас у загради глас девојке која ступа према гасним коморама и према својој смрти.

Друга строфа је структурирана на сличан начин, али у „дуету” се сада чује и мушки глас: први је глас љубавника, други глас онога који говори, песника, који се обраћа кћери Израилевој док ступа у смрт. У последњим стиховима друге строфе поново се чује девојчин глас, овај пут као глас живих мртваца.

Последња реченица, „песма над песмама за ружу огњеву”, кључни је стих читаве песме који омогућује читаоцу да разуме како иронични тако и трагични аспект читаве ситуације како је песник доживљава, а у питању је виђење посматрача. Све те различите гласове сједињује попут хора у грчкој трагедији у једној реченици која, у суштини, представља исказ или несумњиву наредбу: „Песма над песмама за ружу огњеву.” Па ипак, упркос бројним гласовима који се чују из песника дискурс се од говорника до говорника не мења, а ритам додатно доприноси формирању поларизоване напетости између идиличног и трагичног.

Библијска идила оптерећена генерацијама јеврејских асоцијација овде се контекстуализује новим „јеврејским кодовима” везаним за холокауст. Стога структура у облику дијалога и супротстављеност идиличног и трагичног у први план стављају модел библијске „љубавне баладе” чији нас сваки стих све више води ка „балади–тужбалици”.

Песма Александра Пена је једноставна и јасна. Заснива се на појединачно наведеним стиховима библијске *Пјесме над пјесмама* за којима у загради следе стихови који садрже поруку песме. Библијске алузије у песми су такође очигледне јер укључује и веома јасне вербалне наводе као што су „љилиан у долу”, „ружа Саронска”, итд.

Камбанелис није тако очигледан у својој песми. Супротности нису дате у виду екстремног формата стихова који се смењују; његов формат изазива читаоца да сам трага за скривеним контекстима и аналогацијама.

Изгледа да Камбанелисова песма приказује невиност на личном нивоу како у смислу библијског извора тако и са аспекта приказа апокалипсе кроз личне недаће. На крају крајева, драги тражи своју вољену, али нема шансе да ће је наћи. Ако баш желите, и тражи је сасвим свестан да је никада неће наћи живу. Узалудно трагање се може посматрати као сизифовска побуна особе која се упркос свему супротставља.

Покушај да се одржи нада – или, можда, пркос – ради слободе мисли манифестује се кроз само трагање. Приказ појединца чији је лични губитак тек одјек колективне пропасти типичан је за Камбанелисово стваралаштво.

Са друге стране, Пенова песма је структурирана у виду дијалога између лирске истине и библијске реалности, где се спојем присуства мноштва гласова са спољном

тачком проматрања постиже дистанцираности од непосредног искуства и нуди интелектуални приступ и критички став, што ипак свакако води неизбежном.

Међутим, Камбанелис гроз глас говорника уводи личну причу и апелује на читаочеву емоционалну реакцију. Док тражи вољену он као да заводи читаоца, доводећи га до тога да се пита о природи драге: ко је она? Чини се да нам отвара прозорче у свет своје јунакиње, премда се њен свет, у ствари, не отвара и нити ће, јер „нико не виде, нико не знаде”.

Камбанелис се служи истом техником када је у питању алузија на Библију: пошто није довољно јасна, мами читатеља да се врати извору, *Пјесми над пјесмама*, и пита се о вези између два текста. Као да Камбанелис своју песму представља као кључ за то дело спознаје јединствене снаге, библијску „Песму над песмама”, која у контексту холокауста постаје текст препун јасних апокалиптичких наговештаја скривања који многоструко подсећају на „Књигу о Естери”.

Можда би се могло тврдити да се Александар Пен сукобљава са алузијом док Камбанелис у својој песми позива на преиспитивање саме алузије.

Закључак. Овај рад представља покушај да се анализира стваралаштво Јакобоса Камбанелиса као сведочанство о ужасу холокауста у контексту тадашње историје Грчке и Јевреја и о животу затвореника Матхаузена – тачка у којој се сусрећу уметничко стваралаштво и биографије Камбанелиса и Теодоракиса. Рад се бави и песмом Александра Пена који позајмљује наводе из библијског текста и уплиће их у своју песму у облику дијалога, чиме формира песничку реакцију на холокауст. Ради се о посредној реакцији, јер Пен није лично доживео зла холокауста. Пре реагује на догађаје са становишта колективног сећања јеврејског народа. На сличан начин ово представља први покушај да се на друкчије чита *Пјесма над пјесмама* и доживи као текст који садржи очигледне наговештаје апокалипсе, у чијој основи лежи ускраћивање мислости.

Требало би имати на уму да први сусрет са насловима ових песама, *Песма над песмама*, што само по себи алудира на Библију, већ указује на библијски текст. И Камбанелис и Пен користе читаочево предзнање, тј. познавање библијског извора и историјских и географских детаља на позорници дешавања.

Камбанелисова песма приповеда причу о младићу који тражи своју драгу за коју не зна где се налази, мада сумња да је одведена у Аушвиц где јој је на руци истетовиран број и на прса ушивена жута звезда те да никада није побегла. У паралелном тексту у Библији прича се врти око љубавног пара који се међусобно траже без наде или могућности да ће остварити своју љубав.

С једне стране је битно посматрати ова два текста као међусобно аналогна, а с друге их је битно видети као аналогне у односу на библијски оригинал: на буквалном нивоу сви говоре о сизифовској потрази и неизбежном трагичном крају, где је такав закључак скоро неизбежан. Са друге стране, на метафоричком нивоу, злохуда драга је у свом трагању тек симболична представа народа израиљског у време када му Бог ускраћује своју милост, када му народи света чине зло и неправду, а његов Бог и заштитник, истовремено извор и одредиште љубави, не пружа заштиту у ово време када се од њега одвраћа.

Историјска паралела која нам се нуди у Камбанелисовој песми је доста очигледна пошто је љубавник у потрази за својом драгом метафора Камбанелиса као стварне особе чије је драга уистину била Јеврејка која је умрла у холокаусту. Он оплакује процес истребљења јеврејског народа док се народи света равнодушно држе по страни, бранећи се тврдњом да „нико не виде, нико не знаде”.

Песма Александра Пена никако не доводи у сумњу алузију на Библију: међу своје стихове он умеће читаве стихове из библијског текста, а опис процеса геноцида је јасан и недвосмислен, о чему сведочи последњи стих његове песме: „Песма над песмама за ружу огњеву.”

Наслов обеју песама, *Песма над песмама*, алузија је на Библију. Ако се чита као метафора, женски лик у Камбанелисовом делу, али и у Пеновом и у библијском тексту, представља јеврејски народ, лик заљубљене девојке [сасвим случајно се исто појављује и код Зохара, где су помени верног народа израиљског увек женског рода]. Па ипак, фундаментална разлика између ова два песника, Камбанелиса и Пена, потиче из њихових биографија. Први од њих нам преноси лично искуство јер се нашао тамо и лично проживео ужасе логора, док је Александар Пен био уметник који је реаговао на почињена злодела према колективном памћењу јеврејског народа. Интересантно је приметити да Камбанелисова измучена драга са „са жутим ушивком на прсима” и “бројем на руци” није нико други до слично опседнута драга из библијске *Пјесме над пјесмама*, која тражи „метни ме као печат на срце своје, као печат на мишицу своју” [*Пјесма над пјесмама*, гл. 8. 6]. Овај стих библијског оригинала иде у прилог тумачењу текста као штива које јасно у себи има знаке апокалипсе, који се могу тумачити као алузија на ужасе холокауста када су Јевреји били приморани да носе жуту звезду на месту срца у знак срама и када им је у руку био утиснут број.

С друге стране, могуће је у заљубљеној девојци у *Пјесми над пјесмама* видети верни народ израиљски пун жудње, односно јеврејски народ у потрази за својим Богом

када му Он ускраћује своју милост. На крају крајева, јеврејска теологија холокауст тумачи управо као једно такво доба. Девојка, народ израиљски, тражи од кћери јерусалимских [народа света] да посведоче кроз какве је патње прошла због своје љубави. Буквално гледано, овде имамо чежњу жене за својим човеком; метафорички, ради се о љубави једног народа према свом Богу, који га иште чак и када му Он окрене леђа.

Камбанелисова *Песма над песмама* укључена је у књигу балада о Матхаузену, где је он био заточен као политички затвореник. Међутим, историјске и географске одреднице јасно показују да је овде Аушвиц послужио као поетска позорница на којој се одиграва радња песме. Ово је тачно јер су само затвореници у Аушвицу били означени бројевима на руци, попут драге у песми [„на руци јој беше број, на прсима жута звезда“]. Тај би детаљ био значајан и заиста водећи принцип да нам је циљ да утврдимо чињенице. Он, међутим, добија другоразредни значај када се на једној страни тај његов помен показује као сведочанство сећања појединца, а на другој надовезује на доживљај Аушвица као симболичког епитома инферна у контексту универзално–колективног памћења, о чему Камбанелисова песма и говори. На крају крајева, „сврха књижевности, за разлику од историје, је да овековечи појединаца, засебну особу, њено име, лице, причу о њеном животу до саме смрти“ [Данило Киш], или је пак „њезин циљ да обележи сећањем оно што је пропало“ [Валтер Бенџамин].

Другим речима, књижевност има за сврху да транспонује искуства личног сећања у групно памћење, а тиме појединцу подигне споменик, оном обичном, незнаном човеку кога би историја потпуно занемарила, као што психологија увек превиди „мртви угао“.

Такође би требало приметити да библијски текст садржи јасне знаке апокалипсе уплетене у причу која је по својој природи љубавна, док за текстове друга два песника, Камбанелиса и Пена, важи супротно: апокалиптични текст садржи љубавне елементе – баш као и Теодоракисова композиција. Односно, библијски текст чини аналогни контрапункт у односу на анализирана дела. Овај контраст је изражен кроз дихотомију: с једне стране, библијски текст карактерише то што има љубавну основу са јасним апокалиптичним алузијама; с друге стране, текстови Камбанелиса и Пена су апокалиптични и заснивају се на одјецима из пакла, где су љубавне назнаке тек секундарна позорница за ужасавајуће догађаје геноцида. Они добијају свој најснажнији израз у закључку Пенове песме, у стиху „Песма над песмама за ружу огњеву“.

Дискусија на реферат др Лили Халперт-Замир

Др Ница Друјан: Желела бих да се захвалим доктору Замир што нас је пребацила у једну сасвим другу област изучавања, тј. гледања на холокауст. Одједном се појављују они који сматрају учење, подучавање, рад и истраживање теме холокауста као готово библијском заповешћу, и веза је заиста фасцинантна. Хвала вам пуно што сте нас пребацили у царство књижевности. Међутим, вероватно питања не морају само да се тичу књижевности, могу ићи шире од тога. Молим вас.

Јеромонах Јован Ћулибрк: Као прво, желео бих да захвалим госпођи Замир на овом инспирисаном предавању, и да, наравно, сада идемо на нашу тему, Јасеновац и холокауст и геноцид у концентрационом логору Јасеновац. У српској књижевности имамо сличне појаве и дешавања, премда холокауст и Библија нису испреплетени само у књижевности, јер се сећам како се Стив Рајх у свом *Техилиму* бави тим временом, као и оно што је Микис Теодоракис радио са *Песмом над песмама* за Матхаузен, и мислим да се слажете с тим?

Др Лили Халперт–Замир: И Леонард Кoen је писао о томе, има једну предивну композицију.

Јеромонах Јован Ћулибрк: Која је то, молим вас, можете ли се сетити?

Др Лили Халперт–Замир: Да, свакако, да, свакако. Назвао ју је *Отплеши ме до краја љубави*, а написао је и веома дуг есеј од тридесет осам страница у којем објашњава да је *Отплеши ме до краја љубави* холокауст виђен његовима очима.

Јеромонах Јован Ћулибрк: Жао ми је, на српски је преведена само *Снага робова*, тако да не познајем најбоље његова писана дела. Имате ли га ви?

Др Лили Халперт–Замир: Можете добити примерак на енглеском.

Јеромонах Јован Ћулибрк: Хвала вам. Дакле, наставићу са темом Јасеновца у књижевности и уметности. Морамо рећи да ми критичари у српској уметности и

књижевности немамо синтезу уметности нити књижевности на тему Јасеновца. Али бих желео да нагласим постојање везе са библијским текстом, која је и за Данила Киша веома важна, која карактерише вероватно најбоље књижевно дело – ради се о песми написаној током Другог светског рата о холокаусту и о страдању уопште. Сви знамо шта је то, то је *Стојанка мајка Кнежопољка* од Скендера Куленовића. На крају песме, када се говори о спаситељу који ће доћи, Куленовић користи слике и књижевни израз Апокалипсе из Новог завета. Дакле, веома је важно, а вероватно и најбоље дело које имамо – а ја мислим и верујем да је ова песма заиста најбоље дело о геноциду – написао га је уочи празника Преображења 18. августа 1942, на окупираној и опкољеној Козари, на дан када је у близини манастира Моштаница одведено највише људи. За нас је то врло, врло важан знак, баш онако како се холокауст везује за Пољску и Источну Европу – а сви знамо да је Јасеновац био пун људи са Козаре, који су одведени, да кажем пожњевени, у офанзиву 1942. године. Знак је то да је догађај у Јасеновцу за нас као Србе, као православце, био библијски догађај, као за Јевреје оно што се десило у Аушвицу и, наравно, у Јасеновцу. То је све што сам желео да кажем након предавања госпође Замир, и хвала вам још једном за ваше предивно предавање. Пуно ми је помогло.

Али у предавању нашег професора Маркузена има једна ствар која није поменута – ја долазим са Косова, тако да ми је веома важно то што је господин Маркузен навео долазак Слободана Милошевића на власт као први значајан догађај одмах након Титове смрти. Сви знамо да је први значајан догађај након Титове смрти био народни устанак Албанаца 1981. године. Током тог устанка 16. марта 1981. до темеља је спаљен манастир Пећке патријаршије, седиште Српске цркве. Дакле, први снажни национални покрет у бившој Југославији након Титове смрти био је албански, премда је представљао веома чудну комбинацију радикалног лењинизма и национализма. Ово је важно јер се на Косову сада суочавамо у најмању руку са апартхејдом, који је створила – жао ми је што морам да кажем – међународна заједница. Ја не могу да се крећем по Косову без оклопног возила КФОР-а, а сто двадесет цркава је уништено за само три и по године током присуства педесет хиљада елитних трупа НАТО-пакта. То је све.

Др Ница Друјан: Желим да вам се захвалим на вашем коментару, а посебно желим да вам се захвалим на коментару и храбрости коју сте показали тиме што сте унели и тај додатни коментар – далеко било да ико од нас проба да спречи или ућутка такве битне

догађаје. Доктор Замир ће одговорити, а онда ћемо имати још пуно времена за питања и коментаре. Молим вас.

Др Лили Халперт–Замир: Желела бих да одговорим на ваш коментар, последњи коментар који сте дали. Једна ствар које се плашим као научник који проучава холокауст, који предаје о холокаусту, као писац – написала сам на ту тему неколико радова и две књиге, једну о Југославији а другу о Немачкој – једна ствар које се плашим као дете, једино дете двоје преживелих логораша, јер је моја читава породица нестала у Аушвицу, као и моја сестрица која је имала девет година када је убијена у Аушвицу – оно чега се највише бојим је коришћење холокауста у политичке сврхе и за освајање политичких поена, а након дана и по на овој конференцији тај мој страх је све јачи. Када приликом посете Јад вашему видимо споменике моји ме студенти увек питају – како то да је само веома... веома мали број јеврејског народа присутан... представљен овим споменицима? Веома ме је срамота да кажем да је то из политичких разлога. То се јасно види. Јевреји који су емигрирали из Пољске, који су се први бавили јеврејском историјом, који су је први предавали овде у Израелу, који су се први окренули и бавили групним сећањем – постарали су се да њихове стопе, њихов пут увек буде најјасније видљив. А ако бисмо желели да – не желим ништа да поредим јер нема поређења између Јасеновца и Аушвица или било ког другог логора, жртва је жртва а крв је увек црвена – али мислим да има опасности ако се почне... или ако пробамо да читаву ствар гурамо у једном правцу. И веома је опасно, јер већ дан и по се бавимо једном... једном од трагедија која се десила током холокауста – а она није једина, и мислим да би требало да ствари гледамо у перспективи, не само делић издвојен из целине, јер је целина та о којој би требало да бринемо. Нарочито ако ћемо то преносити будућим генерацијама.

Др Ница Друјан: Сигурна сам да ћемо се сложити у вези са овом последњом напоменом и хтела бих пуно да вам се захвалим што сте то споменули, а... даћу микрофон професору Клајну, па ће он даље водити [*сесију*].

Др Бернард Клајн: Хвала вам пуно. Мислим да ако будемо остали још дуго да седимо овде да ћу морати да додам још неколико говорника... за које нисам знао да ће говорити, али ето, учим. Дакле, ево, пре него што позовем неког другог, мислим да би Каталина Плацер... Је ли ту? Је ли она ту? Она жели да нешто објави. Није у питању

рад, је ли тако? У реду. Да видимо о каквој се објави ради. Мислим да можемо неколико минута да толеришемо њену објаву.

Гђа Каталина Плацер
БИБЛИОТЕКА И АРХИВ У СПОМЕН ГЕНОЦИДА НАД
СРБИМА

Хвала вам, докторе Клајн. Зовем се Каталина Плацер и долазим из Мичигена. Као што знамо, сакупили смо се овде у Јерусалиму да бисмо утврдили истину о ономе што се догодило током троструког геноцида хрватских усташа над Србима, Јеврејима и Ромима у Хрватској за време Другог светског рата. Историја тог времена замагљена је политиком Европе и Југославије, а скривају је сами починиоци и њихови савезници. У Јасеновцу се он знатно разликује од јеврејског холокауста. Док се о њему релативно мало зна у Европи, у Сједињеним Државама је још мање познат. Па ипак, ради се о геноциду од историјског значаја, и ако икада будемо сазнали да су постојали разлози за геноцид, спречиће се да поново дође до ових трагичних догађаја. Овде се не ради о болести коју је могуће одболовати без опасности да се опет јави. Клице антисемит... антисрпства, антисемитизма и антиромства су још увек живе и здраве, као и многи други облици расне мржње. Пуно литературе која се бави овим периодом написана је на српском и другим европским језицима, па је неприступачна америчким студентима и научницима. Као Американка српског порекла осећам обавезу да олакшам Американцима приступ историји тог времена, и са тим циљем сам основала Библиотеку и архив у спомен геноцида над Србима. Библиотека ће прикупљати књиге, научне радове и историјска докумената, сведочанстава жртава и мултимедијалне ресурсе на тему геноцида и каснијег периода. Библиотека ће такође подстицати образовне форуме, истраживање и ново издаваштво. Библиотека је мала и нова, треба још пуно урадити, али имамо одличан пример рада на предмету јеврејског холокауста, а угледаћемо се и на рад бројних српских научника. Никада нећемо моћи да достигнемо обим и дубину јеврејског примера, али се надамо да ћемо се квалитетом угледати на њих. Радујемо се што ћемо у остваривању нашег циља сарађивати са свим научницима који се баве геноцидом над Србима.

Др Бернард Клајн: Захваљујемо вам се. Сада ћемо прећи на идућу сесију, која није била планирана, а имамо још три говорника. Прво желим да позовем Пеју Ђурашиновића, директора Документационог центра Републике Српске, а он ће говорити о односу између геноцида у Другом светском рату и прошлим југословенским ратовима.

Др Пејо Ђурашиновић

КОНТИНУИТЕТ СТРАТИШТА И ЛОГОРА

Ја сам Ђурашиновић. Водим Документациони центар за истраживање рата у Бањалуци. Захваљујем се учесницима и организаторима конференције што сам у могућности да изложим реферат под називом *Континуитет стратишта и логора*.

У протеклом периоду били смо у могућности слушати нарочито медијски о томе да су у Босни и Херцеговини страдали само Хрвати и Бошњаци од стране Срба. Овај центар је формиран прије три године и ми смо из наше документације повадили за ову прилику статистичке показатеље о страдању Срба од стране ова два претходна народа. Основна теза везана за тему конференције јесте што желимо доказати да су тамо страдала сва три народа, једни од других и међусобно сва три. Упоређивали смо показатеље из '41 – '45. са карте усташког геноцида над српским становништвом на територији НДХ из објављене књиге *Духовни геноцид над српским становништвом* аутора Бранка Брђанина 1994. Захваљујем професору Ерику Маркузену што је направио одређене уводне показатеље у ову тему.

Насловили смо то континуитетом из разлога подударности простора на ком су Срби страдавали у овом рату са просторима страдања у ранијим ратовима, нарочито у Другом светском рату. Говорићемо о 400 логора у 181 насељу. Регистровали смо до сада 137 стратишта и разврстали смо их према... по регијама из карте коју смо навели као упоредне показатеље. Из 1211 насеља протјерано је или уморено становништво. Од тога је 683 насеља спаљено или уништено, или 28% територије БиХ. Ради праћења навешћу вам насеља... распоред насеља према националном размјештају. Од 5888 насеља у БиХ прије рата 41% насеља чинили су Срби, Муслимани у 31% насеља, Хрвати у 17%, док у 233 насеља није било доминантних скупина, а за 31 насеље нисмо

до сада успјели провјерити податке. Жао ми је, имали смо то на картама, али да не губимо вријеме.

Што се тиче регија, ићи ћемо по раније наведеним картама. Тако на подручју Посавине постојало је 45 регистрованих логора, затим у Брчком 19, слиједи Оцак, Вукосавље, Градачац, Орашје и Шамац. У средњој Босни регистровано је 35 логора, у Зеници чак 12, од којих су најпознатији казнено–поправни дом; у Високом 10, најпознатије је касарна „Ахмет Фетахагић”; затим Каменица код Завидовића, гдје је после пада Возуће 10. септембра ‘95. заробљена лица натерали да ископају јаме, моторним пилама им одсекли главе. Ово је један од најгнуснијих логора у протеклом рату. То су потврдили патолошки налази патолога код ексхумације. Сарајевска област имала је највише логора – 88.

Преводилац [*преузима реферат и директно преводи са српског на енглески без читања доктора Ђурашиновића*]: Користили су вртиће, школе, куће, чак и факултете, универзитете као логоре. Најчувенији се налазио у касарни „Виктор Бубањ” и многи који су били заточени у том логору никада нису изашли напоље. Затим, користили су јавне куће, куће за проститутке, логоре за проститутке у хотелу „Загреб”, држали су у заточеништву педесет жена и користили из за чланове јединица територијалне одбране. Затим, студентски... студентски дом на Бјелавама... у дому на Бјелавама у Сарајеву држали су тридесет жена, а у спортском центру „Зетра” такође тридесет жена. И у кафеу „Борчелино” у Сарајеву затворили су десет жена које су користили за проституцију... [*коментар преводиоца*] Не за проституцију јер се проституткама плаћа, ове жене су силоване... ове жене су силоване. [*наставак превода*] Потом на Инжењерском факултету сто жена, и у простору сарајевских силоса у [*неразговорно*] било је педесет људи у периоду мај–јуни 1992, а они су имали око шестсто затвореника. Још један логор је био у Крупи у Пазарићима, који је такође некада био касарна. У том логору су држали око сто педесет људи. У Травнику... у области Травника и Бугојна било је тридесет пет логора, а највећи број их је био у самом Травнику и Бугојну, у касарни која се зове „Петар Мећава” у Травнику и десет у Бугојну. Имали су... у Бугојну су имали десет логора где су жене силоване. [*коментар преводиоца упућен аутору реферата*] Зашто то зовете јавним кућама, ту... жене то нису радиле за новац или за... то нису јавне куће, то су кампови... [*неразумљив коментар присутних*] Ја, али ако имате проститутку, њој платите, а ове жене су биле...

Др Пејо Ђурашиновић: Принуђене.

Преводацац: ... а ове жене су биле принуђене да то раде, према томе, то не може бити јавна кућа...

Др Бернард Клајн: *[неразговорно]* ...па да дођемо до краја. *[неразговорно]* ...имамо још једног говорника.

Преводацац: Да. У реду, имали су десет логора за жене, где су жене силоване. Затим, у једном другом који се звао „Реља Лукић” затворили су и касније убили петнаест жена. Следећи је био ски-центар Ростово, где су у затвору имали тридесет жена, и... *[преводацац се обраћа публици]* Значи, све ово да поновим...? Не знам има ли смисла да помињем свако појединачно име и сваки... јер мислим да нема сврхе. Мислим да сам постигла сврху тиме што сам рекла да је било затвора за мушкарце и за жене, и да су жене мучене и силоване и убијане, и да је српско становништво било затварано у различите логоре. Али нема сврхе... нема сврхе да се помиње баш свако име.

Питања и одговори

Др Бернард Клајн: Хвала вам. Има ли питања?

Коментар учесника: Помените нека имена. Само једно или два имена.

Преводацац: Али поменула сам их. Ово је био случај са... Поменућу само можда регије где се ово дешавало. Он говори о североисточној Босни, говори о Подрињском региону, то је подручје Дрине, реке Дрине, говори о Херцеговини, и говори о Цазинској Крајини, ово је северозападни део, веома је близу Хрватске, и на северној страни, и у западној Крајини.

Др Бернард Клајн: Доктор Маркузен.

Преводацац: А овде имате... ако можда желите да видите ово, има табела са свим овим.

Питање учесника: Могу ли сви учесници добити овај рад?

Преводацац: Па, вероватно ћете морати да га умножите, а ако неко жели да га има, да, могао би се добити.

Др Бернард Клајн: Могу ли... могу ли да дам... Доктор Маркузен има реч.

Др Ерик Маркузен: Имам два кратка питања.

Др Бернард Клајн: Изволите.

Преводацац: Ако немате ништа против, желели би да вам покажу ову карту.

Др Бернард Клајн: У реду, можете поставити питање док гледамо карту.

Др Пејо Ђурашиновић: Овдје имате објекте гдје су били логори у легенди, затим стратишта са овим крстом, запаљена кућа одакле су... насеља која су запаљена и уништена, и тракторе, значи, одакле је протјерано цивилно становништво, насеља из којих су протјерани. Број их је... поред тих легенди су број насеља из којих је протјерано или гдје су били логори, и слично. На карти у подлози је Босна и Херцеговина и дио Бијели на који се то односи... на сваком дијелу имате...

Др Бернард Клајн: У реду, доктор Маркузен. Последњи пут – прозвао сам доктора Маркузена, он има реч, он поставља питање.

Др Ерик Маркузен: Хвала вам што сте изнели ове информације. Знам да је Хашки трибунал осудио Муслимане из логора у Челебићима за малтретирање Срба. Јесте ли скренули пажњу Трибунала на ове информације?

Др Пејо Ђурашиновић: Постоји биро за односе са Трибуналом и ми преко њих достављамо Трибуналу ове документе.

Др Ерик Маркузен: И још само једно питање. Ко је управљао већином ових логора? Јесу ли то били Муслимани, Хрвати, Федерација, ко? Која је организација била одговорна за већину логора које сте навели, укључујући... укључујући [неразговорно]?

Др Пејо Ђурашиновић: И паравојне формације и одређени појединци ван институција. ХВО у конкретном случају. Али видјели сте да је било и кафића и приватних кућа и хотела и [неразговорно] па до касарни.

Др Бернард Клајн: Још питања?

Др Пејо Ђурашиновић: Ово имамо преведено на десет језика у виду публикације. Неке смо подијелили. Ако га то занима, можемо им доставити, надам се.

Др Бернард Клајн: Хвала вам. Следећа особа коју ћу позвати је... [прекид траке]

Питање учесника: Хоћете ли да поновите која је његова тема, молим вас? Можете ли поновити на енглеском?

Преводаца: [чита наслов рада на српском] *Спомен–подручје Доња Градина.*

Питање учесника: А на енглеском?

Преводаца: *Donja Gradina...*

Др Бернард Клајн: ...in the Context of Jasenovac²².

Г. Симо Брдар

СПОМЕН-ПОДРУЧЈЕ ДОЊА ГРАДИНА

Пробаћу бити кратак. Нагласио сам јуче да је овај рад рађен по строгом обрасцу кога је усвојила Дејтонска комисија. Идентификација: Спомен–подручје Доња Градина,

²² „Доња Градина у контексту Јасеновца”

Козарска Дубица, село Доња Градина, Република Српска, Босна и Херцеговина. Налази се на 45°16′ географске ширине и 16°57′ географске дужине. Идемо даље. Доња Градина је једини дио бившег концентрационог логора и бившег Спомен–подручја Јасеновац које је у великој мјери истражено. Јасно су утврђене границе ужег и ширег подручја Доње Градине. Овдје су све катастарске честице и катастарске општина. Шире подручје обухвата 818 хектара. Уже подручје обухвата 116 хектара. Опис: Спомен–подручје Доња Градина је највеће стратиште концентрационог логора Јасеновац. На овом подручју усташе су вршили масовне егзекуције над Србима, Јеврејима, Ромима и антифашистима свих националности. На ужем подручју досад је откривено 105 масовних гробница. Овдје су комплетни подаци о називима гробних поља, величини гробних поља, њиховој површини и величини гробница. Ја нећу читати појединачно, него укупну површину. Укупна површина гробних поља износи 66.460 м². Површина масовних гробница износи 10.130 м². Подаци су овдје.

Ја нећу говорити сада о историјату концентрационог логора Јасеновац него ћу само мало о истраживањима. Доња Градина је једини дио бившег концентрационог логора који је озбиљно истраживан, док с хрватске стране никад нису вршена озбиљнија истраживања. Истраживања су вршена према усвојеној методологији експерата у складу са Законом о Спомен–подручју Доња Градина. 1962, 1964. вршена су бушења и сондирања на локалитетима познатих гробница. Овакав начин истраживања би узео превише времена, па се прешло на савременију методологију. На основу консултација са стручњацима одлучено је да се изврши авионско снимање у мултиемулзиционој техници, што подразумева истовремено снимање са четири камере у панхроматској, инфрацрвеној, црно–бијелој и колор техници. На основу снимака идентификована су мјеста потенцијалних гробница. У даљем тексту стоји образложење до чега и како се дошло, и до гробних поља која су означена „потенцијална гробна поља” бетонским пирамидама, такозваним ИП – „истражно поље”. Послије тога су вршена сондажна бушења. Тако се дошло до ових података које ћете моћи видјети када овај рад буде – и ако буде објављен. Рећићу да су стручњаци који су на овом послу радили високо ранговани и да им национални предзнак нећу говорити. Рећићу само да је најмање било Срба у тој комисији. На основу свега тога досад је пронађено тих 105 масовних гробница мамутских димензија од 15 до 50 метара дужине. Стручњаци су даље предложили да овај посао даљег истраживања треба да раде стручни радници Спомен–подручја Јасеновац.

Послије ових истраживања 1986. године Сава је откинула дио обале и појавила се нова масовна гробница. Доказ да наука не може имати национални предзнак је материјал који је приложен овом раду. Ради се о посмртним остацима јасеновачких жртава из '86. из те гробнице. Вјероватно је први пут шире приступачан јавности. Никада он није био под неким ембаргом, али је углавном био у овом музеју. Послан је налаз Заводу за судску медицину и криминалистику Медицинског факултета Свеучилишта у Загребу. Ја га нећу читати, мада само цијеним оригинална документа, значи, од овог материјала један што би требало прочитати скроз је овај, али нећу, само ћу ово. „У прегледаним костима утврдили смо да оне представљају посмртне остатке од најмање 152 особе. Анализирањем смо утврдили да од 152 особе 37 су били мушкарци, 51 жена, 11 дјеце, док се у 53 случаја спол није могао одредити. Тако би од укупног броја било 86 младих особа, 15 особа средње животне доби, а 12 особа у позним животним годинама. Утврдили смо да је било 11 дјеце, док су у 28 случајева животна доб није могла одредити.” Овдје се наводи и колико жртава је уморено убиством тврдо... тупо–тврдим предметом, тј. маљем у главу. Посебно се наводе посмртни остаци једне дјевојке чије је тијело у потпуности сачувано, и мозак у цијелости. Убијена је ударцем тупо–тврдог предмета у главу. По величини крвног подлива установљено је да није тренутно уморена него да је још најмање пет сати живјела у гробници. Жива бачена у гробницу.

Ово је најкраћи могући начин саопштавања мога рада који садржи прилоге: карту бивше Независне Државе Хрватске, карту концентрационих логора и затвора у бившој Југославији, карту концентрационих логора на тлу Европе, карту Спомен–подручја Јасеновац, бившег концентрационог логора Јасеновац, мапу антрополошких истраживања у наведеном периоду у Доњој Градини. Затим, фотографије гробних поља, карту... слику логораша умореног глађу. Испод стоји – уморство глађу, кахетична форма гладне болести, потпуна атрофија мишића, коже и поткожног ткива, екстремно скелетско омршављење и типичан оток ногу. Ово је био најкраћи могући начин мога рада. Покушао сам бити прецизан и јасан, и мислим да се, што се тиче Доње Градине, су вршена врло озбиљна истраживања и постоји могућност даљег на основу већ снимљеног стања.

Дискусија на реферат г. Симе Брдара

Др Бернард Клајн: Хвала вам. Желим да вам честитам на прецизности, времену и великом броју информација које сте нам саопштили, што је занимљиво и показује нам како се може радити и узор је који би требало следити. Има ли питања... али питања, не говора? Питања? Рабин.

Рабин Јозеф Атијас: Прије свега, да захвалимо излагачима на заиста експлицитном излагању и доста увјерљивом. Моје питање је једно кратко, и молим лијепо одговор на њега, ако може, а то је: да л' сте увјерени заиста да се ту ипак није радило о неким радним логорима као што је, рецимо, жели да се то прикаже, или да је то ипак био логор гдје су људи, што се тврди, завршавали на најмонструознији начин што људски род и историја памти?

Г. Симо Брдар: Све чињенице, а говорим искључиво на основу истраживања мериторних комисија, мериторних људи, из личних истраживања, [*потврђују*] да се ради о класичном концентрационом логору, творници смрти.

Др Бернард Клајн: Још питања? Да.

Гђа Миријам Штајнер Авијезер: Па, веома ми је драго да сам у могућности да лично упознам Сима Брдара јер га изузетно пуно поштујем и сви му дугујемо захвалност што је сву документацију сачувао током рата у Босни у свом малом стану. Претпостављам да је ово људима познато, али он је тај који је спасио документа и лично их задуго чувао како је већ могао. Желела бих да вас питам, господине Брдар, како... каква је позиција докумената, пошто чујемо да се део налази на босанској... у Босни... на српској страни, а део на хрватској страни...

Др Бернард Клајн: О [чему] говорите?

Гђа Миријам Штајнер–Авијезер: Говорим о Републици Српској на једној страни и Хрватској на другој. Јасеновац је некада пре много година био један велики музеј. Дакле, како је документација сада подељена и јесу ли документа, или барем досијеи комплетни, у једном комаду? Не знам како да то кажем, али као неко ко ради у архиву знам да је немогуће употребити досије ако није комплетан, од прве до последње... задње странице... Како се сада документа чувају? И само једна ствар. Током читаве ове

дискусије овде имам осећај да се о Јасеновцу превише говори локално, превише је приче о томе шта кажу Хрвати а шта кажу Срби. Из перспективе холокауста у Европи волела бих да видим Јасеновац на карти Европе, као део приче о холокаусту у Европи, а не само у бившој Југославији. Ја бих молила, моје питање, само захваљујемо вам на томе што сте... што сте очували документацију за време босанског рата, а моје питање јесте: да ли са том поделом Јасеновца архива, да ли су архивски... да ли је архивски материјал сачуван и да ли је он комплетан, мислим, да ли се може користити за научни рад онакав какав је некад био?

Г. Симо Брдар: Ја сам хтио бити врло кратак и прецизан, и у раду сам многе ствари прескочио, нисам саопштавао. Кад се говори о концентрационом логору Јасеновац, са њим се десило што са ниједним концентрационим логором из времена Другог свјетског рата. Говорим само чињенице. Говорим само чињенице, не коментаре. Послије завршетка Другог свјетског рата сви објекти логора – а били су тврда, масивна градња, каква је, на примјер, била циглана која је кориштена као крематоријум у вријеме постојања рата – су сравњени са земљом и данас тамо немате ни трага од објеката логора. Зидине логора су биле високе три до пет метара – немате ни камичка. Не коментаришем. Значи, документација о Јасеновцу је почела нестајати '45. У том контексту ја гледам и судбину ове грађе, музејске грађе.

Др Бернард Клајн: Господин Голдштајн.

Г. Славко Голдштајн: Не знам мисли ли господин Брдар...

Питање присутних: Имате још нешто?

Г. Славко Голдштајн: Па мислим да је то углавном начин на који ми ...

Г. Симо Брдар: Ја сам разумио ваше питање, одговор је можда неразумљив, али кажем '45. године, кад је почело рушење објеката логора, тад су почели нестајати трагови усташког злочина геноцида у Јасеновцу.

Г. Славко Голдштајн: Питање је...

Коментар присутних: Само тренутак.

Г. Славко Голдштајн: Питање је било Миријам ће су сада документи? Ја морам рећи да си је господин Брдар један од заслужних што су документи сачувани. Један је од људи који су заслужни што је сачуван највећи део документације. Највећи део. Али госпођа Миријам Авијезер је питала следеће: јесу ли сада – за људе који не разумеју географију, који нису... довољно добро обавештени о географском положају – подручје Јасеновца је сада подељено између две државе. На једној страни је концентрациони логор, а на другој, босанској страни, је подручје где је углавном вршена егзекуција. Господин Брдар је директор на босанској страни, где је... где није било... било је то само подручје за убијање. На хрватској страни коју ја представљам налазило се пет јединица Јасеновца где су држани затвореници и одакле су углавном отпремани у Градину, премда не само у Градину. Је ли то тачно? Јесте. А сад, оно што желим рећи, ја не могу да оценим детаље онога што нам је рекао господин Брдар... Опростите... Хтео сам да кажем да не могу да улазим у детаље, али, генерално, мислим да је његов начин темељног истраживања исправан, и оно што смо ми као Савет Меморијала, Спомен–подручја Јасеновац на хрватској страни одлучили на својој последњој седници која је била у новембру ове године, одлучили смо да замолимо власти Републике Српске и господина Брдара за даљу сарадњу. Само...

Г. Симо Брдар: Хвала, господине Голдштајн, и мени је драго да ово тече овим темпом. Ја сам можда једна од ријетких особа овдје који је захваљујући раду у Спомен–подручју Јасеновац – Доња Градина годинама имао прилику да читам локалитет бившег логора Јасеновац, посјетим му сваку тачку, и знам да имају масовне гробнице и на подручју с хрватске стране, као што је Јабланац, Млака... нисам хтио, мислим да... Лимани, Међустругови, Крндија, Крапје, и тако даље.

Г. Славко Голдштајн: Нисам завршио, желим да вам кажем још једну ствар. Желим да појасним да је, као прво, наш предлог да 22. априла 2003, што значи сада, за четири месеца, ми ћемо питати власти Републике Српске – *[алудирајући на господина Живка Радишића који седи поред њега]* можда их управо представља мој сусед овде – да дозволе нашој делегацији посету која – не нашој делегацији – ми сваке године имамо, то је годишњица... па, не знам како да кажем пробој, али – није то био пробој, била је то побуна преосталих хиљаду затвореника Јасеновца – и ове године је господин Булајић

био тамо, не знам за друге – опет ћемо за годишњицу имати један такав помен и питаћемо Републику Српску да нам дозволи, свим онима који ће се тамо наћи – последњи пут нас је било око две хиљаде – да пређемо на другу страну и посетимо Градину, посетимо локацију на којој је господин Брдар директор. А надам се да ће и они то исто тражити и да ћемо добити одобрење хрватских власти да сви из Градине могу доћи... могу доћи на другу страну.

Г. Симо Брдар: Ја ћу веома радо бити домаћин, не једном него и чешће, и постараћу се да све – а долазак у Републику Српску не подразумијева нарочит протокол, ви то знате, за разлику... наш одлазак тамо [неразговорно]...

Г. Славко Голдштајн: Овај пута није могло ићи, нажалост.

Г. Симо Брдар: Да вам кажем, ја нисам мислио да отварам расправу јер су ово неспорне чињенице утврђене научним методологијама и, кажем, ја сам једноставно подљегао темпу приближавања крају ове конференције. Тврдим да је ово врло озбиљан рад. Није лично ауторско дјело у цјелости, али има доста личног истраживања, и функционисање меморијала и све је у овом елаборату написано јер се ради о [неразговорно] Дејтонској комисији. Значи, шта даље треба, како треба даље? Јер да имају два меморијала, један с хрватске, један са српске стране, је стварно апсурд. Онда би свако причао неку своју причу.

Др Бернард Клајн: Доктор Маркузен.

Др Зоран Лакић: Пардон, значајан дио документације о НДХ–у, укључујући и документацију о Јасеновцу, сачуван је и чува се у Војноисторијском институту у Београду који је од прије три–четири године почео да објављује ту документацију. За сада је изашла једна књига од једно четиристо–петсто страна чистих докумената. Међутим, у вријеме анек... ово, у вријеме, овај, агресије НАТО, једна... ова... ракета, НАТО ракета погодила је баш Војноисторијски институт тако да не знамо ми колико је оштећена та документација. Хвала.

Г. Симо Брдар: Ја мислим да сам завршио. Ако има неко директна питања, да вам не узимам вријеме.

Коментар учесника: Ја мислим да је госпођа питала исто, ако смем да дозволим, где су документи данас?

Г. Симо Брдар: Конкретан одговор. Али мислим да... не да то конференција не заслужује него апсолутно заслужује, али мислим да је рјешење за музејску грађу да се она под хитно врати на аутентично мјесто. Ево, овако. У спомен-подручју Јасеновац радило је 25 радника. Ту је била национална структура пола-пола. Не само да смо били радне колеге... одговори.

Преводацац: Жени пита одакле треба да се врати та документација.

Г. Симо Брдар: Ево, гледајте... Узећу вам превише времена. У Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији, у Социјалистичкој Републици Хрватској, Социјалистичкој Републици Босни и Херцеговини постојале су јасне законске норме у свим областима, па тако и у области музејске дјелатности. Морало се у процјени у зависности од опасности по материјална, културна или нека друга добра вршити одређени поступци. Тако смо и ми били обавезни на основу процјене, а рат је тамо тињао, да се збирка дислоцира, још док није рат пришао Јасеновцу. Међутим, то није учињено. Зашто, то нећу да коментаришем. Ја сам био тај човјек и још двојица обичних људи који нисмо оцјењивали карактер рата, ни ко на кога пуца – збирку уз постојеће могуће околности – фото-снимањем, видео-снимањем, паковањем и пописом пакета – извукли, јер је то била једина могућност, у Козарску Дубицу. И ја сам у свом стану десет година – а овдје говорим под заклетвом, јер мој народ још увијек вјерује у ту дубоку, моралну и етичку норму – професионално и лично бринуо о тој збирци десет година. Затим је Влада Републике Српске донијела одлуку да се та збирка од мене изузме и пренесе у архив у Бањалуку. Одговорно тврдим да сам ту збирку квалитетно чувао, знајући да ту треба и клима-уређај, али је била довољна сухоћа ваздуха, довољна брига, и да је могла годинама још ту бити, да не би била оштећена. Збирка – дошли су људи, ја сам тражио комисију, не да то иде било како, и да се попише. Ја имам сва документа, и *Глобус* је врло коректно објавио – кад се требало изузе... збирку спашавати из Јасеновца, тражио сам наредбу, тражио сам попис, онолико колико се могло у тим условима урадити. Та збирка је и пописана у пакетима а тврдим да је она чувана – доводио сам чак у ризик и своју породицу, јер су ту били остеолошки остаци

који годинама могу носити клицу, али сам и породицу буквално – није патетика – излагао опасности. Послије одласка збирке у архив у Бањалуку ја немам никакве податке. Оне које имате ви имам и ја. А за све ово вријеме док је збирка била код мене ја сам исто спреман понудити сав аутентичан материјал о спашавању збирке, о њеном чувању и њеној предаји Архиву Републике Српске.

Др Бернард Клајн: Последње питање, и ја... ово је последње..., без прекидања – доктор Маркузен.

Др Ерик Маркузен: Два питања. Да се вратимо на оних 105 масовних гробница које сте открили – јесте ли кренули са покушајем да пребројите колико има тела? А затим, моје друго питање нас враћа документима. Приликом једне посете Јасеновцу речено ми је да су неки од њих однети у Вашингтон, у Меморијални музеј холокауста.

Г. Славко Голдштајн: Већина докумената. Већина докумената.

Др Ерик Маркузен: Јесу ли још увек тамо? Хоће ли бити враћени, и којој страни?

Г. Славко Голдштајн: Они су... Ја ћу одговорити.

Г. Симо Брдар: Ја сам рекао да преузимањем грађе из мога стана и од мене – јер је то била једина могућност да се сачува – немам тачне информације. Ја не могу нагађати. Могу само ако имам документ. Међутим, оно што ме је зачудило – зачудио ме поступак Музеја холокауста из Вашингтона. Зашто? Постоје законске одредбе сваке државе шта се може и шта не може изнијети. Можда је вама нејасно зашто сам ја то с хрватске стране преносио овамо у Републику Српску. Зато што је то била једина могућност, зато што је то била моја законска обавеза, мада ја нисам био први човјек Спомен-подручја Јасеновац, други су то требали урадити. Прецизан одговор на ово шта је с грађом послје преузимања грађе од стране Архива Републике Српске може дати само Архив Републике Српске и Музеј холокауста из Вашингтона, који је преузео грађу.

Др Бернард Клајн: Господин Голдштајн. Дозволите само да одговори, то је све.

Г. Славко Голдштајн: Само да се зна. Архива је из Бањалуке отишла у Београд, из Београда у Вашингтон, из Вашингтона, из [Музеја] холокауста...

Др Милан Булајић и други: Није никад била у Београду! Није никад била у Београду!

Г. Славко Голдштајн: Не директно, опростите, неко ми је рекао да је стигла до Београда, можда кроз...

Др Милан Булајић и други: Не, не, не, не! Никад!

Г. Славко Голдштајн: Не... у сваком случају, у сваком случају, стигла су у Меморијални музеј холокауста у Вашингтону, где су остала годину дана, тамо су одлично чувана, професионално, и вероватно је да су их све ископирали за Музеј холокауста...

Др Бернард Клајн: Јесу. Ископирали су их.

Г. Славко Голдштајн: Да, а онда су их новембра 2001. послали у Спомен-подручје Јасеновац.

Др Бернард Клајн: Спомен-подручје у Хрватској?

Г. Славко Голдштајн: У Хрватској... па то је... Јасеновац је у Хрватској. Ми тренутно пописујемо документа. Чини се до сада да је већина докумената ту али не и сва. Не знамо, недостају неке фотографије. Наравно, нису у Вашингтону, не можемо ништа знати, али ако господин Брдар зна и ако нам може помоћи да откријемо шта то недостаје, а то је само мали део докумената, биће нам драго да га позовемо. У сваком случају, наш је задатак да прегледамо сва документа до лета ове... наредне године. То је наш програм. Надам се да ћемо успети. Документа су – и не само документа, већ и неки други предмети и многе друге ствари – они су највреднији извор за даље истраживање, и надамо се да ће бити – не да се надамо, обећавамо да ће бити доступни већ након лета наредне године свим истраживачима, укључујући све присутне.

Др Бернард Клајн: Желим свима да се захвалим. Направићемо паузу за ручак и вратићемо се у ову просторију у тачно два сата. Почећемо тада зато што желимо да завршимо...

ЧЕТВРТА СЕСИЈА

Председавајућа: др Филис Палги, Израел

Др Бернард Клајн: ...овде три говорника, и ако ће свако да говори пола сата, неће успети. Знам да долазимо из културе где за питање треба пола сата, али дајте да заборавимо на културу и да се сконцентришемо на оно што причамо, да видимо да смо у стању да кажемо шта год да имамо да кажемо за мање времена тако што ћемо до поенте долазити брже, боље и ефикасније. У реду, доктор Палги.

Др Филис Палги: Хвала вам, докторе Клајн, на овом уводу. Бојим се да морам да кажем као антрополог да сам увидела да никада нисмо у стању да заборавимо своју културу. Вероватно читава ова дисциплина почива на томе и то, наравно, има и своје предности и мане. Данас имам задовољство да вам представим доктора Ницу Друјан са Универзитета Хофстра која ће говорити о књижевном изразу на тему холокауста. Већ смо се мало дотакли ове димензије јутрос, овог схватања холокауста где... и веома ми је драго да је укључена и ова димензија, јер нам је познат огроман значај... суштински значај основних чињеница, које су биле управо то, главна тема свих дискусија до сада, шта су чињенице. Али мимо тога и скупа с тим а можда и не мање важан је утицај књижевног израза на начин на који људи, нарочито они који нису лично искусили холокауст, док уче како да га доживљавају, и док се кроз књижевне... књижевност баве најсуштинскијим значењима, да тако кажемо, живота, покушавају да разумеју ова два предмета, ове две теме које некако одлично иду заједно. Доктор Друјан долази са Универзитета Хофстра, где је... где предаје јеврејске студије, она је... има и друга задужења – заборавили смо да предаје о холокаусту. Дакле, нећу више дужити са уводом, већ прећи конкретно на ствар и препустити јој место.

Др Ница Друјан

СЕЋАЊЕ НА ХОЛОКАУСТ И ТЕРОР У КЊИЖЕВНОМ ИЗРАЗУ

Хвала вам пуно. Ако ми дозволите, ја бих стајала, имам превише енергије за седење. Првобитно сам рад назвала *Зверства, сећања и тероризам: уметнички израз*, а онда се некако развио у *Сећање на холокауст и терор у књижевном изразу*.

Када се бавите погромом, холокаустом, питање које је у ствари доминирало јутрошњом дискусијом је: шта се стварно догодило? Где се догодило? Како се догодило? Колико људи? И не могу да кажем да сам била срећна, али ми је било драго да толико људи у ствари бележи имена, јер имена јесу важна. Међутим, мислим да бих радо почела једним провокативним питањем. Зашто се сећати? Зашто оптерећивати себе, своје студенте и све остале тим сећањем? Опет, ово није нешто, није питање које проистиче из моје наивности, већ се опет ради о ствари коју узимамо здраво за готово. Зашто треба дискутовати, зашто учити о томе, зашто предавати, зашто документовати? Међутим, ово није као заиста и истински већина наших студената гледа на ово питање, и знамо то сви ми који смо већ неко време у овој професији, професији предавача. И то нас је, дакле,... на неки начин нас је натерало да мислимо и опет размишљамо о овом питању кроз уметничком изразу на тему холокауста.

Као што сви знамо, овогодишњи добитник Нобелове награде Имре Кертеш – опростите што му тако невешто изговарам име – није био тако добро познат као писац на енглеском говорном подручју. Вероватно га много боље познају у оним деловима света одакле су многи учесници ове конференције, али није био пуно познат у Сједињеним Државама, и када смо чули за награду, прво питање које нам је пало на ум било је не само зашто, ко је он, а као неко ко... као неко ко је ослобођен као тинејџер, ако тако желите, како су те ране године живота дефинисале његово постојање и његов уметнички израз? А мислим да ово треба сви да се питамо када се ради о писању о холокаусту.

Када се бавимо проблемима преживљавања и када погледамо уметнички израз на тему холокауста прво питање које пада на ум је каква је, у ствари, веза између искуства и између уметничког... и уметничког израза? А везу није тако лако одредити. Штавише, радо бих о овоме дискутовала и, у ствари, након што сам већ осмислила овај рад нашла сам то у *Њујорк тајмсу*. Знате, ја сам из Њујорка а у Њујорку људи живе према *Њујорк тајмсу*. Ако нешто није писало у *Њујорк тајмсу* – ни нема га, никад се није ни десило. Дакле, била сам баш срећна када сам видела ту реченицу у *Њујорк*

тајмзу, и стога вам је наводим: „Чин стварања несумњиво пре произилази из потребе да се остави сведочанство него да се дела естетски. Уметност се мора схватити као нуспроизвод моралног императива да се памти.” Управо ово питање моралног императива памћења налазимо у готово свачијем писању. За ово слеподне сам одабрала неколико познатијих и не тако познатих сведочанстава, и волела бих да почнем са Примо Левијем. Сигурна сам да никоме у овој просторији није доста читања књиге *Преживети Аушвиц*, али у овом тренутку ме не занима *Преживети Аушвиц* или *Напад... Нацистички напад на човечанство* Примо Левија, већ песма којом ова књига почиње.

Ви што безбедно живите
У свом топлом дому,
Што вас јело и пријатељска лица
Увече на повратку дочекују:

Замислите:
Нек је то човек
Што у блату ради
За мир не зна
За комадић хлеба се бори
Обично ‘да’ или ‘не’ га смрћу умори.
Или нека је то жена
безимена, без косе,
Без снаге да се сети,
Очију празних, утробе хладне,
Зимској жаби налик.

Снујте, тако беше: – и ту долази оно што ја сматрам кључним стихом –
Те вам речи дајем.
У срца их урежите,
Код куће, на улици,
На починку, уранку; – наравно, људи навикнути на молитву Шма који знају да је
изговоре наизуст одмах овде уочавају везу –
Деци их понављајте, – а онда долази клетва –

Или куће не имали,
Нека болест вас свлада,
Нека вас деца забораве ваша.

Ово можемо узети здраво за готово, нарочито на овој конференцији, али да вас питам – зашто? Зашто је толико битно – не за Примо Левија, зашто Аушвиц дефинише постојање у писању за Примо Левија је друго питање – али зашто треба ја да га се сећам? Зашто да га се моја деца заувек сећају? Мислим да сви знамо одговоре на то, а ја бих волела да их мало пољуљам.

Следећи пример је – наравно, немогуће је говорити о књижевности холокауста, а да се не помене Ели Визел – је Ели Визел. Нећу наводити одломке из његових дела, сем, у ствари, говор који је одржао када је примио Нобелову награду, а мислим да се сви сећамо да није добио Нобелову награду за књижевност него за мир. А он говори... у свом малом говору – не знам је ли заиста изговорио ове речи, али их је свакако објавио:

Дечак – то је опет он у својим раним годинама – се окрену према мени. „Реци ми...” „Да?” „Шта си ми урадио са будућношћу? Шта си урадио са својим животом?” Рекао сам му да покушавам. Покушавам да сачувам сећање, покушавам да се борим против оних који ће заборавити – и опет ово сада ја видим као поенту – јер будемо ли заборавили, криви смо, и сами смо саучесници.

И овде опет имамо тешке речи. Зашто би саучесник био онај који заборави или који никад није знао или се не замара бројевима? Зар нацистички саучесник? Саучесник оних који су починили злочине? Зашто? Зашто?

Дозволите ми сада да пређем на нека мање позната имена. Вилијам Хејен, који нити је Јеврејин нити је преживео холокауст. На... мислим да се ради о Конференцији о холокаусту и црквама у округу Насо у Њујорку 1999. године – Вилијам Хејен је имао част да чита своју поезију. На наше невероватно изненађење... на моје невероватно изненађење Вилијам Хејен је почео објашњењем шта би његова породица желела. И почео је тиме што нам је рекао да би вероватно постао нациста да је остао у Немачкој. Били смо забезекнути. Мислим, скупу је присуствовала публика од хиљаду и више научника, и сви смо једноставно седели и нисмо могли да верујемо својим ушима. То је можда неким од нас донекле разјаснило његову опседнутост холокаустом. Има их

доста у збирци *Ерика: песме о холокаусту* – наравно, [знали смо] да му је [ујак]... да су му се два [ујака] борили на страни немачке војске и погинули у Другом светском рату и [знали смо] да је немачког порекла, да је као веома мали дошао у Сједињене Државе, да је одрастао на острву [Мол], па опет, његово писање – његово писање не само да тражи сећање и памћење, он овоме посвећује своју поезију. Сваки пут када се нађе у било како незнатној прилици да нешто подели са слушаоцима – а волела бих да прочитам једну од његових песама – опет, не само опис масакра, већ и следећу фазу и следећу етапу. Морамо да памтимо. Морамо да причамо. И то његово „морамо да памтимо” и „морамо да причамо”, та наредба не потиче из његовог доживљаја да се ради о нечему што је одредило његов живот. Он ипак и даље сматра да се ради о заповести за све човечанство. Његова песма... мислим, има их... *Ерика* је једна од њих, *Ерика* је једна од његових збирки, друга је, наравно, *Песме кукастог крста*, која је такође веома позната – а ја бих волела да прочитам део песме која не описује шта се десило. Песма се зове *Три казивања*, у којој песник говори о три фазе холокауста. Прва се дешава у Ахену 1935, друга је *Пуштен из Дахауа* 1939, а трећа у Заксенхаузену 1944. Дакле, први део – да знате да се ради о фикцији, наравно:

Стигао је у наш град,
а људи су викали и плакали.
Поздрављали су фирера
као да је ослободилац.
Заробила ме гомила у
делиријуму, покретна кутија
напред гурана.
Прилазио је све ближе
у блиставо црном ауту
кроз море људских глава.
Људи су га скоро додиривали,
али ја нисам могао да подигнем руку.
Сада је већ био наспрам
и погледао ме.
Био је то поглед смрти,
лице му се белело хладноћом смрти.
Знао сам тада

да је смрт отеловљена.
Осећао сам то до сржи.
Сви ти који су плакали за њим као да је икупитељ
плакали су за смрћу.
Погледом ми је следио срце,
подигао сам руку
и узвикнуо *хајл*.

[Пуштен из Дахауа, 1939]

...и након упозорења
да не говоримо о ономе што смо видели
укрцали смо се у воз
Напокон је кренуо са минхенске станице....
У купеу смо причали о плановима.
Мада смо били преуморни, нисмо могли да спавамо....
Из магле су извирале бечке куће....
Отишао сам до тоалетног огледала,
поправио шешир на постриженој глави....
Воз се зауставио. Сишао сам из вагона.
Ту ми је жена, бледа и изнурена
Код куће ме је ћеркица загрлила и пољубила.
Бојао сам се да сањам...

Оно што видимо у његовом писању је страх. Стах је оно што избија из поезије, страх је оно што улази у разговор и што тера Елија Визела да нам каже да смо у ствари саучесници не будемо... не будемо ли, заиста, памтили. Он иде даље од тога. Говори нам да нема објективности. Страх је тај који одређује шта се догодило, а то ме доводи до везе између холокауста и тероризма. То ме доводи до везе која превазилази просто опис холокауста. Заповест да памтимо по сваку цену, заповест која превазилази уметнички израз, овај морални императив који нам се, мислим, натура и можда нас чак ужасно оптерећује – верујем да ова заповест потиче из некакве готово пророчке визије ових писаца, пророчке визије усмерене ка разумевању онога што је тај страх изазвао.

Нећу читати више песама нити ћу прочитати остатак литерарних одломака које сам припремила, али бих волела да још једном одем корак даље од ове ставке страха. Кога је било страх, кога је страх и каква је веза? Жртве су те које су се бојале. Можда и злочинци у почетку, али се они свакако нису бојали према Браунингу и другима. Мислим да се неки од вас можда сећају... знате, морам вам рећи да ме ово комешање страшно, страшно деконцентрише, па ћу сести док се ви не спремите.

Сниматељ: Могу сад да променим траку...

Др Ница Друјан: Нема потребе.

Др Филис Палги: Можете сад... мислим да сад можете да наставите, сви су се смирили и права је атмосфера за ову врсту теме. Молим вас, молим вас, наставите.

Др Ница Друјан: Да, хоћу. Хвала вам. Дакле... дакле, да се вратимо питању страха. Покушала сам да „укројим” у целину књижевне одломке које сам донела овамо, али и више од тога. Дакле, какав је то страх? Је ли у питању страх да би се нацисти могли вратити сутрадан и да одједном окупирати неко место? Да, знамо да нацистички геноцид није био једини. Премда је холокауст у великој мери јединствен, нацистички геноцид није једини који се десио. Бојимо ли се да ћемо и ми сами постати злочинци? Да смо у стању за то? Да ли се тога бојимо? Бојимо ли се до које мере је човек у стању да чини зло? Мој одговор је – да. Чак и ако се неки од нас можда не боје људске спремности и способности да се чини зло јер себе познајемо више него добро, мислим да нам је терор показао да се заправо не познајемо и да способност и спремност човека да чини зло не само као појединац већ и на нивоу читавог народа знатно превазилази наша очекивања. Дакле, када треба да се сетимо ове заповести, када имамо ову заповест да... Сада бих само рекла госпођи која председава да се захваљујем овој конференцији што сте ме позвали да говорим, али заиста сматрам да је степен интересовања у просторији минималан, па ћу сести и само одговорити на питања. Жао ми је.

Питања и одговори

Др Филип Палги: Дакле, да ли би неко желео да да коментар или постави питање? Изволите.

Др Лили Халперт–Замир: Желела бих да прокоментаришем почетак вашег говора. Нажалост, нисте га наставили. Хтела бих да се вратима на Имре Кертеша кога сте поменули на почетку, последњег добитника Нобелове награде за књижевност. Он пише на мађарском, на мом матерњем језику, а један навод из његове књиге *Без судбине* стоји у Јад вашем, на изложби дечијих играчака „Детињство у рату”. И мислим да је његов значај у односу на наш предмет овде данас у томе што је био, и јесте, и можда ће остати једини писац који се усуђује, или једини који је преживео холокауст а који се усуђује да гласно каже да је чак и у Аушвицу било кратких тренутака среће. Овим завршава своју књигу. И мислим да је за нас у томе његова важност, да премда се бојимо и већ смо научили да је људска природа зла, да смо зли рођени, и да је чудо сваки моменат када се понашамо супротно томе, ипак има тренутака среће и саосећања, и мислим да је у томе његова величина.

Др Ница Друјан: Захваљујем вам се на коментару јер ће ми омогућити да кажем нешто што сам још раније желела да кажем. Као прво, не бих завршила с песимизмом. Не мислим да се рађамо зли, не мислим да смо способни и спремни на зло... не мислим да смо сви способни за зло, не мислим да је наш... да је губитак вере у човечност који истче књижевност наш. А управо то видимо код Примо Левија. То видимо и код [неразговорно], то видимо и код [Гринберга] у његовој чувеној песми [С Богом нас не поредише]. То ћете видети и код [Гудмана] који нам говори да нема осветољубивости код малог детета. [Алабиалик]. А то видимо и код других. Дакле, овај губитак вере у човечност, овај страх од губитка вере у човечност је оно што заиста пројцира књижевност холокауста. Хоћемо ли се сложити са тим? Треба ли да прихватимо тај морални императив? Надам се да има одговора. Неки међу нама су не емотивном нивоу или због породицу блиско везани за холокауст и можда ће се њихови одговори разликовати од других. Али ја бих хтела да преиспитам тај став. Мислим да ово не смемо узимати здраво за готово. И не сматрам да су у смислу моралног императива за нас добри губитак вере у људскост и у човечију способност и спремност на добро.

Г. Арије Ливне: Имамо још двадесет минута да донесемо резолуцију, да господин Лакић каже што има да каже. Без велике дискусије, нећемо стићи у Јад вашем. Требало

би ти недељу дана дискусије, онда би све продискутовали. Нажалост, нема времена за то, шта да радимо. Изволите, господин Лакић.

Др Филис Палги: Има ли... има ли још коментара?

Др Зоран Лакић: Није неопходно, могу и одавде...

Коментар присутних: Дођите овамо, дођите овамо.

Др Филис Палги: Захвалила бих се... хтела бих да се захвалим нашем последњем говорнику, која је изнела нека заиста основна питања, а сада... сада ћемо... Чини ми се да сви постају помало нервозни, па...

Преводаца: Имамо мало времена, имамо мало времена и...

Др Филис Палги: Пробаћемо сада да сва излагања буду кратка и конкретна, а и да питања буду кратка и прецизна, и што мање будемо правили, знате, буке са стране, рад ће нам боље напредовати. Сада ми је велико задовољство да представим нашег идућег говорника...

Др Бернард Клајн: А следећи говорник је професор Зоран Лакић, професор са Црногорске академије наука и умјетности.

Др Зоран Лакић

**ДРЖАВА НОРМИРАНОГ ЗЛОЧИНА: ЈАСЕНОВАЦ, ФАБРИКА
СМРТИ, И НЕЗАВИСНА ДРЖАВА ХРВАТСКА**

Све учеснике скупа веома цијеним и срдечно поздрављам. Зовем се Зоран Лакић, редовни сам професор Универзитета Црне Горе у Подгорици и редовни члан Црногорске академије наука и умјетности. По професији сам историчар, ужа специјалност ми је вријеме рата 1941–1945. године. Прво желим да изразим дубоко поштовање за жртве Јасеновца и саосјећање са њиховим потомцима. Моје саопштење

се зове *Држава нормираног злочина*, има петнаест страна, а енглеска верзија четири стране. Саопштење сам благовремено пријавио организаторима скупа и добио сам писмену захвалност од господина Клајна за пријаву мог учешћа. Као што видите, у програму ме нема. У списку сам накнадних, на последњем мјесту. Вријеме нам је ограничено и ја моје вријеме дајем организаторима ове конференције. Ако господин Клајн дозвољава да се прочита енглеска верзија, у реду, и ако има времена, ако не дозвољава, ја сам опет свима вама захвалан. Хвала вам. [*Енглеску верзију рада са доста скраћивања су заједно прочитале прво преводилац, а потом председавајућа сесије, доктор Филипс Палги.*]

Хитлерова нацистичка Њемачка остаће упамћена и по ситему логора смрти организованих у вријеме Другог свјетског рата за уништавање одређених народних категорија. На посебном удару нацистичке геноцидне политике били су Словени – Руси, Пољаци, Срби, затим Јевреји и Цигани као представници ниже расе. Њемачка *ибер алес*. Такође и сви антифашисти, укључујући и припаднике њемачког народа.

Остали су да свједоче – за сва времена – материјални трагови злочина, међу којима су крематоријуми и масовна мучилишта: Дахау, Бухенвалд, Равензбург, Матхаузен и др. Сачувано је на десетине хиљада докумената да свједоче, опет за сва времена, о перфидији нацистичког злочина – геноцида. Написано је много мемоарских казивања, која заувјек опомињу како су се жртве осјећале непосредно уочи злочина. Најзад, сачувана су бројна писма написана као последња исповијест.

Сва та документована музејска и друга грађа опомиње тако увјерљиво, као да се злочин десио само који дан прије. То је опомена XX вијека, кога многи сматрају вијеком најстрашнијег злочина, до тада непознатог у историји људског рода; вијеком геноцида, иако сами геноцид има своју историју, због које су се многи мислиоци запитали – да ли се зло рађа са човјеком или се оно стиче, зависно од услова у којима се рађа?

1. *Држава нормираног геноцида*. Познато је да је марионетска такозвана Независна Држава Хрватска створена под патронатом Хитлера и по нацистичком рецепту. На тлу суверене и међународно признате Југославије, уважене чланице антифашистичке коалиције у Другом свјетском рату, створена је 10. априла 1941. Независна Држава Хрватска, што је само по себи представљало бескрупулозан злочин. Правила њеног понашања прописана су у самом врху нацистичке Њемачке, без чије помоћи се не би могла одржати нити један дан.

И њен поглавар, први човјек нормираног злочина, био је Хитлеров изабраник, у ствари, одраније познат као човјек који је прихватио филозофију „Њемачка испред свих”; у конкретном случају изнад Срба, Јевреја, Цигана, који су као и сви остали мирно стварали добра за себе, своју породицу и свој народ. Школовање за геноцидног злочинца завршило је њих пар стотина изван Југославије, у њеном сусједству. У датом политичком тренутку, уз пресудну помоћ њемачких нациста, конституисали су усташку власт користећи се истим методама својих учитеља. Њихова власт терора брзо је ојачала код иначе мирног народа, којему кроз историју нијесу биле својствене особине које је морао прихватити у држави нормираног злочина или би нестао као да га никада није било. То је могуће објашњење тако брзог јачања ове марионетске државе и омасовљења усташке војске злочинаца, који су регрутовани из редова најниже сталешке и социјалне структуре.

Поглавар ове марионетске државе, међутим, превазишао је своје нацистичке учитеље – стварајући од ње државу нормираног геноцида. Злочин је, наиме, правно нормиран читавим низом законских и постзаконских аката. Навешћу неке од њих, а коментарисаћу само оне најперфидније. Међу прве спадају законске одредбе и заповијест о сакупљању Јевреја и Цигана у конц–логоре, одлука о обиљежавању жутом траком Јевреја и бијелом траком Срба, законска одредба о пријеком и покретном пријеком суду, законска одредба и друга нормативна акта о прекрштавању православних Срба у католике, налог о исељавању Срба у Србију, налог за хапшење и отпремање Срба, Јевреја и Цигана – у конц–логоре, одлука да се и без доказног поступка Срби и Јевреји као „непоћудни” имају упутити у конц–логоре, налог да се комунисти – Хрвати и Муслимани и други антифашисти – задрже у затворима и логорима и ако нема доказа за њихову кривицу или им је казна истекла, одредба о драгоценостима и имовини оних који су упућивани у конц–логоре, допуна одредбе о упућивању „непоћудних” и „погибељних” особа на присилни боравак у сабирне и радне логоре, упутство о поступку са лицима која се упућују у конц–логоре, одредба да се за једног убијеног усташу стријеља 10, за подофицира 20, а за официра 50 партизана или чланова њихових породица, итд.

Од ових бројних нормативних аката ваља коментарисати оне најперфидније. На примјер, 16. августа 1941. године усташке власти издају пропис да се депоновани новац и драгоцености не могу издавати власницима Србима који исељавају из Хрватске; они који иду у конц–логоре могу то понијети са собом, али им је све то одузимано на вратима логора. Они који су насилно покатоличени нису били сасвим безбједни.

Наредбом од 8. јула 1941. године прописује се упућивање свих Срба и Јевреја у конц-логор „кад интерес јавне сигурности захтијева одстрањивање непоћудих особа из њихових боравишта“. У једном нормативном акту из фебруара 1943. године прописано је како треба поступати са заробљеницима: „а. мушкарци: тко буде заробљен са оружјем у руци, бит ће стријељан. Тко буде заробљен без оружја... бит ће одведен у... сабиралиште... б. жене: с њима се има поступати као и са заробљеним мушкарцима...”

Духовни геноцид је претходио физичком истребљењу нехрватског народа на територији НДХ. Седамнаестог априла 1941. године донесена је законска одредба за одбрану народа и државе у којој пише: „1. Тко на било који начин повриједи или је повриједио част и животне интересе хрватског народа или на било који начин угрози опстанак Независне Државе Хрватске или државне власти, па макар дјело и остало само у покушају, чини се кривцем злочинства велеиздаје. 2. Тко се учини кривцем злочина у точки 1. наведенога – има га стићи „казна смрти“. Ова „законска одредба“ стварала је основу за почетак масовних покоља Срба, Јевреја и Цигана већ крајем априла 1941. године; невиђене размјере добија у јуну и јулу 1941. Људи су ликвидирани у име национално чисте хрватске државе.

Посебно мјесто припада нормативу о забрани употребе ћирилице, иначе писма православних Срба: „Забрањена је свака употреба ћирилице на цијелом подручју Независне Државе Хрватске... Сви јавни написи писани ћирилицом имају се неодвласно, а најкасније у року од три дана скинути.”

Значајно мјесто у свим овим монструозним радњама државе нормираног злочина имала је католичка црква. Она је прихватила усташки режим као државни поредак. Дала јој је благослов и у томе видјела божју провидност. Угостила је хрватског поглавару и позвала свештенство „да испуни своју дужност према младој Независној Држави Хрватској“. Од 1.885.943 Срба вјековима настањених у Хрватској – требало је 1/3 протјерати у Србију, 1/3 превести у католичанство и 1/3 физички уништити „одашиљањем Богу на истину, са спасеним и неспасеним душама“, како су злурадо говорили екстремни католички свештеници.

У духу глобалне политике челника државе нормираног геноцида већ 3. маја 1941. објављена је „Законска одредба о пријеласку с једне вјере на другу“, што је, у ствари, значило насилно покатоличавање. Затим је 30. јуна 1941. године донесен акт о „преласку грчко-источњака на католицизам“. У њему се каже: „Интенције су хрватске владе да се у католичку цркву не примају православни попови, учитељи, затим уопће интелигенција и напоскон богати слој трговаца, обртника и сељака... да се не би

извржавала неугодностима вјера и углед католицизма... Ниже и сиромашно православно кршћанство – допуштено је примати уз претходну поуку о католичким истинама...”

Десетог фебруара 1942. године издата је окружница у којој је стајало: „У овој земљи не може да живи нитко осим Хрвата, јер ово је земља хрватска, а тко неће да се покристи – ми знамо куда ћемо с њиме. Ја сам овим горе крајевима давао очистити од пилета све до старца, ако буде потребно – учинићу [то] и овдје, јер данас није грехота убити ни мало дијете од 7 година које смета нашем усташком покрету... Немојте мислити да сам ја у свећеничкој одори, па не могу – када је потребно – узети стројницу у своје руке и да таманим – све до колијевке, све оно што је против усташке државе и власти.”

Преко 150 усташа–свештеника спроводило је геноцидну политику државе нормираног злочина. Истине ради ваља рећи да је било појединачних позитивних примјера да су се неки католички свештеници супротстављали оваквој политици. Имам у виду групу католичких свештеника који су благовремено упозоравали. Цитираћу дио њиховог писма упућеног 24. јула 1942. надбискуп у Загребу доктору Алојзију Степинцу: „Наша црква као да је хтјела показати да зна убијати и душе и тијела као усташка власт. А на римокатоличку цркву пада још већа сумња [гријех] на то што су у исто вријеме срушене многобројне православне цркве, друге [су] преобраћене у римокатоличке; отети су сви православни самостани, разрушена сва имовина и упропаштене повијесне вриједности, па чак није остављена на миру патријаршка црква у Сремским Карловцима... У првом реду дужна је црква да дигне свој глас... У Њемачкој су велики римокатолички бискупи имали смјелости да дижу свој глас у корист прогоњених Жидова, а код нас није још ни један бискуп дигао свој глас за Србе–кршћане, који су још страшније погођени него Жидови у Њемачкој... и заиста ће на главу римокатоличке цркве пасти највећа одговорност за казну Божју и људску... ако се на вријеме не покаје за овај срамни и неописиви гријех.”

2. *Истине и лажи о Јасеновцу.* Био је то један узалудан, иако моралан протест, због кога су његови протагонисти најчешће завршавали у усташким конц–логорима у Хрватској 1941–1945. године. А било их је заиста много: Копривница, Керестинац, Госпић, Лепоглава, Јастребарско, Старо Градиште, Јадовно, Градина, Јабланац, Млака и др. Најрепрезентативнији од њих свакако је Јасеновац, у коме је према њемачким архивским изворима страдало око 600.000 мученика, премда неки други извори упућују да би тај број могао бити и до један милион људи, највише Срба, потом Јевреја, и најзад

Цигана. Злочин се, међутим, не утврђује укупним бројем жртава. Човјек има само један живот па је његово насилно гашење, у ствари, злочин.

Тако је био идејно осмишљен злочин геноцида у марионетској држави нормираног злочина. Концентрациони логор у Јасеновцу био је, у ствари, мрежа и систем усташких логора гдје је сами злочин доведен до савршенства.

Иако су усташке власти у НДХ називале конц-логор у Јасеновцу „радним логором”, он је од првога дана био прво масовно мучилиште, а потом и губилиште – фабрика смрти. У почетку је био примитивно ограђен бодљикавом жицом. Временом је озидан зид висок 3–5 метара. Једну страну логора чинила је сигурном природна ограда, у ствари, ријека Сава.

Логор Јасеновац је био прави пакао. Илуструју га хвалисаве ријечи зликовца Лубурића: „И тако смо вам ми у овој години [1942] дана овдје у Јасеновцу поклали више људи него је Османлијско царство за цијело вријеме владавине у Европи”. Заиста је тешко и замислити шта су подносили логораши ограђени жицом, прегладњели и слабо одјевени и обувени, чак и онда када је спољна температура била – 30⁰С. У љетњим данима су остављани без воде на најстрашнијој врућини. Милијарде паразита учинили су им живот још тежим: лако су оболијевали од пјегавца и других заразних болести. Није се знало да ли је страшнија зима или љето, дан или ноћ.

Мој колега професор доктор Томислав Жугић је читав свој стваралачи вијек посветио изучавању злочина геноцида, због чега је 1989. године примио Повељу Савеза јеврејских општина Југославије у којој је изражено признање и захвалност „за подршку, помоћ, допринос и заслуге, чију ће вриједност јеврејска заједница у Југославији увек ценити”. Један од својих радова завршава дијалогом злочинца и жртве у систему усташког конц-логора Јасеновац: „Дијете, ради свој посао, због кога ће се твој народ стидјети тебе и твога недјела”.

И док је у Јасеновцу умирало на стотине хиљада логораша изложених најстрашнијим мукама, усташка пропаганда га лицемјерно истиче као примјер организације рада и реда: „Око нас све врви као у мравињаку. За живот у том логору може си примијенити она реченица: рад је темељ сваке вриједности. О томе смо се могли увјерити на сваком кораку. Просјечни дневни рад свих заточеника траје 8 сати.” Новине даље пишу да се „овдје учи занат”, „да смо досада добили цијелу хрпу писама од бивших заточеника јасеновачког логора у којима се захваљују управу логора што их је привела корисном и честитом раду. Међутим, има и велики број оних заточеника

који након одржане казне не желе изаћи из логора, већ остају и даље у њему као слободни људи.”

На исти начин усташка пропаганда настоји да обмане међународно јавно мњење и све оне који нијесу одобравали њихов злочиначки однос према логорашима. У том смислу се користе искуствима Хитлера и Мусолинија. Павелић доноси „амнестије” поводом годишњице такозване НДХ. У сарадњи са Гестапом и Ватиканом организује „међународне комисије” које су посјетиле Јасеновац са намјером да увјере јавно мњење како у логору смрти тече „мед и млијеко”. У том смислу организују и изложбе логораша, а усташке новине пишу о новом човеку који се рађа у Јасеновцу: „Јасеновац није љечилиште, али није ни мучилиште.” У новинском чланку „Годину дана рада сабирних логора усташке обране” од 9. септембра 1942. године самозадовољно се каже за логораше Јасеновца „да је њихов пријашњи рад била политика, садашња наша политика јесте рад”. И даље: „Заточеници су запослени сваки у својој струци, те је извршен већ досад силан посао: подигнуте су у логорима бројне зграде, а изведени су такође и други велики радови. Тако је подигнут савски насип код Јасеновца, а на Сави је код истог мјеста урађено и лијепо пристаниште.”

А да је Јасеновац био најстрашније мучилиште говоре потресна свједочења малог броја преживјелих логораша:

„У Јастребарском усташе су нам одмах узели сав новац који се у нас нашао, као и све друге скупоцене ствари.”

„Када сам дошао у Јасеновац... ту су нас опљачкали до гола. Не само новац, прстење и документе. После тога су нас терали у логор удаљен 6 км трчећим кораком, при чему су нас непрестано тукли кундацима, грдили и псовали.”

„У почетку није био живот у логору очајан и страшан, јер није било убијања. Само су тукли.”

„Логораша су најчешће радили на насипу дугом око 1,5 км и широком 6 метара, под неподношљивим условима. Дневно је радило око 2000 логораша од јутра до мрака. Рад се обављао трчећим кораком.”

„На раду је био страшан режим. Било је забрањено стати и одмарати се или говорити. Морало се стално радити, а усташе... тукли су нас са овим макљама.” „Једино у подне за време ручка има сат одмора. Ручак се добија напољу без обзира на време и цичу зими. Мислим да не треба ни да помињем како је храна слаба... Хлеба нисам видео све до 22. марта...” „Приликом одлажења на рад усташе су заповедале да идемо трчећим кораком уз певање најувредљивијих песама за Србе, као: ‘Ој Србијо, проклета

Џгадио, да си знала не би ратовала', или 'Павелићу, живела ти рука, што ти уби српскога хајдука; Александар у гробу се хлади, малдом Пери сандучић се гради.' Усташе су нам, иначе, давали текстове оваквих или сличних песама ругалица, које смо морали приликом одлажења на рад или на самоме раду гласно певати, јер у противном био је свакоме живот у питању." „Услед рада на насипу и слабе хране почело је почетком октобра умирати дневно 5–6 људи." „Тада још усташе нису убијали у великом броју, него су само неописиво тукли, нарочито оне који због слабости нису могли да раде онако како су то усташе желели."

„Болница не постоји у логору. Изгладњели, прљави, болесни, без његе и љекова, људи пропадају у масама. Јасеновац је прави логор смрти."

„Љекари су били Јевреји интернирци. Нико се није смео од Срба јавити болесним, јер су болесни одмах одвођени изван логора и убијени." „Постоји у јасеновачком логору још једно убијање болесних заточеника. Тешки болесници, иако су тачно знали што их чека, нису могли избећи а да не траже помоћ љекара у амбуланти или болници. Након 10–15 дана обично се у болници накупи до 100 људи смртно намучени, изнемогли... Када се тако велики број накупи – дођу предвече усташе, избаце болеснике из болнице и поубијају их бодезима, маљевима и секирама..."

Мучења, батинања и у крајњем смислу убијање логораша били су „специјалност" Јасеновца. Вршена су масовна и појединачна убиства. На главном удару били су Срби, Јевреји и Цигани. „Били су то углавном Срби, донекле Јевреји, а било је нешто Хрвата и Муслимана. Међутим, усташе су се држале принципа да у логору не сме бити више од 1000 заточеника, јер се само толики број могао редовно упослити. Ужасан је и неподносив, и никаквим ријечима описив осјећај који обузме човјека када је у 'наступу' из кога се воде жртве ликвидирања. Сваког тренутка може за свакога од ових у 'наступу' бити одабран... Поред тих масовних убијања, ређала су се из дана у дан и појединачна убијања као редовна и уобичајена појава из простог разлога што је смрт била једина казна за било који, па и најситнији преступ заточеника..."

„Убијање су извршили тако да су дрвеним маљевима и секирама тукли Србе по глави. Ако би случајно који после тога давао знаке живота – томе су онда ножем још пререзали гркљан."

Док је усташка штампа писала да је „поглавник успјешно ријешио циганско питање, питање њиховог запослења – на корист друштва и заједнице", овај несрећни народ је практично био уништен. Нека и ову констатацију потврде документа: „Отпочело је масовно довођење Цигана. Дневно је стизало по 6–12 вагона... Цигани су

морали да пјевају... Послије мушкараца убијали су Циганке и њихову дјецу... Гомиле Цигана пред јасеновачким логором нестајале су замијењене увијек новим транспортима. Било је то масовно, незапамћено истребљење циганског народа... На 20 метара близу јаме... туку их маљевима и кољу. Жртве јуре и туку до јаме – гдје добијају коначни ударац...”

И Хрвати–антифашисти доживљвали су сличну мученичку судбину. „Једнога дана у мјесецу мају [1942] ове године извели су нас Хрвате на двориште и запитали нас да ли хоћемо да идемо на рад у Њемачку. Разумије се да смо се скоро сви јавили, јер смо у томе видјели ослобођење од усташког пакла...” „Међу Хрватима је било људи који су нам хтели помоћи или на било који начин олакшати тежак живот... али се на овакве Хрвате нарочито пазило. Па ако је који примећен да нам хоће штогод рећи или дотурити са стране, одмах је ухапшен и делио је судбину са нама Србима.” „Комуниста доказаних у логору нема: њих убијају одмах или отјерују у Ш Д, гдје не остају ни два дана, без разлике на професију и нацију.”

У погледу броја убијених у Јасеновцу поуздано се зна да је убијено 40.000 Цигана – жена и дјеце, док је уморено 33.500 Јевреја од укупно 39.500, колико их је било до рата 1941. године, што чини 75,07% укупно страдалих Јевреја. Иначе, од фашистичког дивљања у Европи страдало је 6 милиона Јевреја, а у Југославији 60.000. За страдање Срба у Јасеновцу постоје различити подаци, као што постоје различити подаци и о укупном броју јасеновачких жртава: од невјероватне цифре од 50.000, па до реалне цифре од око 700.000 жртава. Најмању цифру јасеновачких жртава помиње Савезни завод за статистику 1966. године, који је до тога броја дошао примјењујући једну сасвим површну истраживачку методу, коју је због тога и сам одбацио. Њу је, међутим, као неприкосновено тачну преузео генерал у пензији Фрањо Туђман и пласирао у својим дјелима, закључујући да „подаци са којима располажемо показују да је у свим логорима у Хрватској убијено 50.000, а није 12 или 16 пута више.”

У сјећањима логораша дјелимично су портретисани усташки зликовци: „Хвали се да га чују заточеници – како највише воли клати. Показивао је нож крвав... Онда је некуда отишао... Казали су да је полудио. А можда су га и сами убили, јер је луд био и раније. ”

У њемачким документима за зликовца Макса Лубурића чак се каже да је „патолошки тип”, да је „судбина становника конц–логора потпуно предата тиранији потчињених органа – на милост и немилост”. Без обзира на пропаганду логора – ту се

ради о логору најгоре врсте, која се може упоредити са Дантеовим *Инферном* – каже њемачки капетан Хефнер 18. 11. 1942. године.

Исти метод мучења примијењен је на људе, жене и дјецу. Чак је постојао и дјечији логор, кога су усташе основале у рано прољеће 1942. године: „Циљ логора је био тај да се мала српска дјеца која су остала без родитеља одгоје у усташком духу, те како се сам Кватерник изражавао, постану најбољи ‘јаничари’. Дјеца су била обучена у усташке униформе и одгајана у усташком духу.”

3. *Ослободити свијет од јаких страсти и ниских побуда.* У контексту наведених детаља треба сагледати једну монструозну квазидржавну творевину која је, објективно, једино могла трајати само на злодјелу у једном заиста смутном времену. Настојање њених челника да „профункционише” као наводно „правна држава” остварено је у геноциду који је у нормативном смислу доведен до савршенства. Такво нормирање злочина било је припрема за политику геноцида, која је перфидном пропагандом прикривана чак дуго након распуштања логора Јасеновац. Друго је, опет, питање зашто је тако дуго био табу тема у историографији. Јасеновац је, баш као и Аушвиц и сви фашистички логори смрти, у ствари, историја људског очајања, које још није добило право мјесто у научној историографији. Казивање пуне истине о њему је прави лијек да се човјек ослободи од јаких страсти и ниских побуда, које су коштале милионским жртвама у ратовима који су бијеснили на Балкану у прошлом вијеку. При томе не мислимо само на прошлост, већ и на оно што се недавно дешавало или се може десити у блиској будућности. Као да не можемо никако извући поуку коју нам нуди историја као *magistra vitae*.

У најновијем броју загребачке ревије *Хрватска љевица* [30. 11. 2002, стр. 32], у тексту *Злочини у Сиску*, саопштени су допунски „нови подаци о убијеним” Србима у Хрватској у рату 1991–1995. године:

Случај бр. 1: „Рукама је био привезан за трактор а ногама за транспортер, који су кренули истовремено у супротним правцима”; случај бр. 2: „Одсјечене су му уши и нос, а очи извађене”; случај бр. 3: „Објешена је у стану”; случај бр. 4: „Декларирао се као Југословен, убијен у свом стану, смрскана му је глава”; случај бр. 5: „Одсјечена глава и набијена на колац”; итд, итд. Именом и презименом све Срби и православци.

Ти и сви злочини припадају злочинцима и њиховим подстрекачима. Свјесно се заборавља да је сродство народа веће него њихове међусобне разлике, на којима су увијек и посвуда инсистирале злонамјерне политичке елите. Цитираћу још дио тужне приче која припада истом народу и истом времену из Босне и Херцеговине: „У овом

страшном рату свако свакоме подваљује... Не осуђујем ни један народ за оно што ми се десило... Не осјећам мржњу према било којем народу... добро и зло су чиниле одређене особе.”

Дуго година је био прећутно заведен прави ембарго на пуну истину о Јасеновцу – фабрици смрти у усташкој Независној Држави Хрватској 1941–1945. године. Ова Трећа међународна конференција, као и претходне двије, даће нови допринос афирмацији истине. Међутим, и даље остаје доста тога непознатог и непроученог. Због тога су и даље потребни овакви сусрети – у име истине о страдању човјека. Јер ако истина трпи, отвара се пут новог страдања човјека. Само пуном истином о прошлости, како смо већ истакли, свијет се може ослободити јаких страсти и ниских побуда.

Др Бернارد Клајн: Хвала вам.

Др Филис Палги: Мислим да морамо да идемо даље, а за следећег говорника, у питању је професорица, њена тема је *Настава књижевности на тему холокауста писаца друге генерације*, а то је госпођа Ана Петров Бамбл са бостонског универзитета Брандајс.

Преводаца: О, имамо питање.

Др Бернارد Клајн: Касније ћемо с питањима, може?

Г. Драгољуб Ацковић: Не питање, примедба. Да се не користи реч Циганин у текстовима јер значи врло погрдно, већ реч Ром.

Др Филис Палги: Да. У реду, прихватам [*неразговорно*]. Дакле, имамо сада говорника са универзитета Брандајс, *Настава књижевности на тему холокауста писаца друге генерације*, госпођа Ана Петров Бамбл. Изволите.

Гђа Ана Петров Бамбл

**ПРЕДАВАЊЕ КЊИЖЕВНОСТИ НА ТЕМУ ХОЛОКАУСТА
ПИСАЦА ДРУГЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ**

Хвала вам. Укратко ћу се представити и скратићу свој реферат јер немамо превише времена, плус ми се чини да читава ова књижевна тема баш и није... није неки погодак, а мислила сам да ће бити. Ја сам докторант и предајем на Универзитету Брандајс, на Одсеку за блискоисточне и јеврејске студије, и имамо веома јак програм из образовања о холокаусту, а један његов део је и курс који ја већ дуже време предајем, тако да ме је тешко пореметити у овоме. У сваком случају, наш курс је у наставном плану већ доста година и зове се „Реакције на холокауст“, и делимично су те реакције теолошке или – [неке су такође графичке], делимично уметничке, при чему највише из књижевности. Ја ћу само укратко говорити о питањима која студенти имају када заиста покушавамо да се бавимо проблемом холокауста из перспективе XXI века.

Студенти питају шта је то у ствари, знате, холокауст у XXI веку? Нешто што им дајемо као нову појаву XXI века је писање друге генерације, а ради се о писању деце људи из Сједињених Држава који су преживели холокауст. У основи, неки од њих су веома познати, као што је Спигелманов *Маус*, ради се о стрипу, дакле наш наставни план укључује *Маус*, укључује Тејна Розенбаума, Мелвина Букијеа и неке друге који нису доживели холокауст, они су деца људи који су преживели холокауст, покушавају да се изборе са оним што су сазнали од својих родитеља. И често се каже да књижевност писаца друге генерације није само прича људи који су преживели нацистички геноцид, већ и прича жртава жртава, деце која покушавају да се изборе са својим родитељима. Књижевност коју пишу деца људи који су преживели холокауст је понекад прилично контроверзна и студентима је тешко да то савладају.

Дакле, говорићу о само једној приповетки коју предајем... предавала сам је већ неколико пута. Зове се *Снешко плавић из Вашингтон Хаја*. Ради се о приповетки Тејна Розенбаума. Он је уредник часописа Тикун у Њујорку и познати писац. Овјавио је збирку приповедака *Видљиви Илија*, једну заиста предивну збирку, а написао је и два романа, *Пасивно пушење* – пасивно, у смислу дима који удишу деца људи који су преживели холокауст, знате, посредно удишете нешто отровно, и такође његов последњи роман објављен прошле године је *Голем из Готама*, такође врло, врло занимљив роман о писцима који су доживели холокауст, као што је Примо Леви и други који су се убили, а враћају се у обличју духова да га прогоне.

Дакле, *Снешко плавић из Вашингтон Хаја*. Ово је веома кратка причица и има свог... ауторског протагонисту, а ради се о лику који се код писца често јавља по имену Адам Познер; овде има пет година и ово је једна његова мала авантура. Живи са

родитељима који су толико истраумирани холокаустом да не успевају да се прилагоде свакодневној стварности Њујорка. Како се прича развија, Адам све више разуме трауматичну прошлост својих родитеља и како она утиче на њихов однос према животу, што му често дозвољава да продре у дубину људске природе. И... у свим својим делима Розенбаум приказује контрадикторну дихотомију. Наравно, увек се ради о две привидно супротстављене силе. С једне стране имамо емоционално повлачење и претерано покровитељство родитеља у контрасту према смањењу дететове индивидуалности, а на другој свеобухватну љубав у комбинацији са нераздвојним менталним злостављањем од стране родитеља. Дакле, тема приповетке *Снешко плавих из Вашингтон Хаја* је у основи психолошко злостављање које мали протагониста дечак Адам трпи због педагошких мера својих родитеља. Дакле, основна мисија у животу након холокауста за Адамове родитеље је да заштите своје дете од стварног и замишљеног непријатељског окружења. Ово покушавају да постигну тако што му усађују страх и неповерење према свету, који се често преносе путем симболичке моћи језика. Адамови родитељи користе двосмислени језик знакова и [*неразговорно*] који имају моћ да створе оно што Розенбаум назива токсичном и отровном атмосфером.

Као резултат протагониста Адам, главни лик у причи, никада није опуштени или срећан у вртићу попут друге деце, никада не спава, никад не ужива у причама пред спавање. Увек је на опрезу и мисли му се баве оним што га уче код куће. Розенбаум ове лекције прикаује као кратке, сажете разговоре, као збијене, нејасне поруке које се урезају у дететову психу као резултат прича родитеља. Тако, на пример, родитељи му кажу, „Чувај се лоших људи.“ „Којих лоших људи?“ „Доћиће једног дана по тебе.“ „Ко су они?“ „Нећеш знати све док не дођу.“ „Како ћу да знам? Реците ми ко су.“ „То сам треба да откријеш, али их среди пре него што они тебе среде.“ Дакле, не зачуђује што Адам током посете вртића локалној полицијској станици испољава психолошке поремећаје које описују многа деца људи који су доживели холокауст. Понаша се параноично, опсесиван је и просто је дубоко поремећени петогодишњак.

Питање родитељског злостављања је проблематично у контексту холокауста. Временом су жртве холокауста стекле висок етички статус у савременој култури. Није конвенционално расправљати о људима који су доживели холокауст уз алузије на могуће злостављање и малтретирање деце. Међутим, Розенбаум сматра да ствари треба представити онаквим какве јесу, тако да се дуго бавио овом темом. Како је и сам дете родитеља који су доживели холокауст, Розенбаум у причу уноси лично тумачење психолошке злоупотребе. На питање васпитачице из вртића, „Није ваљда да га туку?“

стара медицинска сестра одговара, „Туку га. У овом свету људе туку на разне начине. Није потребно да се виде модрице.” Овај одговор је вишезначан. Модрице које је холокауст оставио у души Адамових родитеља се не виде [*неразговорно*]. Исто тако родитељи туку Адама траумом због холокауста, чиме модрице преносе идућој генерацији.

Природно је очекивати да ће таква атмосфера штетити детету. Петогодишњи Адам Познер није у стању да се опусти ни тренутак. У глави се стално враћа на план за бекство који увежбава са родитељима у случају да се понови холокауст. Адам није био [*неразговорно*], али у души ипак страхује од непријатеља, некаквог непријатеља. Посматрајући ситуацију која дете доводи до ивице нервног слома васпитачица у вртићу истиче, „Нежног ли детета. Опет су га живци ухватили. Родитељи су му били у логорима у Пољској, изабрани за ликвидацију према смртној пресуди више расе. Биће створен нови светски поредак без Јевреја. Преживеће само они најчистије крви. Изгледа да им сада дете познаје тај терор... тај ужас, као да је и он био с њима, а читаво је искуство заувек шифрирано у његовом уму.”

И хтела бих да вам врло, врло брзо прочитам крај приче, јер је заиста енигматичан и студенти изгубе пуно времена покушавајући да погоде шта је писац мислио таквим крајем. Дакле, то је неких шест редова. „Соба је...” Дакле, да вас мало уведем у ово. Као део обуке преживљавања родитељи одлучју да с времена на време мало изненаде свог петогодишњег сина, а једно од изненађења је што с времена на време не дођу по њега у вртић, тако да мора да зна како да се сам врати кући јер, знате, ако дође до неке катастрофе као што је холокауст онда ће морати сам да преживи. Дакле, имамо снежну вејавицу, у Њујорку смо, зима је веома хладна, и након неког времена он коначно стиже кући кроз мећаву и долази до свог стана. [*неразговорно*]

Соба је хладна и влажна. Мећава га је упратила до у стан. Или је можда ту све и почело. Улази споро из страха од онога што ће затећи, уљез у сопственом стану. Мрак у дневној соби. „Мама, тата”, понавља, сада већ шапатом. Чује само фијукање ветра из родитељске собе. Идући кроз ходник скрене у њихову собу. Врата су већ отворена, соба је у потпуном мраку. Крај прозора два гола тела се тресу у тами, два пара ужаснутих очију, полумртви остаци више расе.”

Дакле, студенте је стварно збунио овакав крај и читава ова прича о малтретирању детета, а овакав завршетак, наравно, никако не разрешава проблем.

Расправљали су о томе јесу ли или не родитељи протагонисте мртви када коначно кроз снежну мећаву дође кући, а ја сам им сугерисала да не прилазе реалистично томе да ли су му родитељи мртви или не или зашто је то описано на тај начин. Предложила сам им да се држе јунака кроз чије очи гледамо ову сцену, а дете све види и све се преображава у његовој глави. Дакле, можда се уопште не ради о реалистичној перцепцији, већ о производу дететове успамтеле уобразиље. А студенти су пре навикнути на непосредни реализам Примо Левија и Ели Визела, тако да им је тешко да се баве свакавим најразноврснијим надреалним писањем писаца друге генерације, и такође им је далеко теже да се баве читавом овом темом, знате, начина на који деца доживљавају своје родитеље, људе који су доживели холокауст, тј. како су описани у њиховим књижевним делима. Ето, то је [неразговорно].

Др Бернард Клајн: Хвала вам.

Др Филис Палги: Мислим... мислим да смо чули овај рад...

Г. Арије Ливне: Немамо више времена за никога да говори ниједан минут. Морамо бити у Јад вашему у четири. Сад је... сад је двадесет минута до четири. Молим вас, да се изгласа резолуција ил' се не изгласа и, молим вас, на аутобус, идемо у Јад вашем.

Др Филис Палги: У реду, у реду. Сада ћемо прећи на нашег следећег... Као што сте могли чути, радимо у заиста изванредним околностима, али ћемо одавде, од стола председавајућег, да погурамо... да погурамо ово најбоље што можемо. Као прво, захваљујем... желим да се захвалим нашем последњем говорнику, која је нагласила симболизам који се користи у књижевности и огроман утицај на другу генерацију. Верујем да се ради о публици која то врло, врло добро разуме. А посебно ми у Израелу то разумемо и осећамо веома јако. Дакле, веома сам захвална двома последњим... двома референтима. А сада позивам Јасмина Бабића који ће говорити о *Примени модерне технологије у испитивању масовних гробница у систему усташких логора Јасеновац*. Ради се само о исказу који ће потрајати пет минута.

Г. Јасмин Бабић

ПРИМЕНА МОДЕРНИХ ТЕХНОЛОГИЈА У ИСПИТИВАЊУ МАСОВНИХ ГРОБНИЦА У СИСТЕМУ УСТАШКИХ ЛОГОРА ЈАСЕНОВАЦ

Г. Јасмин Бабић: Пуно вам хвала. Пробаћу да то урадим у пет минута, а извињавам вам се због свог лошег енглеског.

Даме и господо, *Примена модерних технологија у испитивању масовних гробница у систему усташких логора Јасеновац*, чији су аутори Томас Чупковић, Небојша Босиочић и ја, Јасмин Бабић. Ово је мој рад и рад мојих колега припремљен као прилог Другој конференцији. У питању је пример интердисциплинарног приступа у сврху историјских изучавања. Презентација се састоји од пет делова: истраживачки алгоритам; досадашња истраживања; приказ и анализа аероснимака; георадарска испитивања; и закључак. Даље, молим вас. Можемо предложити овај алгоритам истраживања. Прављење геодетских планова и мапа истраживане области, вишевременска анализа аеро и сателитских снимака, геофизичко испитивање подземним радаром и геоелектричним скенирањем, итд., и археолошко–антрополошко истраживање, стварање географског информационог система [укључује сведочанства, историјске, демографске, статистичке и све остале битне податке] и, коначно, све ово ради историјских истраживања. Географски информациони систем усташких логора представља моћно истраживачко средство код компаративне анализе и олакшава да историја као наука изводи закључке.

Где су Јасеновац и Доња Градина? Јасеновачки логор и простор његовог главног стратишта, Доња Градина, налазе се на ушћу реке Уне у Саву. Подручје Јасеновца, као и подручја других логора система усташких геноцидних логора, данас се налазе у оквиру територије Републике Хрватске. Доња Градина која је са три стране оивичена десним обалама двеју река налази се у Републици Српској, у Босни и Херцеговини. Тиме је меморијални комплекс Јасеновац подељен а самим тим и недоступан као целина за непосредно истраживање. Можда ће то након ове конференције бити могуће, ако се сетимо речи господина Голдштајна. Даље. Перспектива гледано од севера ка југу, и можете да видите концентрациони логор Јасеновац са она два дела, Кожаром и Цигланом, и стратиште Доње Градине. Досадашња истраживања. Ми ћемо... овај део је већ објаснио господин Симо Брдар, тако да... даље. Приказ и анализа ваздушних снимака. Захваљујући својој богатој колекцији ваздушних снимака из различитих

периода архива Војногеографског института из Београда нам је омогућила истраживање. Ови снимци су узети из архиве Војногеографског института. Према постојећим доказима негативи који покривају ово подручје требало би да су у четири футроле. Нажалост, што је занимљиво, након детаљне претраге футроле које садрже негативе који су укључивали и подручје Јасеновца и велики део Доње Градине нису нађени. Пронашао сам само аероснимак број 702. Ово је подручје које се налази на аероснимку из 1946. Фотографија снимљена из ваздуха број 702 из 1946. је веома прецизна. Даље. Веома прецизна, тако да је снимак још увек врло употребљив, иако је стар 56 година. Идентификована су још три подручја масовних гробница – молим вас, идите даље полако, даље, добро – идентификована су још три подручја масовних гробница, као и локације где је могуће њихово постојање. Поред тога, уочене су светле мрље – ово је занимљиво – светле мрље које су на правилном одстојању од шездесет и стотину метара. Претпоставља се да су ове мрље места на којима су спаљени лешеве приликом уништавања трагова о почињеним злочинима на крају Другог светског рата. Даље. Овде можете видети фотограметријске снимке, а то је из 1941, али идемо даље због времена... Занимљиво, овде можете видети сенку „Цвета” Богдана Богдановића. Даље. Очигледно је могуће открити поенцијалне масовне гробнице уз помоћ вишевременске анализе. Оно што је интересно – госпођа Каталина Петров Плацер, која је овде, и њезин муж су обишли и истражили Војни архив Сједињених Држава, и открили су да постоје ваздушни снимци из 1943. Вероватно и у другим архивима има таквих ваздушних снимака.

Туђа искуства. Ово је било на вестима на Би-Би-Сију после Друге конференције, *Масовне гробнице Јевреја откривене у Пољској*. Даље. А откривена је и масовна гробница дужине 25 стопа [7,5 м] коришћењем старих снимака ратног ваздухопловства и специјалне опреме. Георадарска испитивања Споменка... доктора Споменка Михајловића, Василија Белобрковића и Владимира Милетића. Принцип рада георадара – идемо даље јер немамо времена. Даље. Распоред георадарских профила на гробном пољу „Тополе”. Ово је занимљиво, тако да ћу објаснити. Гробно поље „Тополе” покривено је мрежом двадесет паралелних георадарских профила постављених на свака два метра. Георадарски профили од тридесет првог до тридесет петог, којима је покривен први означени гроб, показују одсуство аномалија вишег интензитета. Даље. Ово су профили од тридесет првог до тридесет четвртог... петог гроба поља „Тополе”, а код следећег профила тачно детаљ[ни] профил из тридесет другог гроба поља „Тополе” можете видети поље аномалије изван означеног гроба.

Такође, георадарски профил тридесет два [тридесет првог били су] – видите тачно да профил тридесет два гроба „Тополе” показује аномалију изван означеног гроба, код гроба на десној страни, што би свакако требало проверити. Даље. Врло је вероватно да су откривене до данас непознате гробнице. Даље.

Закључак. Георадарска испитивања су показала да се ова метода може користити за откривање остеолошког материјала. За добијање квалитетних излазних података мора се располагати адекватним улазним подацима у виду панхроматских, мултиспектралних и радарских снимака високе просторне резолуције. Потребно је пронаћи нестале негативе аероснимака из 1946. године који покривају подручје Доње Градине и логора Јасеновац. Очигледно је да у савезничким архивима постоје ваздушни снимци начињени за време Другог светског рата. Добијене податке треба верификовати на терену георадарским снимањима, чији би резултати представљали основу за археолошко–антрополошка истраживања. Све ово треба убацити у географски информациони систем, чиме ће историчари у будућности, надам се, добити веома, веома моћно оруђе. Даље. Пуно вам хвала на пажњи.

Дискусија и усвајање Резолуције Затварање Конференције

Др Бернард Клајн: Хвала вам. Ово је [неразговорно] конференцију, и овом демонстрацијом сте видели шта се може урадити и до каквих се сазнања може доћи, није увек све на Републици Хрватској или Јасеновцу. Видите да ови људи добро раде свој посао, који би могао бити од помоћи свима, не само у Јасеновцу, као што и он каже, већ и да се лоцирају гробови у Пољској и другде. Овим методама се могу открити многи гробови за које не знамо, такође можемо се приближити стварном броју убијених људи. У реду, хвала вам. Мислим да сада идемо у Јад нашем.

Питање учесника: Резолуција?

Др Бернард Клајн: Резолуцију можемо и у аутобусу, зар не? Можемо то и у аутобусу, док се возимо.

Коментар учесника: Овде.

Др Бернард Клајн: Добро, ако ћете да то обавимо овде, онда нека буде овде.

Проф. Србољуб Живановић: Видели смо је, нема потребе да се чита, јер сви имамо текст. Дакле, хајде да само... [*жамор присутних*] Гласови за „да” или „не”.

Др Бернард Клајн: Имамо ли дискусију, коментаре, било шта? Господин Славко Голдштајн има коментар.

Г. Славко Голдштајн: Врло кратко. Врло, врло кратко.

Др Бернард Клајн: Он је увек конкретан.

Г. Славко Голдштајн: Не могу да прихватим резолуцију лично, а могу је још мање прихватити у име Савета Спомен–подручја Јасеновац чији сам представник овде. Мислим да одражава неповерење из старих дана и мислим да ова резолуција не узима у обзир чињеницу да су се у Хрватској времена променила и да већ годину и по дана имамо Савет који, према мом мишљењу, завређује да му се верује. Не можемо прихватити, на пример... на пример, протекцију, али помоћ Унеска, наравно, али не и протекцију. Мислимо да смо конкурентни, имамо све ресурсе, које ви немате, државну архиву, музеј, документа која смо добили од Вашингтона, имамо научнике, имамо новац, утврдићемо истину, обећавам вам, ја за то одговарам, али без таквог... са неповерењем које исказујете овде то ћете само отежати. То је све. Ја ћу о овоме извести наш Савет, и добићете детаљно објашњење овог става, што не могу да импровизујем у свега неколико тренутака. Хвала вам.

Др Бернард Клајн: Доктор Булајић.

Др Милан Булајић: Не видим, господине председавајући, било какво неповерење у овом нацрту резолуције. Мислим да је ово уобичајена пракса коју смо имали код Друге конференције, и ово стварно нема никакве везе са... није потребно да је господин Голдштајн прихвати у име Спомен–подручја Јасеновац, али се предлаже као препорука, као позиција учесника ове међународне конференције. Волео бих да ако има икаквих

исправки, да то узмемо у обзир. Можда са разумевањем [*неразговорно*] можемо да променимо број... то је све.

Проф. Србољуб Живановић: Могу ли да предложим да усвојимо ову резолуцију. Волео бих да је неко други [*неразговорно*], па да можемо да се растанемо.

Др Бернард Клајн: Доктор Маркузен има коментар.

Др Ерик Маркузен: Како предлагете да проверите слажу ли се сви у овој просторији са резолуцијом? Могу ли да предложим да је пошаљете у круг да се људи потпишу, можда, или једноставно кажете да... хоћете ли гласати, или како?

Др Бернард Клајн: Милсим да је кружила и била код већине људи, тако да су је видели, и претпостављам да могу да гласају за њу или против ње, или да ураде шта год желе. [*неразговорно*] ...дискусије о предлогу. Добро, јесте ли спремни да гласате? Ко је за предлог? Један, два, три, четири, пет, шест, седам, осам, девет. Да ли је неко против? Један глас против. Још неко? Не. У реду. Изгласали смо резолуцију и сигуран сам да ће је [доктор] Голдштајн предложити... да ће је представити свом Савету и да ће вам дати детаљан одговор и видети у ком делу им је прихватљива а у ком није. А онда сви можемо да идемо даље и видимо како се можемо ускладити према њиховом предлогу, да видимо како да се међусобно приближимо ради сарадње. Велико вам хвала и желим вам све добро. Срећан вам пут кући. И вратите се у Јерусалим. Наредна конференција не мора да буде у Јасеновцу, може опет да буде у Јерусалиму.

Г. Славко Голдштајн: Хвала и вама што сте ме позвали, докторе Клајн. Можда ћемо заједно са вама организовати нову конференцију у Јасеновцу идуће године, или без вас. То ће зависити од става савета поводом свих ових тачака овде. Писаћемо вам, ако будемо сагласни, биће ми драго да сарађујемо. А ако не, радићемо независно једни од других, и ми и ви.

Др Бернард Клајн: Како год да буде, дозволите ми да вам кажем да нам је Ваше учешће причинило задовољство, и драго ми је да сте нам се придружили. Можда [*неразговорно*] циљ за будућност, али ова два народа могу да раде заједно да би дошли до истине.

Г. Славко Голдштајн: Хвала вам.

РЕЗОЛУЦИЈА

ТРЕЋЕ МЕЂУНАРОДНЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ О ЈАСЕНОВЦУ

Јасеновац – Анатомија занемарених концентрационих логора

Јерусалим, Израел, 29–30. децембар 2002. године

1. Наставити пројекат истраживања Доње Градине кроз мултинационална, мултидисциплинарна и научна истраживања, укључујући примену даљинских сензора и георадарских истраживања на цело подручје јасеновачког система масовног убијања од стране хрватских усташа.
2. Тражити међународну заштиту Спомен–подручја Јасеновац кроз Светску баштину и УНЕСКО. Подстичемо владе Босне и Херцеговине, Хрватске и Југославије да покрену процес званичног признавања.
3. Предлажемо представљање Јасеновца кроз документарне књиге, изложбе, округле столове у Јад вашему, Америчком меморијалном музеју холокауста, итд.
4. Да би нам се омогућило да прописно истражујемо цели јасеновачки систем логора предлажемо да се установи званична институција, по могућству у Босни и Херцеговини, јер је Доња Градина место највећих масовних гробница, и апелујемо на владе Босне и Херцеговине, Хрватске и Југославије да обезбеде сталне фондове за читав пројекат, укључујући и званичну организацију.
5. Тражити одштету, репарације и накнаду преживелим логорашима и породицама убијених.
6. Одредити статус Јасеновца.
7. Истражити случај Динка Шакића да би се објаснило зашто му није суђено за геноцид и подстаћи владе Босне и Херцеговине и Хрватске да поново покрену законске поступке за злочин геноцида.

8. Подстаћи владе Босне и Херцеговине и Хрватске да траже обнову тужбе против Наде Шакић, као и суђење бившем наци–усташи Иви Ројници, усташком вођи у Дубровнику који је одликован у Хрватској, и Мирку Етеровићу, усташи избаченом из Аргентине који сада живи у Хрватској.
9. Тражити обештећење жртвама геноцида у Јасеновцу.
10. Препоручује се да Четврта међународна конференција о Јасеновцу буде одржана у Спомен–подручју Јасеновац, Доњој Градини или Паризу, седишту Светске баштине и УНЕСКО–а, како одлучи Међународна комисија за Јасеновац.